

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

УДК 39:2(549.1)(043)

Қолжазба құқығында

КАНАФЬЕВА ШЫНАР ЕРЛАНОВНА

**Қазіргі Пәкістандағы этностардың дәстүрлі мәдениеті мен діни
бірегейлігі**

8D02209 – Шығыстану

**Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация**

**Ғылыми кеңесшілер
Отандық кеңесші:
ҚазҰУ Шығыстану факультеті
Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия
кафедрасының зерттеуші-профессоры
т.ғ.д., профессор Л.Г. Ерекешева**

**Шетелдік кеңесші
Хажы Байрам Вели университеті
Этнология кафедрасының доценті
PhD доктор Туна Йылдыз
(Түркия Республикасы)**

**Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026**

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР ЖӘНЕ ҚЫСҚАРТУЛАР	1
КІРІСПЕ	3
1 ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ ПЕН ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
1.1 Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамындағы институттар мен тайпалық фактор	21
1.2 Пуштундар мен белуджилардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу тарихнамасы	36
2 МЕМЛЕКЕТТІК, ФОРМАЛДЫ ИНСТИТУТТАР ЖӘНЕ ПӘКІСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ АЗШЫЛЫҚТАР (ПУШТУНДАР МЕН БЕЛУДЖДАР)	
2.1 Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасуының тарихи алғышарттары және этникалық азшылықтар	51
2.2 Қазіргі Пәкістандағы этникалық азшылықтардың даму саласындағы нормативтік-құқықтық негіздер және оларды жүзеге асыратын институционалдық құрылымдар	66
3 ПӘКІСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ БЕЙРЕСМИ ИНСТИТУТТАР ЖӘНЕ ПУШТУНДАР МЕН БЕЛУДЖДАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘЖРИБЕЛЕРІ	
3.1 Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі әлеуметтік нормалары мен құқықтық жүйелері: «Пуштунвали», джирга және «Белухмаяр» қағидалары	83
3.2 Пуштундар мен белудждардың діни-этникалық дәстүрлері және мәдениеті: «халықтық ислам» және этно-діни мерекелері	96
3.3 Жаһандану жағдайындағы пуштундар мен белудждардың дәстүрлі институттарының трансформациясы және даму мәселелері	111
ҚОРЫТЫНДЫ	125
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ	129
ҚОСЫМША	145

АНЫҚТАМАЛАР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

FATA (Federally Administered Tribal Areas)		Пәкістан құрамындағы бұрынғы ерекше әкімшілік аймақ, қазақша Федералды басқарылатын тайпалық аумақтар деп аталады. Бұл өңір елдің солтүстік-батысында, Ауғанстанмен шекара бойында орналасқан және тарихи тұрғыдан пуштун тайпалары тығыз қоныстанған аймақ ретінде белгілі болды. 2018 жылы FATA ресми түрде таратылып, Хайбер-Пахтунхва провинциясының құрамына енгізілді.
Frontier Regulation (FCR)	Crimes	«Шекаралық қылмыстар туралы ереже» немесе «Шекара аймақтарын басқару туралы қылмыстық заңнама» деп аударылады. Бұл британдық отарлық билік кезеңінде, нақтырақ айтқанда 1901 жылы Британдық Үндістан аумағында қабылданған арнайы құқықтық акт. Ол қазіргі Пәкістанның бұрынғы тайпалық аймақтарында (FATA) қолданылып, орталық билік пен жергілікті тайпалар арасындағы қатынастарды реттеуге бағытталды.
Durand Line Agreement		«Дюранд сызығы туралы келісім» немесе «Дюранд шекаралық келісімі» дегенді білдіреді. Бұл келісім 1893 жылы Мортимер Дюранд пен Абдур Рахман Хан арасында жасалып, Ауғанстан мен сол кездегі Британдық Үндістан арасындағы шекараны белгіледі.
North-West Province (NWFP)	Frontier	«Солтүстік-Батыс Шекаралық Провинция», яғни Британдық Үндістан құрамында 1901 жылы құрылған әкімшілік аймақ, қазіргі Пәкістанның солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Провинция негізінен пуштун халқы қоныстанған өңірді қамтыды және стратегиялық тұрғыдан Ауғанстанмен шекаралас аймақ ретінде ерекше маңызға ие болды.
Baluchistan Reports	Agency	«Белуджистан агенттігінің есептері», отарлық кезеңде Британдық Үндістан әкімшілігі тарапынан дайындалған ресми құжаттар мен есептік баяндамалар жинағы. Олар қазіргі Пәкістан аумағындағы Белуджистан аймағын басқаруға қатысты саяси, әкімшілік, экономикалық және қауіпсіздік жағдайын сипаттап отырды.

One Unit Policy	«Біртұтас бірлік саясаты» немесе «Бір бірлік жүйесі саясаты», Пәкістан тарихында 1955 жылы енгізілген әкімшілік-саяси реформа. Оның негізгі мақсаты, елдің батыс бөлігінде орналасқан провинцияларды біріктіріп, оларды бір әкімшілік бірлікке айналдыру арқылы орталықтандырылған басқаруды күшейту болып табылады.
Baluchistan Development Authority	«Белуджистан даму басқармасы», Пәкістан құрамындағы Белуджистан провинциясының әлеуметтік-экономикалық және инфрақұрылымдық дамуын жоспарлау және жүзеге асыруға жауапты мемлекеттік орган.
UNDP Human Development Reports	«БҰҰ Даму бағдарламасының адам дамуы туралы есептері», БҰҰ Даму бағдарламасы тарапынан жыл сайын немесе кезең-кезеңімен жарияланатын халықаралық аналитикалық есептер сериясы.
International Crisis Group	«Халықаралық дағдарыстар тобы», әлемдегі қақтығыстардың алдын алу, оларды талдау және шешу жолдарын ұсынумен айналысатын тәуелсіз халықаралық үкіметтік емес ұйым.
Awami National Party (ANP)	Пакистан құрамындағы солшыл-ұлтшыл саяси партия. Негізінен пуштун халқының мүдделерін қорғайды. Партия федерализмді, провинциялық автономияны және демократиялық басқару жүйесін қолдайды.
Pakhtunkhwa Milli Awami Party (PKMAP)	Пәкістанның Белуджистан және Хайбер-Пахтунхва аймақтарында белсенді әрекет ететін ұлтшыл саяси партия. Ол пуштун және белудж халықтарының саяси құқықтарын, автономиясын және аймақтық теңдігін қорғауға бағытталған.
Pakistan Muslim League (PML)	Пәкістандағы ең ірі және тарихи маңызы бар саяси партиялардың бірі. Ол бастапқыда Мухаммад Али Джинна жетекшілік еткен қозғалыстан шыққан. Қазіргі таңда бірнеше фракцияға бөлінген және елдің саяси өмірінде орталық-оңшыл бағытты ұстанатын негізгі күштердің бірі болып саналады.
7th NFC Award (Seventh National Finance Commission Award)	«7-ші Ұлттық Қаржы Комиссиясының үлестіру келісімі», Пәкістан федералдық жүйесінде орталық үкімет пен провинциялар арасында қаржылық ресурстарды (салық кірістерін) бөлу тәртібін анықтайтын келісім.

NFC Award (National Finance Commission Award)	«Ұлттық қаржы комиссиясының үлестіру келісімі», Пәкістан федералдық жүйесінде орталық үкімет пен провинциялар арасында салықтық кірістерді және мемлекеттік қаржыны бөлу тәртібін анықтайтын ресми қаржылық келісім.
Political Agent	«Саяси агент», отарлық кезеңде, әсіресе Британдық Үндістан әкімшілік жүйесінде және кейіннен Пәкістан құрамындағы тайпалық аймақтарды басқаруда қолданылған ресми әкімшілік лауазым.
25th Constitutional Amendment	«Конституцияға 25-ші түзету», Пәкістан Конституциясына 2018 жылы енгізілген маңызды түзету, ол бұрынғы Федералды басқарылатын тайпалық аймақтарды (FATA) елдің негізгі құқықтық және әкімшілік жүйесіне толық интеграциялауға бағытталды.
Aghaz-e-Huqooq-e-Balochistan Package	«Белуджистан құқықтарын қамтамасыз ету пакеті», Пәкістан үкіметі 2009 жылы қабылдаған арнайы саяси-әлеуметтік реформа бағдарламасы. Оның мақсаты Белуджистан провинциясындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешу болып табылды.
Local Government Ordinance 2001	«2001 жылғы жергілікті өзін-өзі басқару туралы жарлық», Пәкістан үкіметі 2001 жылы енгізген құқықтық-нормативтік акт, ол елдегі жергілікті басқару жүйесін қайта құруға бағытталған.
Public Service Commission	«Мемлекеттік қызмет комиссиясы», Пәкістан мемлекетінде мемлекеттік қызметке кадрларды іріктеу, конкурстық емтихандар өткізу және мемлекеттік лауазымдарға тағайындау процесінің әділдігін қамтамасыз ететін конституциялық орган
National Curriculum Framework	«Ұлттық оқу бағдарламасының негіздемелік құрылымы», Пәкістан білім беру жүйесінде мектептерде оқытылатын пәндердің мазмұнын, мақсаттарын, оқу стандарттарын және құзыреттерін айқындайтын ресми стратегиялық құжат.
Single National Curriculum (SNC)	«Бірыңғай ұлттық оқу бағдарламасы», Пәкістан білім беру жүйесінде барлық мектептерге (мемлекеттік, жеке және діни мектептерге) ортақ бірдей оқу мазмұнын енгізуге бағытталған мемлекеттік білім беру реформасы.

КІРІСПЕ

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы.

Қазіргі Пәкістандағы этникалық топтардың дамуы көпұлтты қоғам ретінде ресми діні ислам болып табылатын федералды мемлекет аясында жүзеге асырылады [1]. Елдегі этностардың ішінде пуштундар 16.9% және белудждар 6.17% этникалық азшылықтар мәртебесін құрайды [2]. Олардың ерекшелігі тайпалық әлеуметтік ұйыммен тұрмыс тіршілігінде сақталған дәстүрлі нормалар және тәжірибелер арқылы айқындалады. 1947 жылы тәуелсіздік алғаннан бері және одан кейінгі жылдарда Пәкістан өзінің дамуының барлық саласында үлкен өзгерістерге ұшырады. Дегенмен, қазіргі уақытта пуштундар мен белудждарға (Пуштунвали және Белухмаяр) дәстүрлі нормаларды сақтау өзекті болып қала береді. Осыған байланысты, бір жағынан дәстүрлі институттар мен тәжірибелер немесе бейресми институттар, екінші жағынан мемлекеттік реттеуші заңдар немесе ресми институттар арасындағы байланыс туралы сұрақ туындайды. Олардың арасындағы өзара байланыс қалай жүзеге асырылады және олар қандай көрініс табады, және оның нәтижелері қандай? Дәстүрлі нормалар әлсіреді немесе күшейе түсті деп айта аламыз ба және мұның себептері қандай? Бұл диссертация осы мәселелерді қазіргі Пәкістандағы пуштун және белудж халқының дәстүрлі бейресми институттарын, әсіресе этникалық және этнодіни дәстүрлерге қатысты институттарын пайдалана отырып қарастырады. Аталған диссертациялық жұмыстың зерттеу мәселелері қазіргі Пәкістандағы пуштун және белудж халқының дәстүрлі бейресми институттарын, атап айтқанда этникалық және этнодіни дәстүрлерге қатысты институттары негізінде қарастырылған.

Бұл зерттеу жұмысы қазіргі Пәкістандағы ресми және бейресми институттардың өзара әрекеттесуін талдай отырып, пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігінің тарихи қалыптасуы мен қазіргі заманғы трансформациясын зерттейді. Зерттеуде Оңтүстік Азияның тарихи және мәдени кеңістігіндегі тайпалықтың рөлі, Пәкістанның ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасуындағы этникалық азшылықтардың орны және осы этникалық топтарға қатысты мемлекеттік және ресми институттардың құқықтық және нормативтік реттеу механизмдері қарастырылады. Зерттеудің ерекше ғылыми бағыты бейресми институттарға, яғни пуштундардың «пуштунвали» әдет-ғұрыптық-құқықтық жүйесі мен «джирга جرگه» кеңестік институтына, белудждардың «Белухмаяр بلوچ معیار» дәстүрлі нормаларына және олардың әлеуметтік реттеуші мен ұлттық бірегейлік функцияларын зерделеуге бағытталған. Зерттеу жұмысында діни-этникалық өзара үйлесімінің ерекшеліктеріне, «халықтық ислам» элементтері мен діни тәжірибелерінің құрылымдық өзгешеліктеріне мән берілген. Жаһандану жағдайындағы этно-мәдени трансформациясы, мемлекеттің дәстүрлі тайпалық институттарды қадағалау, дәстүрлі институттардың заман ағымына бейімделу үдерістерімен ұлттық бірегейліктің түп тамыры бұл зерттеудің негізгі зерделеу өзегін құрайды.

Зерттеу жұмысының маңыздылығы. Қазіргі кезеңде Қазақстандық шығыстану ғылымы үшін Пәкістандағы этникалық үдерістерді, дәстүрлі мәдениет пен аймақтың діни бірегейлігінің қалыптасуы мен трансформациясын зерттеу ерекше ғылыми, теориялық және қолданбалы маңызға ие. Бұл ең алдымен Еуразиялық құрлықтағы тарихи-өркениеттік өзара байланыстардың тереңдігімен, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы мәдени-рухани сабақтастықпен, қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі гуманитарлық интеграцияның артуымен айқындалады.

Пәкістандағы пуштундар мен белудждар сияқты этникалық топтардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігі күрделі тарихи эволюция нәтижесінде қалыптасқан салааралық әлеуметтік жүйені білдіреді. Бұл жүйе ішіндегі жоғарыда аталған пуштундар мен белудждардың бейресми институттары әлеуметтік реттеудің маңызды тетігі ретінде қызмет етеді. Мұндай институттар мемлекеттік-құқықтық жүйемен қатар өмір сүріп, кей жағдайда сонымен қатар, кейде баламалы әлеуметтік реттеу формаларын қалыптастыратыны сөзсіз.

Бұл құбылыстарды зерттеу бірнеше деңгейде маңызды. Бұл Оңтүстік Азиядағы дәстүрлі қоғамдардың трансформациясын түсінуге, әсіресе постколониалды даму, (пост)жаһандану, цифрлық революция және жасанды интеллект контекстіндегі этникалық тайпалық бірегейліктің ықтимал өзгерістер динамикасын талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы бізге постколониалды мемлекеттердегі этникалық әртүрлілікті басқару тәжірибесін; Пәкістандағы этникалық азшылықтардың құқықтық мәртебесін; әлеуметтік интеграция механизмін түсіну үшін дәстүрлі бейресми институттардың мемлекеттік институттармен өзара әрекеттесуін қарастыруға мүмкіндік бере отырып, көпұлтты мемлекет ретінде әлеуметтік тұрақтылық пен мәдени әртүрлілікті басқару тәжірибесін жетілдіруде Қазақстан үшін де маңызды болып саналады.

Қазақстан үшін көпұлтты қоғамдағы тайпалық құрылымға негізделген ресми және бейресми дәстүрлі институттардың өзара әрекеттесуін зерттеу ерекше қызығушылық тудыруы мүмкін. Дәстүрлі институттардың құрылымдық ұйымдастырылуы және әдет-ғұрып құқығы екі елдің дамуының әртүрлі кезеңдерінде әсер етті. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл дәстүрлі нормалардың ислам нормаларымен қатар дамып, «халықтық ислам» атауының пайда болуына әкелді. Тайпалық бірегейліктің сақталуына да әсерін тигізді. Қазіргі әлемде, жаһандану дәуірінде және бірегейлік мәселесінің күшеюінде тарихты, дәстүрлерді және мәдени бірегейлікті тұтастай қайта қарастыру процесі жүріп жатыр. Пәкістанның, әсіресе тайпалық бірегейлікке негізделген этникалық топтар — пуштундар мен белудждардың тәжірибесін зерттеу осы тұрғыда мүмкін болатын заңдылықтар мен нюанстарды анықтайды.

Жалпы алғанда, бұл тақырыпты зерттеу бізге ислам өркениетінің мәдени әртүрлілігін түсінуге және қазіргі заманғы даму мен жаһандану жағдайындағы дәстүрлі қоғамдардың трансформация модельдерін талдауға мүмкіндік береді.

Диссертацияның зерттелу деңгейі. Диссертациялық зерттеудің бірінші тарауында арнайы «тарихнамалық талдау» бөлімі қарастырылып, зерттеу тақырыбына қатысты негізгі ғылыми еңбектер мен концептуалдық бағыттар жүйелі түрде сараланды. Осыған байланысты кіріспедегі «зерттелу деңгейі» бөлімінде қарастырылып отырған мәселе бойынша қалыптасқан ағылшын тілді, орыс тілді және отандық ғылыми тарихнама іріктеліп, олардың негізгі теориялық ұстанымдары салыстырмалы талдау тұрғыда қаламға алынды. Бұл тәсіл диссертациялық зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізін жүйелеуге және тақырып бойынша қалыптасқан жалпы тарихнамалық дискурсты жинақтап көрсетуге мүмкіндік береді.

Пәкістандағы этникалық үдерістер, дәстүрлі мәдениет және діни бірегейлік мәселелері қазіргі шығыстану, тарих ғылымы, мәдениеттану, мәдени-антропология және әлеуметтік теориялар тоғысында қарастырылатын күрделі ғылыми проблема болып табылады. Бұл мәселенің зерттелу тарихы XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды дамып, постколониалдық мемлекеттердегі этно-саяси құрылымдарды түсіндіруге бағытталған ғылыми дискурсты қалыптастырды. Дегенмен, пуштундар мен белудждардың дәстүрлі институттары мен діни-этникалық бірегейлігін мемлекеттік, құқықтық және бейресми институттар жүйесімен кешенді байланыстыра отырып талдайтын интегративті зерттеулер әлі де жеткіліксіз болып табылады.

Ағылшын тілді ғылыми мектепте этникалық бірегейлік теориясы негізінен әлеуметтік конструктивизм, символикалық антропология және саяси структурализм бағыттарында қалыптасты. Фредрик Барт этникалық топтарды мәдени мазмұнға қарағанда әлеуметтік шекаралар арқылы анықталатын динамикалық құрылым ретінде сипаттап, ұлттық бірегейліктің тұрақты және өзгермелі сипатта болатынын дәлелдеді [3]. Оның теориясы пуштундар мен белудждарды зерттеуде іргелі әдіснамалық негізге айналды, себебі бұл топтардағы бірегейлік этникалық шекаралар, рулық құрылым және саяси орта факторларымен үнемі қайта жаңғырып отырады. Оның еңбегінде Скандинавиялық антропологтардың симпозиумы нәтижесінде дайындалған жеті ғылыми мақала беріліп, Фредрик Барттың теориялық ұстанымдары Норвегия, Судан, Эфиопия, Мексика, Ауғанстан және Лаос сияқты әртүрлі этнографиялық аймақтардағы көпэтносты қоғамдарды талдауда қолданылған. Бұл еңбекте этникалық топтардың шекаралары мәдени айырмашылықтарға қарағанда әлеуметтік өзара әрекет пен саяси контекст және топаралық қатынастар арқылы қалыптасатыны ғылыми түрде негізделеді.

Қалыптасып жатқан Азия және Африка мемлекеттеріндегі этникалық және діни бірегейліктің саяси үдерістермен өзара байланысын талдай отырып, Клиффорд Гирц «примордиалдық сезімдер» ұғымы арқылы этникалық және діни байланыстардың адамдар санасында табиғи, терең тарихи және сезім негіздері арқылы орнығатынын көрсетеді [4]. Автордың пайымдауынша, мұндай байланыстар рационалды саяси институттардан бұрын қалыптасып, жаңа мемлекеттердегі азаматтық саясат пен ұлттық бірігу үдерісіне елеулі ықпал етеді. Ол дәстүрлі қоғамдарда туыстық, дін, тіл және мәдени ортақтық

сияқты факторлардың саяси тұрақтылық пен әлеуметтік интеграцияның негізгі әсерлі тіректері екенін атап өтеді. Осы теориялық тұжырым Пәкістан сияқты көпэтносты мемлекеттерді түсінуде маңызды, себебі мұнда пуштундар мен белудждардың әлеуметтік құрылымында туыстық байланыстар, рулық ұйымдар, ар-намыс нормалары және діни сенімдер ұлттық бірегейліктің негізгі іргетасын құрайды және олар саяси процестермен тығыз байланыста жүреді. Келесі зерттеушілер Арти Бануазизи мен Майрон Вайнер еңбектері Пәкістан, Иран және Ауғанстан мысалында мемлекет, дін және этникалық саясаттың өзара байланысын талдай отырып, этникалық фактордың мемлекеттік тұрақтылыққа тікелей әсер ететінін көрсетті [5].

Пәкістандағы орталық билік пен аймақтық этникалық топтар арасындағы институционалдық қайшылықтарды федерализм теориясы тұрғысынан талдай отырып, Б. Райан ұлттық бірегейліктің саяси құрылымға интеграциялануы немесе шеттетілуі, жүйенің институционалдық тиімділігіне тікелей тәуелді екенін көрсетеді [6]. Бұл тұрғыда автор этникалық топтардың саяси өкілдігі мен орталықтандыру саясаты арасындағы тепе-теңдіктің тұрақсыз сипатын ерекше атап өтеді. Ол пуштундардың антропологиялық тұрғыдан зерттеу барысында Акбар С. Ахмед «пуштунвали» кодексін құқықтық нормалар жиынтығы және мәдени-этикалық бірегейлікті реттейтін мәндік және әдептік құрылым ретінде сипаттайды, оның ішінде ар-намыс, қонақжайлық және рулық міндеттер негізгі құндылықтар назарға алынған [7]. Осылайша, оның зерттеулері пуштун бірегейлігінің әлеуметтік нормалармен қатар, әдептік категориялармен тығыз байланыста қалыптасатынын дәлелдейді.

Орыс тілді шығыстану мектебі Пәкістан мәселелерін тарихи-жүйелілік және саяси-экономикалық әдіс негізінде зерттеді. Ю.В. Ганковский және Л.Р. Гордон-Полонская еңбектері Пәкістанның қалыптасу процесін исламдық және этникалық факторлардың өзара ықпалы ретінде түсіндіреді [8]. Бұл авторлар этникалық құрылымды отарлық мұра және постколониалдық мемлекет құру процесінің нәтижесі ретінде қарастырады. В.Н. Москаленко мен М.А. Сидоров Пәкістан қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымын талдай отырып, этникалық топтардың мемлекетпен өзара қатынасындағы теңсіздік факторларын көрсетеді [9]. Ал В.Я. Белокреницкий белудждар мәселесін арнайы зерттеп, олардың демографиялық құрылымы, геосаяси орналасуы және саяси оқшаулану процестерін талдайды [10]. Оның еңбектерінде белудждардың бірегейлігі орталық билікпен ұзақ тарихи шиеленіс жағдайында қалыптасқан әлеуметтік-саяси феномен ретінде сипатталады. Л.Г. Ерекешева болса Орталық және Оңтүстік Азияны өркениеттік кеңістік ретінде қарастырып, діни және мәдени жүйелердің трансаймақтық өзара байланысын көрсетеді [11]. Бұл тәсіл этникалық бірегейліктің ұлттық шеңберде және өркениеттік деңгейде түсіндіруге мүмкіндік беретінін атап өтеді.

Пәкістандық ғылыми мектепте этникалық және діни үдерістер көбіне ішкі әлеуметтік-саяси динамика контекстінде қарастырылады. Хамид Хаккани Пәкістандағы “мешіт пен әскер” арасындағы симбиозды талдай отырып, діни

институттардың мемлекеттік құрылымға институционалдық ықпалын көрсетеді [12]. Қ.А. Мұхаммед әлеуметтік трансформацияларды зерттеп, дәстүрлі қоғамның модернизация жағдайындағы өзгеру логикасын сипаттайды [13]. Захид Хусейн радикалдану және саяси ислам мәселесін талдай отырып, діни идеологияның қазіргі саяси бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін көрсетеді [14].

Пәкістандық зерттеулердің маңызды бөлігі этникалық саясат пен қауіпсіздік мәселелеріне бағытталған. Бұл еңбектерде пуштундар мен белудждар көбіне мемлекет қауіпсіздігі немесе аймақтық тұрақсыздық факторы ретінде қарастырылады. Алайда олардың ішкі әлеуметтік құрылымы, мәдени ерекшеліктері және бейресми институттары сирек терең талданады. Әрине, мұнда әдіснамалық шектеу байқалатыны сезіледі, себебі этникалық бірегейлік көбіне саяси категория ретінде қарастырылып, мәдени-антропологиялық өлшемдер екінші орынға ығыстырылған.

Белудждар мәселесі ғылыми әдебиетте салыстырмалы түрде әлсіз зерттелген бағыттардың бірі болып қала береді. В.Я. Белокреницкийдің еңбектері бұл олқылықты ішінара толтырғанымен, белудждар қоғамының ішкі мәдени құрылымы, діни тәжірибесі және бейресми құқықтық жүйесі толық деңгейде зерттелмеген [15]. Бұл әсіресе «Белухмаяр» بلوح معيار дәстүрлі нормалары мен олардың әлеуметтік реттеуші функцияларына қатысты.

Пуштундар бойынша зерттеулер салыстырмалы түрде кең болғанымен, олардың қазіргі жаһандану жағдайындағы трансформациясы жеткіліксіз талданған. Акбар Ахмед пен Карое еңбектері тарихи және антропологиялық негіз бергенімен, қазіргі қалалар санының артуы, миграция және мемлекеттік институттармен интеграция процесі толық қамтылмаған. Дегенмен, қолданыстағы ғылыми әдебиет Пәкістандағы этникалық бірегейлік, діни бірегейлік және мемлекеттік институттар арасындағы өзара байланыстарды әртүрлі деңгейде қарастырғанымен, пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін, бейресми институттарын және діни-этникалық бірегейлігіне қатысты трансформациясын біртұтас эмпирикалық-теориялық модель ретінде түсіндіретін кешенді зерттеу жеткіліксіз. Осы диссертациялық жұмыс дәл осы ғылыми олқылықты толтыруға, далалық зерттеу материалдарын теориялық талдаумен ұштастыруға және Пәкістан қоғамындағы этномәдени процестерді жаңа әдіснамалық деңгейде түсіндіруге бағытталған.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты мен міндеттері.

Диссертацияның негізгі мақсаты – қазіргі Пәкістандағы ресми және бейресми институттардың өзара әрекеттесуін пуштундар мен белудждардың (пуштунвали және белужмаяр) дәстүрлі бейресми институттары, атап айтқанда, этникалық және этнодіни дәстүрлерге қатысты институттар мысалында зерттеу.

Зерттеу мақсаты сонымен бірге этникалық азшылықтардың дәстүрлі бейресми институттарының (Пуштунвали, Джирга, Белухмаяр) әлеуметтік реттеуші функцияларын, мемлекеттік және ресми институттармен өзара ықпал

ету тетіктерін, сондай-ақ діни-этникалық бірегейлігінің қалыптасу динамикасын айқындауға бағытталған.

Зерттеу жұмысы Пәкістанның қалалық және ауылдық аудандарында (Лахор, Пешевар және Исламабад) жүргізілген далалық экспедициялық жұмыстар нәтижелері, жергілікті діни және қоғам өкілдерімен жүргізілген сұхбаттар мен бақылау материалдары эмпирикалық база ретінде пайдаланылып, теориялық тұжырымдардың практикалық деректермен негізделуімен қамтамасыз етілді. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін төменде көрсетілген зерттеу міндеттерін жүйелі түрде жүзеге асыру көзделді:

- Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін зерттеудің тарихнамалық және әдіснамалық негіздерін анықтау; бұл Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы институттар жүйесін және тайпалық фактордың әлеуметтік рөлін анықтау үшін қажет;

- Пәкістандағы этникалық азшылықтардың дамуы тұрғысынан мемлекеттіліктің қалыптасуының тарихи аспектілерін, құқықтық негіздерін және негізгі институттарын анықтау. Бұл міндет мемлекеттілік құрылған сәттен бастап бүгінгі күнге дейінгі этникалық азшылықтар мәселесін мемлекеттің институционалдық нормативтік құрылымына қосу туралы жалпы түсінік қалыптастырады.

- Пуштундар мен белудждардың бейресми институттарының (пуштунвали, джирга, Белухмаяр) әлеуметтік реттеуші функцияларын талдау және олардың қазіргі даму деңгейін түсіну. Бұл зерттеу автордың далалық жұмысының негізінде қарастыруға көмектеседі;

- Пуштундар мен белудждардың діни және этникалық дәстүрлерін «халықтық ислам» және этнодіни мерекелер контекстінде зерттеу. Бұл діни және этникалық компоненттердің өзара әрекеттесу механизмдерін және олардың әлеуметтік құрылымдағы орнын талдауға, сондай-ақ ұлттық интеграция процесін түсіну үшін оларды талдауға бағытталады.

- Пост-жаһандану (post-globalization) жағдайында пуштун және белудж халықтары арасындағы дәстүрлі мәдениет пен институттар мәселелерін зерттеу. Бұл мақсат қазіргі заманғы жағдайда пуштун және белудж дәстүрлерінің сақталуын немесе жойылуын түсінуге бағытталған.

Зерттеу жұмысының нысаны. Пәкістандағы пуштундар мен белудждардың тарихи қалыптасқан дәстүрлі мәдениеті, діни бірегейлігі және этно-әлеуметтік өмірі.

Зерттеу жұмысының пәні. Пуштундар мен белудждар қоғамындағы дәстүрлі институттар, құқықтық-нормативтік жүйелер және олардың қазіргі трансформациялық үдерістері.

Диссертациялық жұмыстың дереккөзі Пәкістандағы этникалық саясат, дәстүрлі мәдени институттар және діни бірегейліктің тарихи және қазіргі трансформациясын талдауға мүмкіндік беретін деректер әртүрлі сипатта болып табылады. Зерттеу барысында деректерді екі ірі топқа бөліп қарастырдық, олар өзара ресми мемлекеттік, құқықтық, тарихи-мұрағаттық және халықаралық институционалдық құжаттар болып, екіншісі, 2023 жылы

Пәкістан аумағында (Исламабад, Лахор, Пешавар) жүргізілген ғылыми экспедиция барысында алынған далалық материалдар болып бөлінді. Бұл құрылым зерттеудің теориялық тұжырымдарын тарихи, құқықтық және әлеуметтік тәжірибемен тікелей байланыстырып, этникалық процестердің нақты механизмдерін ашуға мүмкіндік береді.

Бірінші деректік кешен Британдық отарлық әкімшілік кезеңіне қатысты ресми құжаттардан тұрады. Атап айтқанда, Frontier Crimes Regulation (1901) заңы тайпалық аймақтарды ерекше құқықтық режим арқылы басқарған негізгі нормативтік акт ретінде қарастырылады. Бұл құжат пуштун тайпалық құрылымдарын мемлекеттік құқықтық жүйеден бөлек ұстап, «ұжымдық жауапкершілік» және «тайпалық агенттер арқылы басқару» сияқты механизмдерді енгізді. Сонымен қатар Durand Line Agreement (1893) келісімі пуштун этникалық кеңістігін геосаяси тұрғыдан екіге бөліп, қазіргі Пәкістан мен Ауғанстан шекаралық этникалық динамиканың негізін қалады. Британдық Үндістан үкіметінің North-West Frontier Province (NWFP) әкімшілік есептері (1872-1901) және Baluchistan Agency Reports белудж және пуштун тайпаларының басқару құрылымын, салық жүйесін, әскери бақылау механизмдерін нақты сипаттайды. Бұл деректер отарлық мемлекет пен тайпалық қоғам арасындағы институционалдық ара қатынасын түсіндіруде негізгі эмпирикалық база болып табылады.

Екінші деректік кешен тәуелсіз Пәкістан мемлекетінің конституциялық-құқықтық құжаттарын қамтиды. 1973 жылғы Конституция федералдық құрылымды бекітіп, провинциялық автономия мен этникалық өкілдіктің құқықтық негізін қалыптастырды. 1973-2017 жылдар аралығындағы конституциялық түзетулер орталықтандыру мен билікті орталықтан жергілікті деңгейге беру арасындағы институционалдық тепе-теңдіктің өзгерісін көрсетеді. 1955 жылғы One Unit Policy құжаттары Батыс Пәкістан аймақтарын бір әкімшілік бірлікке біріктіру арқылы этникалық теңгерімді өзгерткен маңызды тарихи кезең ретінде талданады. 2018 жылғы FATA-Хайбер-Пахтунхва бірігуі туралы конституциялық түзету тайпалық аймақтардың құқықтық интеграциясының жаңа кезеңін білдіреді. Белуджстанға қатысты Baluchistan Development Authority есептері (1973 - қазіргі уақытқа дейін) аймақтық даму саясатының институционалдық логикасын ашады.

Үшінші деректік бөлім этнодемографиялық және статистикалық материалдарға негізделген. Пәкістан статистика бюросының 1998 және 2017 жылғы халық санағы елдегі этникалық және тілдік құрылымды ғылыми тұрғыда сипаттайды. Бұл деректер пуштун тілінде сөйлейтін халықтың кеңістіктік шоғырлануын, белудж этносының демографиялық маргиналдану деңгейін және урбанизация динамикасын нақты көрсетеді. Сонымен бірге 2023 жылғы алдын ала демографиялық есептер қазіргі көші-қон процестері мен этникалық урбанизацияның жаңа тенденцияларын айқындайды. Ауғанстан статистикалық ұйымының деректері пуштун этносының трансшекаралық сипатын дәлелдеп, этникалық бірегейліктің мемлекеттік шекаралармен шектелмейтінін көрсетеді.

Төртінші деректік кешен халықаралық ұйымдардың аналитикалық материалдарын қамтиды. UNDP Human Development Reports (2019-2023) Пәкістан мен Ауғанстандағы әлеуметтік даму деңгейі, білім, кедейлік және аймақтық теңсіздік мәселелерін талдайды. World Bank governance reports тайпалық аймақтардағы институционалдық әлсіздік пен экономикалық дамудың шектеулерін көрсетеді. International Crisis Group (2006-2023) есептері Белуджстан мен Хайбер-Пахтунхвадағы қақтығыстардың саяси, экономикалық және этникалық факторларын нақты деректермен сипаттайды. Бұл материалдар зерттеуге макроаймақтық аналитикалық өлшем береді.

Бесінші деректік кешен, тарихи-мұрағаттық материалдар мен кітапхана қорлары. 2023 жылғы экспедиция барысында Пәкістан Ұлттық кітапханасы, Пешавар ұлттық архиві, Пенджаб университетінің кітапхана қорлары зерттелді. Бұл мекемелерден XIX-XX ғғ. әкімшілік тіркеу құжаттары, тайпалық келісімдер, жергілікті басқару журналдары және этнографиялық сипаттамалар алынды. Пешавар архивіндегі 1881-1892 жылдардағы халықты тіркеу жазбалары тайпалық құрылымдардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын нақты көрсетеді. Бұл деректер тарихи реконструкция үшін эмпирикалық негіз болып табылады.

Алтыншы деректік бөлім, фокус-топтық сұхбаттарды қамтиды. 2023 жылғы сәуір айында Пешавар университеті Аймақтық зерттеу орталығының (Ресей, Қытай, Орталық Азия (Ресей, Қытай, Орталық Азия) профессорларымен болған фокус-топтық сұхбат, Пешавар қаласында жергілікті саяси партия өкілдерімен (ANP, PKMAP, PML және басқа ұйымдар) топтық сұхбаттар, жартылай құрылымды сұхбат, онлайн сауалнама жүргізілді. Бұл сұхбаттар этникалық саясаттың жергілікті деңгейдегі қабылдануын, тайпалық құрылымдардың қазіргі саяси жүйемен байланысын және қоғамдық пікірдің этносаяси процестерге әсерін анықтады. Фокус-топ нәтижелері этникалық бірегейліктің мәдени және саяси бірігу құралы екенін көрсетті.

Зерттеу әдістері:

Диссертациялық зерттеу барысында фокус топтық сұхбат әдісі (фокус-топтар), жартылай құрылымдық тереңдетілген сұхбат, тақырыптық талдау, сараптамалық сауалнама, мәтінді талдау, салыстырмалы талдау, мазмұнды талдау жүзеге асырылды. Фокус топтық сұхбат әдісінде сұхбат берушілердің діни, кәсіби, әлеуметтік және т.б. мәртебесі ескерілді (Қосымша А-Г). Жартылай құрылымдық тереңдетілген сұхбат зерттеу жұмысының барысында пуштундар мен белудждардың ең маңызды (беделді) өкілдерінен алынатын сұхбат әдісі когнитивті деңгейде бірегейлік пен ұлттық ынтымақтастықтың ерекшеліктерін анықтауға көмектесті. Фокус-топтарға қатысушылардың алған жауаптары мен диссертацияның негізгі зерттеу сұрағы мен гипотезаларын ескере отырып, терең сұхбат негізінде жүзеге асырылды. Сұхбатқа қатысушылардың келісімі ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің (2022-2024 жж.) AP14871064 «Оңтүстік Азиядағы ұлттық мемлекет құрудың этникалық, этноконфессиялық дискурсы (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасының аясында, жоба

жетекшісі: тарих ғылымдарының докторы, профессор Ерекешева Л.Г., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Жергілікті этика комитетінде (ЖЭК) тіркелген Хаттама № IRB – A507 (IRB00010790 Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті IRB#1) негізінде жүзеге асырылды (Қосымша Д).

Эмпирикалық талдау келесідей сапалық әдісіне негізделген зерттеуді қамтиды:

1. Автор тарапынан Пешавар университеті Аймақтық зерттеу орталығының (Ресей, Қытай, Орталық Азия) профессорларымен болған сұхбат (өткен орны – Пешавар қаласы, Пәкістан) мысалында: сауалнамадан алынған жауаптардың себеп-салдарлық негіздерін талдау мақсатында 9 респондент қатысқан фокус-топ әдісі қолданылды. Фокус-топ әдісін қолдану 13 зерттеу сұрақтары зерттелінді.

2. Автор тарапынан Жергілікті ұйымдар мен партиялардың жетекшілерімен фокус-топтық сұхбат (орналасқан жері: Пешавар қаласы, Чарсада ауданы, Хаштангар, Шакур-кале ауылы) мысалында: сауалнамадан алынған жауаптардың себеп-салдарлық негіздерін талдау мақсатында 10 респондент қатысқан фокус-топ әдісі қолданылды. Фокус-топ әдісін қолдану 13 зерттеу сұрақтары зерттелінді.

3. Автор тарапынан Лахор округіндегі Кахна аудандық орталығында «Пенджаби Годж Гарх» (Punjabi Ghoj Garh) зерттеу орталығының директоры Икбал Кайзермен жартылай құрылымды сұхбат алынды.

4. Автор тарапынан қазақстандық және пәкістандық студенттерінің мысалында: Google Forms платформасы 2023 жылғы мамыр айында «Жастардың құндылықтық жүйесіндегі діннің рөлі» тақырыбына бейімделген әлеуметтік сауалнама нәтижелері қолданылды. Қамтылған респонденттер саны – 26 студент.

Диссертациялық зерттеудің хронологиялық шеңбері Пәкістан аумағындағы этникалық қауымдастықтардың, атап айтқанда пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігінің қалыптасуынан бастап, олардың қазіргі кезеңдегі трансформациялық үдерістеріне дейінгі уақыт аралығын қамтиды. Зерттеудің төменгі хронологиялық шегі XIX ғасырдың екінші жартысымен айқындалады, бұл кезеңде Британдық Үндістанның отарлық әкімшілік жүйесі қалыптасып, тайпалық аймақтарды басқарудың құқықтық және институционалдық негіздері енгізілді. Атап айтқанда, шекаралық өңірлердегі басқару тәжірибесі, соның ішінде тайпалық құрылымдарға қатысты ерекше құқықтық режимдердің орнығуы, пуштундар мен белудждардың әлеуметтік ұйымына және олардың дәстүрлі институттарының сақталуына тікелей әсер етті. Зерттеудің негізгі хронологиялық кезеңі XX ғасырдың ортасынан, яғни 1947 жылы Пәкістан мемлекетінің құрылуынан басталады. Бұл кезең этникалық топтардың жаңа ұлттық мемлекет шеңберінде қайта орнығуымен, олардың саяси, құқықтық және әлеуметтік мәртебесінің өзгеруімен сипатталады. Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасуы барысында этникалық азшылықтардың мемлекеттік құрылымға интеграциялануы, аймақтық автономия мәселелері

және дәстүрлі институттардың ресми жүйемен өзара қатынасы маңызды зерттеу нысанына айналады. Жоғарғы хронологиялық шек ХХІ ғасырдың алғашқы ширегін, атап айтқанда 2000-жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл кезең жаһандану, урбанизация, білім беру жүйесінің дамуы және ақпараттық кеңістіктің кеңеюі жағдайында дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейліктің өзгеру үдерістерімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, 2018 жылғы әкімшілік реформалар сияқты институционалдық өзгерістер этникалық аймақтардың құқықтық мәртебесіне жаңа сипат беріп, зерттеу үшін маңызды тарихи кезең ретінде қарастырылады. Осылайша, диссертациялық зерттеудің хронологиялық шеңбері отарлық кезеңнен бастап қазіргі заманға дейінгі ұзақ мерзімді тарихи үдерістерді қамти отырып, этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі институттары мен діни бірегейлігінің эволюциясын кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

Диссертациялық жұмыстың территориялық ауқымы Пәкістан Ислам Республикасының негізгі этникалық аймақтарын қамти отырып, пуштундар мен белудждардың тарихи қоныстану кеңістігі мен қазіргі әлеуметтік-мәдени таралу аймақтарын кешенді түрде қарастыруға бағытталған. Зерттеу шеңберінде, ең алдымен, пуштун этносының шоғырланған өңірлері, яғни Хайбер-Пахтунхва провинциясы мен бұрынғы Федералды басқарылатын тайпалық аймақтар (ФАТА), сондай-ақ белудждар мекендейтін Белуджстан провинциясы негізгі зерттеу нысаны ретінде алынды. Аталған аймақтар дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың, тайпалық институттардың және жергілікті діни тәжірибелердің сақталуымен ерекшеленеді. Зерттеу шеткері аймақтармен шектелмей, Пәкістанның ірі қалалық орталықтарын да қамтиды. Атап айтқанда, Исламабад, Лахор және Пешавар қалалары зерттеудің маңызды эмпирикалық алаңы ретінде қарастырылды. Бұл қалаларда жүргізілген далалық зерттеулер урбанизация жағдайында этникалық бірегейліктің өзгеру ерекшеліктерін, дәстүрлі мәдени нормалардың трансформациясын және әртүрлі әлеуметтік топтардың өзара ықпалдасуын талдауға мүмкіндік берді. Зерттеудің территориялық ауқымын кеңейту мақсатында пуштун этносының трансшекаралық сипаты да ескерілді. Осыған байланысты Ауғанстанмен шекаралас аймақтардағы этникалық және мәдени байланыстар жанама түрде қарастырылып, этникалық бірегейліктің мемлекеттік шекаралардан тыс қалыптасу ерекшеліктері талданды. Жалпы алғанда, диссертациялық жұмыстың территориялық ауқымы Пәкістанның аймақтық және қалалық кеңістіктерін және трансшекаралық этникалық байланыстарды қамти отырып, пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін әртүрлі әлеуметтік ортада кешенді зерттеуге мүмкіндік береді.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалықтары. Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалықтары зерттеу барысында анықталған теориялық пайымдар мен эмпирикалық деректердің өзара үйлесімі негізінде қалыптастырылды. Олар Пәкістан қоғамындағы этникалық құрылымдар мен дәстүрлі институттардың қызметін жаңа қырынан

түсіндіруге, діни және әлеуметтік бірегейліктің трансформациялық сипатын тереңірек ашуға бағытталған. Бұл жаңалықтар бұрынғы зерттеулерде жеткілікті деңгейде қарастырылмаған мәселелерді нақтылап, тақырыптың ғылыми-аналитикалық түсіндірмесін кеңейтеді. Төменде диссертациялық жұмыста қол жеткізілген жаңалықтар былай сипатталады:

– Зерттеу барысында пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігінің теориялық қайшылықтар мен интерпретациялық айырмашылықтары анықталды. Атап айтқанда, пуштундар мен белудждардың дәстүрлі институттарының құрылымы архаикалық мұра емес, қазіргі гибридті институттар ретінде анықталды.

– Этностарды зерттеуде қолданылатын ғылыми тәсілдердің эволюциясын ашып, жаңа концептуалдық қорытынды жасалды. Пәкістанның дәстүрлі институттары бейімделгіш құрылымдар, ал құқықтық плюрализм басқарудың тұрақты түрі екендігі дәлелденді. Жаһандану процесі дәстүрлі институттардың жойылуына кедергі келтірмейді, керісінше олардың трансформациялануына мүмкіндік беретіндігі, сонымен қатар діни бірегейлік – саяси және институционалды ресурс ретінде қызмет ететіні айқындалды.

– Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы институттар жүйесі мен тайпалық фактордың әлеуметтік рөлі кешенді түрде талданып, тайпалық құрылымдардың архаикалық және қазіргі әлеуметтік реттеу механизмі ретінде қызмет атқаратыны дәлелденді. Бұл институттардың мемлекетпен қатар және кейде бәсекелес басқару формасы ретінде сақталуы ғылыми тұрғыда негізделді;

– Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасу үдерісі тарихи-институционалдық тұрғыдан қайта қарастырылып, этникалық азшылықтардың (пуштундар мен белудждар) саяси жүйедегі орны эволюциялық даму контекстінде талданды. Бұл зерттеу этникалық топтардың маргиналдануы мен интеграциялануы мемлекеттік құрылымның трансформациясымен тікелей байланысты екенін көрсетті;

– Этникалық азшылықтарға қатысты қазіргі нормативтік-құқықтық реттеу жүйесі мен институционалдық құрылымдар талданып, заңнамалық реформалардың этникалық теңсіздікті толық жоя алмағаны анықталды. Сонымен қатар федералдық және провинциялық деңгейдегі институттардың үйлесімсіздігі этно-саяси тұрақсыздық факторларының бірі ретінде ғылыми түрде дәлелденді;

– Пуштундар мен белудждардың бейресми институттары болып табылатын, пуштунвали, джирга және Белухмаяр, әлеуметтік реттеуші жүйе ретінде жан-жақты қарастырылып, олардың қоғамдағы құқықтық, моральдық және қақтығысқа қатысты талдамалық функциялары дәлелденді. Бұл институттардың ресми мемлекеттік жүйемен қатар өмір сүріп, әлеуметтік тәртіпті сақтауда маңызды рөл атқаратыны анықталды;

– Діни және этникалық компоненттердің өзара ықпалдасу механизмдері талданып, олардың әлеуметтік құрылымдағы интегративтік және реттеуші функциялары ашылды. Зерттеу нәтижелері діннің этникалық бірегейлікті

нығайтушы фактор мен әлеуметтік-саяси ұйымдастыру және жұмылдыру құралы екенін көрсетті;

– Лахор, Пешавар және Исламабад қалалары мен ауылдық аймақтарда жүргізілген далалық зерттеулер нәтижелері (сұхбаттар, бақылаулар, жергілікті діни және қоғамдық өкілдердің пікірлері) ғылыми айналымға алғашқы рет тартылды. Бұл эмпирикалық деректер теориялық тұжырымдарды нақтылап, қазіргі этникалық және діни трансформациялық үдерістердің динамикасын дәлелді түрде бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негізі Пәкістандағы этникалық құрылымдар, дәстүрлі институттар және діни бірегейліктің қалыптасу және трансформациялану үдерістерін кешенді түрде түсіндіруге бағытталған нақтыланған ғылыми тәсілдерге сүйенеді. Зерттеу аясында қолданылатын әдіснамалық негіз әлеуметтік ғылымдардың пәнаралық синтезіне негізделіп, тарих, мәдениеттану, антропология, саясаттану және дінтану салаларының теориялық тұжырымдарын біріктіреді. Мұндай тәсіл зерттеу объектісін статикалық құрылым ретінде және тарихи динамикадағы өзгермелі әлеуметтік жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бірінші теориялық тірек ретінде әлеуметтік-антропологиялық құрылымдық-функционалдық бағыт алынады. Бұл бағыт әлеуметтік институттарды қоғамның тұтастығын сақтайтын өзара байланысты жүйе ретінде қарастырады. Пәкістан контекстінде бұл тәсіл тайпалық құрылымдар, рулық жүйелер, дәстүрлі құқық нормалары мен мемлекеттік институттар арасындағы функционалдық өзара әрекетті түсіндіруге мүмкіндік береді. Әсіресе пуштундар мен белудждардың әлеуметтік ұйымында дәстүрлі нормалар (jirga джирга, әдет-ғұрыптық құқық, қауымдық реттеу механизмдері) ресми мемлекеттік құрылымдармен қатар өмір сүретін бір-бірімен қатар жүретін институттар ретінде талданады.

Екінші маңызды теориялық негіз ретінде символдық интеракционизм бағыты қолданылады. Бұл бағыт әлеуметтік шындықтың мәні адамдар арасындағы символдық өзара әрекет арқылы қалыптасатынын алға тартады. Этникалық бірегейліктің қалыптасуы тіл, символ, ғұрыптық рәсім және мәдени ерекшеліктер арқылы жүзеге асатыны ескеріледі. Пуштунвали немесе белудждардың әдет-ғұрыптық жүйелері құқықтық норма және символдық мағынаға ие мәдени құрылымдар ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан этникалық бірегейлік тұрақты категория әрі, күнделікті әлеуметтік тәжірибе арқылы қайта өндірілетін құбылыс ретінде түсіндіріледі. Үшінші әдіснамалық бағыт ретінде тарихи-институционализм тәсілі қолданылады. Бұл теория әлеуметтік және саяси институттардың қалыптасуын ұзақ тарихи эволюцияның нәтижесі ретінде қарастырады. Пәкістандағы қазіргі этникалық саясаттың құрылымы отарлық кезеңдегі әкімшілік жүйелермен, әсіресе шекаралық аймақтарды басқару тәжірибесімен тығыз байланысты. Сондықтан зерттеуде институттардың өзгеріске аз ұшыраған сипаты, яғни тарихи құрылымдардың қазіргі саяси жүйеде қайта жаңғыруы ерекше назарға алынады. Төртінші теориялық негіз ретінде мәдени релятивизм қағидасы

алынады. Бұл қағида әрбір мәдени жүйені оның ішкі логикасы мен тарихи контексті арқылы түсіндіру қажеттігін көрсетеді. Осыған сәйкес пуштун және белудждардың дәстүрлі институттары батыстық құқықтық стандарттармен емес, өздерінің ішкі мәдени нормалары арқылы талданады. Сонымен қатар зерттеу жұмысында ерекше түрде алынған постколониалдық теориялық дискурс пайдаланылады. Бұл бағыт отарлық билік құрылымдарының қазіргі мемлекеттердің саяси, әлеуметтік және мәдени жүйелеріне әсерін талдайды. Пәкістан жағдайында отарлық әкімшілік тәжірибе этникалық топтарды басқарудың институционалдық негізін қалыптастырған. Сондықтан зерттеуде билік пен білім (power/knowledge) арасындағы байланыс және этникалық категориялардың отарлық дискурста қалай қалыптасқаны талданады.

Алтыншы әдіснамалық компонент ретінде салыстырмалы-саяси талдау тәсілі қолданылады. Бұл әдіс Пәкістанның әртүрлі аймақтарындағы (Пенджаб, Синд, Хайбер-Пахтунхва, Белуджстан) этникалық және институционалдық құрылымдарды салыстыруға мүмкіндік береді. Салыстырмалы талдау арқылы этникалық топтардың мемлекетпен өзара әрекеттесу модельдерінің айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталады. Бұл әдіс өз кезегінде саяси, академиялық және медиа мәтіндердегі этникалық және діни бірегейліктің репрезентациясын зерттеуге бағытталған. Пәкістандағы этникалық саясат тек институционалдық деңгейде және қоғамдық дискурс деңгейінде де қалыптасады. Сондықтан ресми құжаттар, ғылыми еңбектер және бұқаралық ақпарат құралдарындағы этникалық бейнелеу тәсілдері зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Сонымен қатар ерекше аталып өтілен категория, ол эмпирикалық-индуктивтік тәсіл, себебі бұл тәсіл далалық зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып теориялық анықтама жасауға мүмкіндік береді. 2023 жылғы Пәкістандағы экспедиция барысында жүргізілген сұхбаттар, фокус-топтар және архивтік материалдар зерттеудің эмпирикалық базасын құрайды. Индуктивтік талдау арқылы алынған мәліметтер теориялық модельдерді нақтылауға және жаңа ғылыми тұжырымдар қалыптастыруға негіз қалай алады. Жалпы алғанда, диссертациялық жұмыстың теориялық-әдіснамалық негізі көпдеңгейлі және көппарадигмалы сипатқа ие. Ол құрылымдық-функционализм, символдық интеракционизм, тарихи-институционализм, мәдени релятивизм, постколониалдық теория және салыстырмалы-саяси талдау сияқты ғылыми бағыттардың синтезіне сүйенеді. Мұндай әдіснамалық кешен Пәкістандағы этникалық және діни процестерді бір өлшеммен емес, кешенді әлеуметтік-тарихи жүйе ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының қолданбалы маңызы. Диссертациялық зерттеудің қолданбалы маңызы оның қазақ тілінде Пәкістандағы этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін кешенді түрде қарастырған алғашқы ғылыми жұмыстардың бірі болуымен айқындалады. Осыған байланысты зерттеу нәтижелері Қазақстанның ғылыми, білім беру, мемлекеттік басқару және сараптамалық құрылымдарында кеңінен пайдалануға мүмкіндік береді. Ең алдымен, аталған жұмыс Қазақстандағы

шығыстану ғылымының деректік және теориялық базасын кеңейтіп, Оңтүстік Азия аймағына қатысты қазақ тіліндегі сапалы ғылыми контенттің қалыптасуына үлес қосады. Бұл бағытта зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігіне қарасты ғылыми-зерттеу институттарында, соның ішінде шығыстану, халықаралық қатынастар және аймақтану бағытындағы орталықтарда қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, зерттеу материалдары жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде маңызды орын алады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және басқа да жетекші білім беру мекемелерінде «Аймақтану», «Шығыстану», «Халықаралық қатынастар», «Дінтану» мамандықтары бойынша арнайы курстар мен элективті пәндер әзірлеуде бұл зерттеудің нәтижелерін қолдануға болады. Әсіресе қазақ тіліндегі ғылыми әдебиеттің тапшылығы жағдайында бұл жұмыс студенттер мен магистранттар үшін маңызды оқу-әдістемелік ресурс бола алады. Зерттеудің практикалық маңызы мемлекеттік басқару жүйесінде де көрініс табады. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Стратегиялық зерттеулер институты, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты сияқты талдау құрылымдары үшін Пәкістандағы этникалық және діни үдерістер туралы ғылыми негізделген мәліметтер сыртқы саяси шешімдер қабылдауда пайдалы болуы мүмкін. Бұл әсіресе Қазақстан мен Пәкістан арасындағы саяси, экономикалық және мәдени ынтымақтастықты дамыту барысында өзекті. Әлеуметтік зерттеулер жүргізетін орталықтар, мәдениетаралық диалогты дамытуға бағытталған ұйымдар және халықаралық жобалармен айналысатын құрылымдар бұл еңбектегі эмпирикалық деректер мен ғылыми қорытындыларды өз қызметінде қолдана алады. Әсіресе этникалық және діни факторлардың өзара ықпалы туралы мәліметтер қоғамдағы әлеуметтік процестерді түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы саясаты көпвекторлы сипатқа ие бола отырып, Пәкістан нарығының ауқымдылығы мен халық санының көптігі және оның Үнді мұхиты арқылы халықаралық теңіз жолдарына шығу мүмкіндігі Қазақстан өнімдерінің жаңа өткізу нарықтарына қол жеткізуіне жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықты тереңдетіп, Қазақстанның энергетикалық экспорты үшін балама бағыттарды қалыптастыруға стратегиялық негіз бола алады [16]. Бұл тұрғыда Пәкістан қоғамындағы этникалық әртүрлілік, әсіресе пуштундар мен белудждардың әлеуметтік-мәдени құрылымдары мен дәстүрлі институттары Қазақстандық шығыстану үшін маңызды салыстырмалы зерттеу объектісіне айналады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж.К. Тоқаевтың Пәкістан Ислам Республикасына жасаған ресми сапарлары барысында екі ел арасындағы саяси-экономикалық байланыстармен қатар гуманитарлық және мәдени ынтымақтастықты дамыту мәселелері ерекше атап өтілді. Мемлекет

басшысы тарапынан ислам өркениетінің ортақ интеллектуалдық мұрасын зерттеу, өркениетаралық диалогты кеңейту және ғылыми-гуманитарлық байланыстарды нығайту қажеттілігі бірнеше рет айтылды [17]. Осы контексте әл-Фараби мұрасына ерекше назар аударылуы кездейсоқ емес, өйткені ол ислам философиясы мен әлемдік ғылыми ойдың ортақ негізін қалаған тұлға ретінде Еуразиялық кеңістіктегі рухани сабақтастықтың символы болып табылады. Исламабад қаласында әл-Фараби атындағы ғылыми-мәдени орталықтың ашылуы немесе осы бағыттағы институционалдық бастамалар Қазақстан мен Пәкістан арасындағы ғылыми-мәдени диалогты жаңа деңгейге көтеретін маңызды қадам ретінде бағаланады [18]. Осыған байланысты зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі екіжақты халықаралық қатынастармен шектелмей, ғылыми-теориялық контекстке де жоғары деуге негіз бар.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелерінің қорғауға ұсынылатын тұжырымдары. Диссертациялық зерттеу нәтижесінде Пәкістандағы этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігінің қалыптасу, сақталу және өзгеру заңдылықтары зерделеніп, олардың институционалдық, тарихи және әлеуметтік факторлармен өзара байланысы жаңа мазмұнда түсіндірілді. Зерттеу логикасы теориялық пайымдар мен далалық эмпирикалық материалдарды өзара ұштастыруға негізделіп, этникалық процестердің ішкі механизмдерін анықтауға бағытталды. Осы негізде төмендегідей ғылыми тұжырымдар қалыптастырылды:

– Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен діни бірегейлігін зерттеу барысында бұл құбылыстардың ғылыми интерпретациясы ұзақ уақыт бойы әртүрлі теориялық бағыттардың ықпалында қалыптасқаны анықталды. Зерттеу нәтижесінде олардың мәдени жүйесін этнографиялық сипатта емес, керісінше күрделі әлеуметтік-танымдық құрылым ретінде қарастыру қажеттілігі негізделді. Яғни, дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейлік өзара тәуелсіз элементтер емес, біртұтас мағыналық кеңістікте әрекет ететін өзара кіріккен жүйе екендігі дәлелденді. Бұл тұжырым аталған этностардың ішкі әлеуметтік тұрақтылығын түсіндіруге жаңа ғылыми негіз ұсынады.

– Оңтүстік Азиядағы дәстүрлі қоғамдардағы институттар жүйесін талдау тайпалық фактордың тарихи қалдық емес, қазіргі әлеуметтік ұйымдасудың белсенді элементі екенін көрсетті. Зерттеу нәтижесінде тайпалық құрылымдардың әлеуметтік реттеу, ресурстарды бөлу және қауымдық ынтымақтастықты қамтамасыз ету функцияларын сақтап отырғаны анықталды. Сонымен қатар бұл институттардың бейресми сипатта болуы олардың икемділігін арттырып, әртүрлі әлеуметтік жағдайларға бейімделу қабілетін күшейтетіні ғылыми тұрғыда негізделді.

– Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасу үдерісін талдау барысында этникалық азшылықтардың саяси жүйедегі орны тарихи кезеңдерге байланысты өзгеріп отырғаны анықталды. Зерттеу көрсеткендей, мемлекеттік құрылымның эволюциясы этникалық топтардың интеграциялануы мен

шеттетілуі арасындағы тепе-теңдікті үнемі қайта қалыптастырып отырған. Бұл үрдіс этникалық саясаттың тұрақсыз әрі көпқырлы сипатын айқындап, мемлекеттілік пен этникалық құрылымдардың өзара тәуелділігін көрсетеді.

– Қазіргі кезеңдегі нормативтік-құқықтық жүйені талдау этникалық азшылықтарға қатысты заңнамалық механизмдердің формалды түрде тең құқықтық принциптерге негізделгенімен, олардың практикалық жүзеге асуында аймақтық және әлеуметтік ерекшеліктер ескерілмейтінін көрсетті. Соның нәтижесінде құқықтық нормалар мен нақты әлеуметтік тәжірибе арасында алшақтық қалыптасады. Бұл құбылыс институционалдық тиімділіктің төмендеуіне және этникалық мәселелердің толық шешілмеуіне алып келетіні дәлелденді.

– Пуштундар мен белудждардың бейресми институттарын талдау мәселесі олардың дәстүрлі нормаларды сақтаушы және әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз ететін белсенді реттеу механизмі екенін көрсетті. Зерттеу нәтижесінде бұл институттардың қақтығыстық жағдайларды шешу, әлеуметтік жауапкершілікті бөлу және қауымдық құндылықтарды нығайту функциялары айқындалды. Сонымен бірге олардың ресми институттармен өзара әрекеттесуінде күрделі бейімделу процестері жүретіні анықталды.

– Діни және этникалық компоненттердің өзара байланысын зерттеу олардың бірін-бірі толықтыратын динамикалық жүйе құрайтынын көрсетті. Діни құндылықтар этникалық бірегейліктің мазмұнын тереңдетсе, этникалық дәстүрлер діни тәжірибенің нақты әлеуметтік формаларын анықтайды. Бұл өзара ықпалдасу нәтижесінде әр этникалық топта діннің ерекше локалдық үлгілері қалыптасады. Осылайша, діни бірегейлік әмбебап емес, нақты мәдени ортаға бейімделген құбылыс ретінде көрінеді.

– Далалық зерттеулер нәтижесінде алынған эмпирикалық деректер Пәкістан қоғамындағы әлеуметтік қатынастардың ресми институционалдық модельдерге қарағанда бейресми нормалар арқылы реттелетінін нақты көрсетті. Сұхбаттар мен бақылаулар жергілікті тұрғындардың күнделікті тәжірибесінде дәстүрлі құндылықтардың басымдығын дәлелдейді. Бұл тұжырым теориялық модельдерді нақты әлеуметтік шындықпен толықтырып, зерттеу нәтижелерінің қолданбалы маңызын арттырады.

Диссертациялық зерттеудің сыннан өтуі жұмыстың негізгі нәтижелерінің ғылыми қауымдастықта апробациядан өтіп, жарияланымдар арқылы талқылануымен және сараптамалық бағалаудан өтуімен айқындалады. Зерттеу тақырыбына қатысты негізгі тұжырымдар мен ғылыми нәтижелер отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда жарияланып, тиісті рецензиялық сүзгіден өтті.

Ғылыми жарияланымдар

1. «Historiographical aspects of the pashtun culture in Pakistan» атты мақала Bulletin of history журналының 2022 жылғы №4 (107) <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v107.i4.0142> санында жарияланып, пуштун мәдениетін зерттеудің тарихнамалық бағыттары жүйелі түрде сарапталды. Бұл

жарияланым зерттеу жұмысының ғылыми негізділігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

2. «Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы тайпалық фактор (пуштун этносы мысалында)» атты мақала 2024 жылы ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясында (№1 (108) <https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v108.i1.07> жарық көріп, дәстүрлі қоғамдардағы тайпалық құрылымдардың әлеуметтік рөлі мен қызмет ету ерекшеліктері ғылыми тұрғыда талданды. Аталған жұмыс диссертацияның теориялық бөліміндегі негізгі тұжырымдарды нақтылауға мүмкіндік

3. Зерттеудің этносаралық және діни үдерістерге қатысты қырлары «Қазіргі Пәкістандағы этникалық және діни азшылықтардың дискурсы» атты мақалада көрініс тауып, ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясының 2024 жылғы №2 (38) <https://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/636/411> санында жарияланды. Бұл еңбекте қазіргі Пәкістандағы этникалық және діни топтардың өзара қатынастары мен олардың қоғамдық дискурстағы көрінісі талданып, диссертацияның мазмұнын толықтыра түсті.

4. Зерттеу нәтижелерінің халықаралық деңгейде апробациялануы «The Tradition of Sufism in the Context of Historical Interaction: The Case of Kazakhstan and Pakistan» атты бірлескен мақала арқылы жүзеге асырылды. Аталған мақала 2025 жылы *Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal* <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1596648> журналында жарияланып, Қазақстан мен Пәкістан арасындағы діни-мәдени өзара ықпалдастық мәселелері қарастырылды. Бұл жарияланым зерттеу тақырыбының халықаралық ғылыми кеңістікте өзектілігін және оның салыстырмалы зерттеулер үшін маңызын көрсетті.

Ғылыми жобаға қатысу

1. ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің (2022-2024 жж.) AP14871064 «Оңтүстік Азиядағы ұлттық мемлекет құрудың этникалық, этноконфессиялық дискурсы (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасының ғылыми қызметкері қызметін атқарды. Жоба жетекшісі: тарих ғылымдарының докторы, профессор Ерекешева Л.Г.

Конференцияларда баяндамалар жасау

1. 2024 жылғы 5-6 сәуірде жоғарыда көрсетілген жоба аясында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 90 жылдығын мерекелеумен қатар өткізілген «Оңтүстік Азиядағы ұлттық мемлекет құру: этнос, дін, дәстүр» атты халықаралық конференцияда «Пәкістанның құқықтық базасы және пуштундардың мәдени бірегейлігі» тақырыбында баяндама жасалып, пуштундардың мәдени бірегейлігі тайпалық құрылымы, исламдық дүниетанымы және дәстүрлі әдеп-құқық кодексіне ғылыми талдау жасалды.

2. 2022 жылғы 2 желтоқсанда Академик Әбсаттар Дербісәлінің 75 жылдығына арналған «Шығыстану және руханият мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарына «Пәкістан мемлекетіндегі пуштун этносының қалыптасуы және мәдениеті» тақырыбында мақала жарияланды.

3. 2023 жылғы 22 желтоқсанда Қазақстан кәрістер қауымдастығының қолдауымен тарих ғылымдарының докторы, үздік корейтанушы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры және Азиялық зерттеу институтының директоры Ким Герман Николаевичтың 70 жылдық мерейтойына орай «Қазіргі әлемдегі азиялық зерттеулер аясындағы Қазақстан корейтануының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарына «Пәкістан пуштундары арасындағы тайпалық фактор: Фредрик Барттың зерттеу концепциясы негізінде» тақырыбында мақала жарияланды.

4. 2022-2023 оқу жылының күзгі семестрінде Университеттің стратегиялық дамуын жүзеге асыру және сыртқы академиялық ұтқырлықты дамыту мақсатында 04.12.2023-15.12.2023 ж. аралығында қысқы мектеп аясында Қазіргі Тілдер Ұлттық Университеті (NUML) тілдер факультеті, Урду департаменті және Пенджаб университетінің Урду тілі және әдебиеті институты студенттеріне «Қазақстан және Пәкістан: мәдени-тарихи байланыстар» атты онлайн-курс барысында «Қазіргі Пәкістан мен Қазақстанның саяси ынтымақтастығы» тақырыбында дәріс оқыды.

Ғылыми тағылымдамалар, далалық зерттеулер

1. Жоба аясында 2023 жылғы 3-11 мамыр аралығында Пәкістан Ислам Республикасына шетелдік ғылыми-зерттеу іссапары жасалды. Іссапар аясында далалық зерттеу жұмыстары жүргізілді.

2. 2023 жылғы 2 сәуір мен 5 мамыр аралығында Пәкістан Ислам Республикасы Лахор қаласында Пенджаб университеті (University of Punjab Lahore), Пешавар университетінде (University of Peshawar) шетелдік ғылыми тағылымдамадан өтті.

3. 2023 жылғы 14-29 мамыр аралығында Түркия Республикасы, Анакара қаласы Анкара Хаджи Байрам Вели университеті (Ankara Hacı Bayram Veli University) шетелдік жетекші PhD Туна Йылдыздан ғылыми-зерттеу жұмысына қатысты кеңес алынды. Тәжірибе алмасу мақсатында шетелдік жетекшінің дәрістеріне қатысты.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу логикасына сәйкес жүйеленіп, анықтамалар мен қысқартулар тізімінен, кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және қосымшалардан тұрады. Жұмыстың негізгі бөлігі үш тарауды қамтиды: бірінші және екінші тараулар екі бөлімнен, ал үшінші тарау үш бөлімнен құралған. Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижелері жинақталып, негізгі тұжырымдар ұсынылады, ал қосымшаларда қосымша материалдар берілген.

1 ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ ПЕН ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

1.1 Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамындағы институттар мен тайпалық фактор

Оңтүстік Азия тарихи даму жолы, этникалық құрамы, діни әралуандығы және әлеуметтік ұйымдасу ерекшеліктері тұрғысынан әлемдік аймақтар арасында айрықша орын алады. Бұл өңірде мемлекеттік институттар мен дәстүрлі қоғамдық құрылымдар ұзақ уақыт бойы қатар өмір сүріп, кей жағдайда бірін-бірі толықтырса, кейде өзара шектеп отырды. Сондықтан Оңтүстік Азияны зерттегенде тек конституциялық жүйелерді, партиялық саясатты немесе экономикалық көрсеткіштерді қарастыру жеткіліксіз. Аймақ қоғамдарының ішкі логикасын түсіну үшін тарихи қалыптасқан институттарға, қауымдық реттеу тетіктеріне, тайпалық ұйымдарға, жергілікті бедел иелеріне және бейресми билік желілеріне де назар аудару қажет. Бұл әсіресе Үндістан, Пәкістан, Ауғанстанмен шектес аймақтар, Белуджстан, Пенджаб, Синд, Бангладеш пен Непал сияқты кеңістіктерге тән. Аталған өңірлерде дәстүрлі әлеуметтік байланыстар мен қазіргі мемлекеттік институттар әлі де қатар әрекет етеді. Мұндай жағдайды постколониялық қоғамдарға тән құбылыс ретінде қарастыруға болады. Себебі ресми басқару жүйелері орныққаннан кейін де бұрыннан қалыптасқан әлеуметтік нормалар толық жойылып кетпей, жаңа жағдайға бейімделіп сақталады. Осы тұрғыдан алғанда, Оңтүстік Азиядағы тайпалық фактор мен дәстүрлі институттарды зерттеу этносаралық қатынастарды, аймақтық қауіпсіздікті, саяси тұрақтылықты және әлеуметтік жаңғыру үдерістерін түсіндіру үшін маңызды теориялық негіз береді [19].

Осы бөлімде Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы институттар мен тайпалық фактордың тарихи және қазіргі маңызы қарастырылады. Негізгі назар ресми және бейресми институттардың қоғамды реттеудегі рөліне аударылады. Сонымен қатар постколониялық мемлекеттерде қалыптасқан гибридті институттардың ерекшеліктері талданады. Пуштундар мен белудждар мысалында тайпалық құрылымдардың саяси билікке, қауіпсіздік мәселелеріне және әлеуметтік қатынастарға ықпалы көрсетіледі. Бұған қоса, Үндістандағы касталық және қауымдық институттардың қазіргі демократиялық жүйемен байланысы да назардан тыс қалмайды. Бөлімде дәстүрлі құрылымдардың урбанизация, миграция және жаңғыру жағдайында қалай өзгеріп отырғаны ғылыми тұрғыдан сараланады. Бұл мәселелерді қарастыру аймақтық тұрақтылықтың ішкі негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Оңтүстік Азия кеңістігіндегі формалды институттар деп мемлекет тарапынан заңды түрде бекітілген және ресми билік құрылымдары арқылы жүзеге асырылатын саяси, құқықтық және әкімшілік жүйелерді айтуға болады. Оларға конституция, парламент, сот жүйесі, үкімет, жергілікті басқару

органдары, сайлау комиссиялары, полиция, салық жүйесі және мемлекеттік білім беру мекемелері жатады. Бұл институттардың негізгі мақсаты – қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін реттеу, экономикалық қатынастарды басқару және саяси тұрақтылықты сақтау [20].

Оңтүстік Азия елдерінде формалды институттардың көпшілігі отарлық кезеңнен кейін қайта жаңғыртылып, ұлттық сипатта қалыптасты. Мысалы, Үндістанда парламенттік демократия орнықса, Пәкістанда федеративтік басқару жүйесі, ал Бангладеште конституциялық басқару тәртібі қалыптасты. Дегенмен бұл институттардың қызметі әрдайым біркелкі дамыды деуге болмайды. Олардың тиімділігі тарихи мұраға, этникалық құрамға, аймақтық айырмашылықтарға және әлеуметтік теңсіздік деңгейіне тікелей байланысты болды. Сондықтан Оңтүстік Азиядағы формалды институттарды тек құқықтық немесе әкімшілік құрылым ретінде емес, жергілікті қоғамның тарихи және әлеуметтік ерекшеліктерімен тығыз байланыста қарастыру қажет.

Бейформалды институттар деп қоғам ішінде заң жүзінде бекітілмегенімен, адамдардың күнделікті өмірін реттейтін дәстүрлі ережелерді, әдет ғұрыптарды, туыстық байланыстарды, діни бедел жүйелерін және қауымдық нормаларды айтады. Оңтүстік Азияда мұндай институттар өте қуатты сақталған. Олардың қатарына тайпалық кеңестер, ауыл ақсақалдарының төрелігі, джирга, панчаят, касталық ұйымдар, руаралық келісімдер, отбасылық бедел иерархиясы және діни көшбасшылар ықпалы кіреді. Көптеген ауылдық және шекаралық аймақтарда адамдар ресми соттан гөрі жергілікті кеңеске жүгінеді немесе мемлекеттік ережеден бұрын қауымдық норманы басшылыққа алады [21]. Пуштун қоғамындағы пуштунвали, белудждардың сардарлық тәртібі, Үндістандағы касталық өзара қатынастар осының айқын мысалы болып саналады. Сондықтан Оңтүстік Азияда бейформалды институттар әлеуметтік тәртіпті сақтауда, жанжалдарды шешуде және қоғамдық бірлікті сақтаудың негізгі тетіктерінің біріне айналады.

Институт ұғымын ғылыми айналымда жүйелі түрде қарастырған зерттеушілердің бірі Дуглас Норт болды. Оның пайымдауынша, институттар дегеніміз қоғамдағы адамдар арасындағы өзара әрекетті реттейтін формалды және бейформалды ережелер жүйесі. Сондықтан, нақтылап айтқанда формалды институттарға заңдар, конституциялар, мемлекеттік әкімшілік нормалар жатса, бейформалды институттарға салт дәстүр, әдет құқығы, моральдық міндеттемелер, туыстық байланыстар және бедел иерархиялары жатады [22]. Бұл теория Оңтүстік Азияны түсіндіруде айрықша маңызды, себебі өңір мемлекеттерінде ресми құқықтық жүйе әрекет еткенмен, күнделікті өмірде бейресми ережелер жиі үстем келеді. Мысалы, ауылдық жерлерде жер дауы немесе неке мәселесі мемлекеттік сот арқылы емес, қауымдық кеңес немесе ақсақалдар алқасы арқылы шешіледі. Кейбір тайпалық аймақтарда мемлекеттік полицияға жүгінуге қарағанда жергілікті бедел иелерінің сөзі өтімдірек болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда бейформалды институттар

транзакциялық шығындарды азайтып, сенім тапшылығы бар қоғамда реттеуші қызмет атқарады. Д. Норт ұсынған path dependence тұжырымы да Оңтүстік Азияға тікелей қатысты. Яғни өткен кезеңде орныққан институттар кейінгі даму бағытын ұзақ мерзім бойы айқындайды. Британдық отарлық кезеңде енгізілген әкімшілік шекаралар, санақ жүйелері, этникалық жіктеу тәжірибелері, жер салығы және жер иелену формалары тәуелсіздік алғаннан кейін де жаңа мемлекеттердің саясатына ықпалын жалғастырды. Сондықтан бүгінгі этникалық қайшылықтар мен аймақтық автономия мәселелерін түсіну үшін тарихи институттық мұраны ескеру қажет [23].

Дуглас Норттың жаңа институционалдық экономика теориясы өтпелі даму жолындағы мемлекеттердің саяси және экономикалық эволюциясын түсіндіруде аса маңызды методологиялық негіз болып саналатыны сөзсіз. Бұл теорияның ғылыми құндылығы экономикалық өзгерістерді нарықтық тетіктер, қаржы капиталы немесе өндірістік көрсеткіштер арқылы емес, керісінше қоғамдағы институттардың сапасы арқылы түсіндіруінде жатыр. Д. Норт теориясы елдің даму траекториясын салыстыруға, формалды реформалар мен бейресми құрылымдардың өзара ықпалын ашуға мүмкіндік береді. Теориялық тұрғыдан қарағанда, егер заңдар тез өзгеріп, ал қоғамдық мінез құлық баяу өзгерсе, онда институционалдық алшақтық пайда болады. Мұндай жағдай Қазақстанда да, Пәкістанда да әртүрлі формада байқалды [24]. Қазақстанда нарықтық заңдар жылдам енгізілгенімен, кеңестік әкімшілік сана ұзақ уақыт сақталды. Пәкістанда демократиялық конституциялық құрылым болғанымен, рулық, өңірлік және патронаждық байланыстар саяси жүйеге ықпал етті. Осыдан шығатын негізгі тұжырым, ол өтпелі мемлекеттерде ресми заңнаманың мазмұны емес, оны қолдайтын қоғамдық орта шешуші фактор болып табылады.

Қазақстан мен Пәкістанды салыстырғанда меншік құқығы мен экономикалық реформалардың институционалдық негізі айқын көрінеді. Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде жекешелендіру, банк жүйесін қайта құру, шетелдік инвестиция тарту, мұнай секторын нарықтық қатынасқа бейімдеу бағытында жылдам реформалар жүргізді. Бұл формалды институттардың салыстырмалы түрде тез өзгергенін көрсетеді [25]. Алайда жекешелендіру үдерісінде активтердің шоғырлануы, элиталық топтардың күшеюі, өңірлік теңсіздік сияқты мәселелер туындады. Бұл Д. Норт көрсеткендей, заңның өзі жеткіліксіз екенін, оны әділ іске асыратын институттар қажет екенін дәлелдейді. Пәкістанда да жеке меншік жүйесі ертерек орныққанымен, жер қатынастарының теңсіздігі, феодалдық сипаттағы ықпалды топтардың сақталуы, әкімшілік аппарат пен бизнес арасындағы байланыстар нарықтық бәсекені әлсіретті [26]. Қазақстанда экономикалық ресурстар көбіне шикізат секторына шоғырланса, Пәкістанда ауыл шаруашылығы мен тоқыма өнеркәсібі маңызды рөл атқарды. Бірақ екі елде де меншік құқығының сапасы мен тең қолжетімділік мәселесі экономикалық өсімнің құрылымына әсер етті. Осыдан ғылыми қорытынды жасауға болады: формалды жекешелендіру немесе жеке сектор үлесінің артуы автоматты түрде

тиімді нарық тудырмайды, егер меншік құқығы тең қорғалмаса және бәсекелестікке институционалдық кепілдік берілмесе, экономикалық өсім шектеулі сипатта қалады.

Мемлекет рөлі жөніндегі Д. Норт тұжырымы Қазақстан мен Пәкістан мысалында ерекше өзекті. Тиімді экономика үшін мемлекет тым әлсіз де, тым үстем де болмауы керек, ол ережелерді орнататын, келісімдердің орындалуын қамтамасыз ететін және ұзақ мерзімді даму стратегиясын қалыптастыратын институт болуға тиіс. Қазақстанда орталықтандырылған басқару моделі экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге, инфрақұрылым салуға, стратегиялық салаларды бақылауға мүмкіндік берді. Бұл әсіресе тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі дағдарыс уақытында маңызды болды [22]. Алайда орталықтандырудың артуы бюрократиялық кедергілер мен төменнен келетін бастамалардың шектелуіне алып келуі мүмкін еді. Пәкістанда керісінше саяси биліктің жиі ауысуы, азаматтық және әскери билік арасындағы тепе теңсіздік, провинциялар мен орталық арасындағы қайшылықтар институционалдық тұрақсыздық туғызды. Соның салдарынан ұзақ мерзімді экономикалық стратегиялардың сабақтастығы әлсіреді [27]. Осы салыстырудан байқауға болатындай, Қазақстандағы мәселе мемлекеттің шамадан тыс басымдығында болса, Пәкістандағы мәселе мемлекеттің бірізді және тұрақты институционалдық қабілетінің әлсіздігінде көрінді. Сондықтан негізгі тұжырым мынадай: дамушы ел үшін күшті мемлекет жеткіліксіз, қажеті тиімді, есеп беретін және болжамды мемлекет.

Бейресми институттардың ықпалы екі елде де экономикалық шешімдерге терең әсер етеді. Қазақстан қоғамында туыстық байланыстар, өңірлік сәйкестік, бейресми желілер, әлеуметтік сенімнің жеке деңгейде жоғары болуы, бірақ институттарға сенімнің салыстырмалы әлсіздігі байқалды. Бұл бизнес жүргізуде таныстық факторының рөлін күшейтуі мүмкін. Пәкістанда да «бирәдәрі» (урдуша: برادری) деп аталатын туыстық және қауымдық байланыстар, жергілікті ықпалды әулеттер, діни бедел иелері, клиентелистік саясат мәдениеті қоғамдық қатынастарға ықпал етеді. Бұл жерде Д. Норттың бейресми нормалар ресми заңнан баяу өзгереді деген тезисі толық дәлелденеді. Қазақстанда мемлекеттік қызметтерді цифрландыру арқылы формалды рәсімдер күшейтілсе, Пәкістанда да соңғы жылдары цифрлық басқару және салық жүйесін жаңарту әрекеттері байқалды. Бірақ екі елде де ескі әлеуметтік мінез үлгілері бірден өзгерген жоқ.

Постколониялық қоғамдардағы институттардың күрделі табиғатын түсіндіруде Хоми Бхабханың теориялық тұжырымдары ерекше мәнге ие. Оның «гибридтілік» және «үшінші кеңістік» концепциялары бұрынғы отарланған аймақтарда әлеуметтік және саяси құрылымдардың таза батыстық не таза жергілікті сипатта болмайтынын көрсетеді. Х. Бхабха пікірінше, отарлық билік жергілікті қоғамды толық өзгертпейді, ал жергілікті орта да сырттан келген құрылымдарды сол күйінде қабылдамайды. Нәтижесінде аралас, синкреттік және келісімге негізделген институттар қалыптасады [28]. Оңтүстік Азияда бұл құбылысты анық байқауға болады. Үндістан парламенттік демократия

моделін британдық жүйеден қабылдағанымен, сайлау процесінде касталық коалициялар, аймақтық көшбасшылар, әулеттік саясат және қауымдық мүдделер шешуші рөл атқарады. Пәкістанда ағылшын құқықтық дәстүрі, исламдық құқық элементтері және жергілікті әдет құқығы қатар өмір сүреді. Бангладеште зайырлы конституциялық принциптер мен діни қоғамдық ықпал бір мезгілде әрекет етеді. Бұл мемлекеттердегі ресми институттарды батыстық үлгінің көшірмесі деп қарастыру жаңсақтық болар еді. Олар тарихи тәжірибе мен жергілікті әлеуметтік құрылымдардың әсерімен қайта бейімделген гибриді институттар ретінде қызмет етеді. Мұндай тұжырым Оңтүстік Азиядағы модернизация үдерісінің сызықтық емес екенін, яғни дәстүр мен заманауи қарама қарсы емес, өзара кірігіп дамитынын дәлелдейді [29].

Пәкістанның постколониялық дамуын талдауда гибриділік, мимикрия және «үшінші кеңістік» ұғымдары маңызды теориялық құрал бола алады. Бұл ұғымдар отарлық мұраның тек саяси құрылымдарда ғана емес, мәдени және танымдық деңгейде де сақталатынын көрсетеді. Зерттеуші Хоми К. Бхабха ұсынған осы теория Пәкістандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуын біртұтас әрі тұрақты процесс ретінде емес, керісінше әртүрлі тарихи дискурстардың, тілдік тәжірибелердің және діни-саяси идеологиялардың өзара тоғысуы нәтижесінде үздіксіз қайта құрылып отыратын құбылыс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді, өйткені британдық отарлық басқару жүйесінен мұраға қалған институционалдық модельдер (парламенттік құрылым, құқықтық жүйе және әкімшілік тіл) жергілікті исламдық саяси мәдениетпен және этноаймақтық ерекшеліктермен астасып, сырттай батыстық рационалдыққа ұқсас болғанымен, ішкі мазмұны жағынан гибриді сипат алады [28]. Дәл осы қайшылық мимикрия феномені арқылы айқындалады, яғни мемлекеттік институттар отарлаушы модельді қайталайды, бірақ оны толық игере алмай, жергілікті контекстке бейімдей отырып трансформациялайды, нәтижесінде билік құрылымы бір мезетте әрі ұқсастық, әрі айырмашылық тудыратын екіұшты кеңістікке айналады. Осылайша Пәкістан жағдайында «ұлттық бірегейлік» алдын ала берілген дайын құрылым емес, керісінше үздіксіз дискурсивті күрес пен мәдени келісу процесі ретінде көрініс табады, ал бұл процесс отарлық өткен мен постколониалдық қазіргі арасындағы шекарада қалыптасатын «үшінші кеңістік» арқылы іске асады және мемлекет ішіндегі саяси тұрақсыздық пен мәдени көпқабаттылықтың теориялық негізін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Оңтүстік Азиядағы тайпалық факторды түсіндіруде Фредрик Барттың антропологиялық зерттеулері іргелі орын алады. Ол тайпаны ескірген әлеуметтік форма емес, нақты тарихи жағдайда бейімделіп отыратын икемді саяси ұйым ретінде сипаттады. Ф. Барттың Сват аңғарындағы пуштундар жөніндегі еңбектерінде тайпалық құрылым туыстық аңыздарға емес, жер ресурстарын бөлуге, қауіпсіздікке, одақтастыққа және бедел бәсекесіне негізделгені көрсетілді [22]. Оның тұжырымы бойынша тайпа мүшелері арасындағы бірлік абсолютті емес, жағдайға қарай қайта құрылып отырады. Мысалы, ішкі дау кезінде ру тармақтары бір біріне қарсы тұруы мүмкін, ал

сыртқы қауіп туындағанда бірігеді. Бұл сегменттік құрылым теориясы пуштундармен қатар белудждерге, Ауғанстан шекарасындағы тайпаларға және Үндістанның солтүстік шығысындағы этникалық қауымдарға да қатысты қолданылады. Тайпа мұнда тек мәдени сәйкестік емес, ресурстарға қолжетімділік, саяси мобилизация, неке байланыстары және қауіпсіздік институты ретінде көрінеді. Сондықтан қазіргі мемлекет шеңберінде өмір сүріп отырған қауымдарды зерттегенде тайпалық факторды артта қалған қалдық ретінде емес, әлеуметтік капитал мен билік ресурсы ретінде қарастыру қажет [30].

Пуштун қоғамы Оңтүстік Азиядағы тайпалық институттардың ең күрделі үлгілерінің бірі саналады. Пуштундар негізінен Ауғанстан мен Пәкістанның шекаралық аймақтарында шоғырланғанымен, урбанизация нәтижесінде елдің ірі қалаларына және шетелге кең таралған. Олардың дәстүрлі қоғамдық өмірін реттейтін негізгі нормалардың бірі пуштунвали кодексі болып табылады. Бұл кодексте намыс, қонақжайлық, кек қайтару, паналау беру, еркіндік және қауым алдындағы жауапкершілік секілді қағидалар көрініс табады. Пуштунвали ресми заң жүйесіне балама емес, бірақ жергілікті әлеуметтік қатынастарды анықтайтын маңызды моральдық кодекс ретінде әрекет етеді. Ф. Барт Сват пуштундары арасында жүргізген зерттеуінде жер иеленуші элита, діни көшбасшылар және әскери бедел иелері арасындағы тепе теңдік аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз еткенін көрсетті [22]. Кейін Пәкістан мемлекеті бұл өңірлерді орталықтандыруға ұмтылғанымен, тайпалық автономия ұзақ уақыт сақталды. Бұрынғы Федералды тайпалық аймақтарда арнайы әкімшілік режим қолданылып, орталық заң толық таралмады. Бұл құбылыс ресми мемлекет пен дәстүрлі институттардың қатар өмір сүргенінің айқын мысалы болып саналады. Соңғы онжылдықтарда урбанизация, миграция, білім беру және цифрлық коммуникациялар пуштун қоғамын өзгертуде, алайда тайпалық сәйкестік, ру атауы және жергілікті бедел жүйесі әлі де саяси және әлеуметтік маңызын жоғалтқан жоқ.

Жалпы бұл бөлімнің ішкі құрылымын ұғыну мақсатында Пәкістандағы пуштундардың бейресми институттары әлеуметтік реттеудің негізгі тіректерінің біріне айналып, мемлекеттік институттармен қатар құқықтық және саяси кеңістік құрағанын атаған жөн. Бұл институттардың тарихи-мәдени негізі пуштунвали жүйесіне сүйенеді, ол қоғамдағы мінез-құлық нормаларын, әлеуметтік жауапкершілікті және моральдық міндеттемелерді реттейтін дәстүрлі кодекс ретінде әрекет етеді. Осы кодекс аясында қауым ішіндегі тәртіп жазбаша заңға қарағанда әлеуметтік бедел мен ұжымдық мораль арқылы қамтамасыз етіледі. Мысалы, бір отбасы мен екінші отбасы арасындағы жер дауы немесе кісі өлімі сияқты күрделі қақтығыстар ресми сотқа жетпей, алдымен жергілікті ақсақалдар кеңесі арқылы қарастырылады, себебі мұндай жағдайда қоғам ішіндегі тұрақтылықты сақтау басты мақсат болып саналады [31]. Осылайша, пуштун қоғамында бейформалды институттар дәстүрмен қатар нақты әлеуметтік басқару механизмі ретінде жұмыс істейді.

Жирга осы жүйенің негізгі өзегі саналады және ол саяси, құқықтық әрі әлеуметтік функцияларды қатар атқарады. Жирга құрамына беделді ақсақалдар, тайпа басшылары және ықпалды тұлғалар кіріп, олар дауласушы тараптардың дәлелдерін тыңдап, ортақ шешімге келу арқылы дауды реттейді. Мысалы, Вазиристан аймағында екі тайпа арасындағы ұзаққа созылған жер дауы кезінде жүзден астам адам қатысқан үлкен жирга шақырылып, жердің бір бөлігі компенсация ретінде беріліп, екінші бөлігі ортақ пайдалану аймағы ретінде бекітілген жағдайлар кездеседі [32]. Мұндай шешімдер жазалауға емес, қалпына келтіруге бағытталғандықтан, қоғам ішіндегі кек алу циклін тоқтатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жирга кейде қауіпсіздік мәселелерін де шешеді, мысалы қарулы қақтығыстарды тоқтату немесе екі ру арасындағы бейбіт келісімге келу процесін ұйымдастыру сияқты функцияларды орындайды.

Хужра институты пуштун қоғамындағы әлеуметтік интеграция мен коммуникацияның негізгі орталығы ретінде ерекше рөл атқарады. Бұл кеңістік тек ер адамдар жиналатын орын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тәрбие, саяси пікір алмасу және мәдени білім беру алаңы болып табылады. Мысалы, Пешавар мен Мардан аймақтарында хужралар жергілікті саясаткерлердің бейресми кездесулер өткізу орны ретінде қызмет етіп, сайлау алдындағы келіссөздер мен қолдау жинауда елеулі орын алады [33]. Сонымен қатар, жастар осы кеңістікте үлкендерден әлеуметтік нормаларды, ар-намыс кодексін және қауымдық мінез-құлық ережелерін үйренеді.

Пуштун қоғамындағы малик және хан жүйесі бейформалды саяси басқарудың маңызды элементі болып табылады. Маликтер тайпа атынан ресми билікпен байланыс орнатып, мемлекеттік ресурстарды бөлу процесіне ықпал етеді, ал хандар әлеуметтік бедел мен экономикалық ықпалға негізделген көшбасшылық функция атқарады. Британдық отарлық кезеңде бұл институттар арнайы күшейтіліп, отарлық әкімшілік жергілікті басқаруды осы элиталар арқылы жүзеге асырған болатын [34]. Мысалы, салық жинау, жер дауларын реттеу және қауіпсіздік мәселелері көбінесе маликтер арқылы шешілген. Қазіргі кезеңде бұл жүйе толық жойылмаған, керісінше саяси партиялармен және мемлекеттік құрылымдармен интеграцияланған гибридті формаға айналған.

Пуштунвали жүйесі бейформалды институттардың идеологиялық негізін құрайды және ол әлеуметтік өмірдің барлық саласына әсер етеді. Оның негізгі қағидаларының бірі нанаватай, яғни паналау құқығы, қоғам ішіндегі тіпті жау саналатын адамға да қауіпсіздік беруді міндеттейді. Мысалы, егер бір адам кек дауы бар қарсы тараптың ауылына қонақ ретінде келсе, оған қол сұғылмайды, себебі қонақжайлық нормасы ар-намыстан жоғары қойылады [35]. Сонымен қатар бадал қағидасы кек алу мәдениетін заңдастыру мәселесі әлеуметтік механизм ретінде бекітеді, бұл кей жағдайларда ұзаққа созылған қақтығыстарға да себеп болады. Осы нормалар ресми заңмен қатар өмір сүріп, кейде одан да күшті әлеуметтік міндет ретінде қабылданады.

Аймақтық тұрғыдан алғанда, пуштундардың бейформалды институттары әркелкі дамыған және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты трансформацияға ұшыраған. Оңтүстік тайпалық аймақтарда жирга мен бадал жүйесі әлі де күшті сақталып, жер даулары мен отбасылық қақтығыстардың негізгі реттеушісі болып отыр, мысалы Вазиристан мен Оракзай аймақтарында қауым ішіндегі даулардың басым бөлігі ресми сотқа жетпей-ақ жергілікті кеңестер арқылы шешіледі. Ал солтүстік өңірлерде урбанизация мен білім беру жүйесінің дамуына байланысты бейформалды институттардың ықпалы біршама әлсірегенімен, олар толық жойылған жоқ, керісінше жаңа әлеуметтік формаға бейімделді. Қазіргі таңда бұл институттар ресми құқықтық жүйемен қатар әрекет етіп, Пәкістан қоғамында қосарлы басқару құрылымын қалыптастырып отыр, бұл жағдай постколониалдық мемлекеттердегі құқықтық плюрализмнің нақты көрінісі ретінде қарастырылады.

Белудж қоғамы да Оңтүстік Азиядағы тайпалық құрылымдардың маңызды үлгілерінің бірі. Белудждар Пәкістанның Белуджстан провинциясында, сондай ақ Иран мен Ауғанстан аумағында шоғырланған [38]. Олардың әлеуметтік ұйымында тайпа және сардар институты орталық рөл атқарады. Сардар тайпалық көшбасшы ретінде дау шешу, ресурстарды бөлу, сыртқы күштермен келіссөз жүргізу және қауіпсіздік мәселелерінде делдалдық қызмет атқарады. Британдық отарлық билік Белудж аймақтарын тікелей басқарудан жергілікті сардарлар арқылы бақылауды тиімді санады. Бұл жанама басқару үлгісі кейін тәуелсіз Пәкістан кезеңінде де белгілі дәрежеде жалғасты [36]. Алайда табиғи ресурстарды игеру, газ кен орындары, порт инфрақұрылымы және орталық бюджеттен бөлінетін қаржы мәселелері аймақта саяси шиеленістер туғызды. Белудж қозғалыстары кейде этникалық автономия немесе федералдық құқықтарды кеңейтуді талап етсе, кейбір тайпалық элиталар мемлекетпен ынтымақтастық жолын таңдады. Бұл жерде тайпалық институттар дәстүрлі құрылым және қазіргі саяси экономиканың белсенді қатысушысы ретінде көрінеді. Белудж мысалы тайпалық жүйелердің модернизацияға кедергі келтіретін біржақты құбылыс емес екенін, керісінше мемлекетпен келіссөз жүргізетін институционалдық арна бола алатынын көрсетеді [37].

Ендігі кезекте, Пәкістандағы тайпалық факторды түсіну үшін ең алдымен оның теориялық-әдіснамалық негізін нақтылау қажет, себебі бұл құбылыс этнографиялық сипаттағы әлеуметтік құрылым емес, сонымен қатар мемлекет қалыптасуының саяси институционалдық логикасына тікелей әсер ететін күрделі жүйе ретінде көрінеді. Тайпалық фактор ұғымы әлеуметтік ғылымдарда адамдардың саяси, экономикалық және құқықтық қатынастарының негізі ретінде қандық туыстық, кландық байланыс және дәстүрлі құқықтық нормалар басым болатын әлеуметтік ұйымдасу формасын білдіреді. Классикалық әлеуметтануда Фердинанд Тённис қауымдастық пен қоғамды ажырата отырып, тайпалық құрылымдарды қауымдастық типіне жатқызған, мұнда әлеуметтік байланыстар рационалды келісімге емес,

дәстүрге және туыстыққа негізделеді [39]. Макс Вебер де биліктің заңдастырылған түрлерін талдай отырып, тайпалық жүйелерді дәстүрлі билік формасының көрінісі ретінде сипаттаған, онда басқару заңдылығы харизматикалық немесе рационалды құқыққа емес, тарихи қалыптасқан әдет пен беделге сүйенеді [40]. Қазіргі антропологиялық зерттеулер бұл құбылысты архаикалық қалдық немесе мемлекетпен қатар өмір сүретін балама әлеуметтік басқару жүйесі ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, тайпалық фактор мемлекеттің институционалдық монополиясына бәсекелес әлеуметтік тәртіпті қалыптастыратын құрылым ретінде сипатталады. Пәкістан жағдайында бұл фактор ерекше маңызға ие, себебі мемлекет құрылымы отарлық кезеңнен кейін бірден модернизациялық орталықтандыруға өтпей, тайпалық автономиялармен қатар дамыды. Осы тарихи контекст тайпалық жүйенің қазіргі күнге дейін сақталуына негіз қалады және ол әсіресе пуштун және белудж қоғамдарында айқын көрінеді [41].

Пәкістандағы тайпалық құрылымның тарихи эволюциясын түсіну үшін отарлық кезеңдегі басқару саясатын талдау қажет. Британдық Үндістан әкімшілігі Солтүстік Батыс шекаралық аймақтарда тікелей басқару моделін емес, жанама басқару жүйесін қолданды. Бұл жүйе жергілікті тайпа көсемдеріне автономиялық билік беріп, олардың ішкі істеріне араласпау арқылы империялық бақылауды минималды шығынмен қамтамасыз етуге бағытталды. Соның нәтижесінде қазіргі Хайбер Пахтунхва және бұрынғы Федералды тайпалық аймақтарда мемлекеттік институттар әлсіз дамып, тайпалық джирга жүйесі негізгі құқықтық реттеу механизмі ретінде сақталды. Мұндай институционалдық дуализм тәуелсіздік алғаннан кейін де сақталып қалды және Пәкістан мемлекетінің орталықтандыру процесін күрделендірді. Тарихи деректер бойынша бұл аймақтарда жүздеген тайпалық және субтайпалық құрылымдар бар, олардың әрқайсысы өзіндік әлеуметтік кодекс пен басқару механизмін сақтап отыр [42]. Соның салдарынан мемлекет біртұтас құқықтық жүйені толық орнықтыра алмады, нәтижесінде бір біріне қарама қарсы құқықтық кеңістік қалыптасты.

Пуштун тайпалық кеңістігінде ең танымал тарихи көсемдердің бірі Абдул Гаффар Хан болды, ол Худай Хидматгар қозғалысын құрып, отарлық билікке қарсы бейбіт күрес идеясын ұсынған тұлға ретінде белгілі. Оның рөлі дәстүрлі тайпалық құрылымды саяси жағынан бірігу құралына айналдыруымен ерекшеленеді. Ол пуштун қоғамындағы зорлыққа негізделген кек мәдениетін бейбітшілік және білім арқылы өзгертуге тырысты. Абдул Гаффар Ханның ықпалы діни немесе этникалық деңгейде және саяси идеологиялық деңгейде де байқалды, себебі ол пуштундарды Үндістан ұлттық қозғалысымен байланыстырды [41]. Сонымен қатар пуштун тайпалық құрылымында Хан Абдул Уали Хан сияқты саяси көсемдер де маңызды орын алды, ол пуштун ұлттық автономиясын қорғап, орталық биліктің шектен тыс бақылауына қарсы шықты. Мұндай тұлғалар тайпалық қоғам мен заманауи саяси партиялық жүйе арасындағы көпір рөлін атқарды. Дегенмен пуштун көсемдерінің барлығы бірдей саяси реформатор болған жоқ, олардың кейбірі

дәстүрлі құрылымды сақтап қалуға мүдделі болды және жергілікті автономияны қорғау арқылы орталықтандыру процесіне қарсы тұрды. Осыдан пуштун қоғамының ішкі саяси әркелкілігі байқалады.

Белудж тайпалық жүйесінде көсемдер институты одан да қатаң иерархиялық сипатқа ие еді. Белудж қоғамындағы ең ықпалды тарихи фигуралардың бірі Нур Мұхаммед Тарин және кейінгі кезеңде әсіресе Акбар Хан Бугти болды. Акбар Бугти Белуджстан саясатының орталық тұлғаларының бірі ретінде белгілі, ол Белудж автономиясын қорғап, Пәкістанның орталық үкіметімен ұзақ уақыт саяси және кейде қарулы қақтығыстарға түсті. Оның рөлі тайпалық көсемнен саяси символға айналуымен ерекшеленеді. Ол Белудж ресурстарының жергілікті халыққа әділетті бөлінуін талап етті және провинциялық автономия идеясын алға тартты [43]. Белудж көсемдерінің тағы бір ерекшелігі олардың ішкі тайпалық дауларды және ұлттық деңгейдегі саяси процестерге ықпал етуінде жатыр. Белудж тайпаларының кейбір көсемдері мемлекетпен келіссөз жүргізу арқылы саяси келісімдерге қол жеткізсе, кейбірі қарулы қарсылық жолын таңдады. Бұл Белудж қоғамындағы саяси стратегиялардың әртүрлілігін көрсетеді.

Пуштун және Белудж тайпалары арасындағы айырмашылықтар бірнеше деңгейде көрінеді. Біріншіден, әлеуметтік құрылым тұрғысынан Пуштун қоғамы салыстырмалы түрде кең таралған конфедерациялық жүйеге негізделсе, Белудж қоғамы кішігірім, бірақ қатты иерархияланған тайпалық бірліктерден тұрады. Пуштундарда тайпалық бірегейлікпен қатар саяси партиялық құрылымдар да күшті дамыған, ал Белуджстанда саяси құрылым көбінесе тайпалық көсемдер арқылы жүзеге асады. Екіншіден, құқықтық мәдениетте де айырмашылық бар. Пуштунвали кодексі әлеуметтік тәртіпті реттейтін икемді жүйе ретінде жұмыс істесе, Белудж дәстүрлері көбінесе қатаң кландық ережелерге негізделген. Үшіншіден, мемлекетпен қатынас деңгейі әртүрлі. Пуштун аймақтарында мемлекетпен интеграция біршама жоғары деңгейде болса, Белудж аймақтарында орталық билікке сенім деңгейі әлдеқайда төмен [22].

Тайпалық көсемдердің рөлі тарихи немесе мәдени деңгейде және қазіргі саяси процестерде де маңызды. Мысалы, қазіргі Пәкістанда көптеген саяси партиялар тайпалық көсемдердің қолдауына сүйенеді. Бұл әсіресе сайлау кезеңдерінде айқын көрінеді, себебі тайпа көсемінің қолдауы бүкіл ауылдық аймақтың саяси бағытын өзгерте алады. Сонымен қатар кейбір тайпа көсемдері мемлекетпен тікелей келіссөз жүргізіп, аймақтық даму жобаларын жүзеге асыруға ықпал етеді. Бұл олардың бейресми саяси элитаға айналғанын аңғартады. Дегенмен мұндай жүйе демократиялық институттардың толық дамуына кедергі келтіреді, себебі жеке тұлғалық бедел институционалдық ережелерден жоғары тұрады. Осы себепті Пәкістандағы саяси жүйе гибридік сипатқа ие, онда формалды демократиялық институттар мен дәстүрлі тайпалық билік қатар өмір сүреді [47].

Тайпалар арасындағы өзара қатынас та күрделі болып табылады. Кейбір жағдайларда тайпалар арасында тарихи одақтастықтар қалыптасса, басқа

жағдайларда ресурстар үшін қақтығыстар орын алады. Жер, су, жайылым және саяси ықпал үшін бәсекелестік жиі байқалады. Сонымен қатар кейбір тайпалар ортақ этникалық және діни бірегейлік негізінде бірігеді, әсіресе сыртқы қауіп пайда болған кезде. Пуштун тайпалары арасында ортақ этникалық сана жоғары болғанымен, ішкі субтайпалық бәсекелестік те күшті сақталған. Белудж тайпалары арасында да ішкі бөліністер бар, олар кейде саяси қозғалыстардың әлсіреуіне әкеледі. Бұл ішкі бөліністер мемлекетке қарсы бірыңғай саяси фронттың қалыптасуын қиындатады.

Пуштун тайпалық жүйесі Пәкістандағы ең ықпалды әлеуметтік құрылымдардың бірі болып табылады және оның демографиялық, саяси және мәдени маңызы өте жоғары. Пуштундар саны шамамен ел халқының бестен бір бөлігін құрайды және олар негізінен Хайбер Пахтунхва, бұрынғы тайпалық аймақтар және Белуджистанның солтүстік бөлігінде шоғырланған.

Пәкістандағы пуштундар өздерін ортақ этникалық қауым ретінде танығанымен, олардың ішкі ұйымдасуы бірнеше тарихи конфедерацияларға бөлінеді. Ең ірі құрылымдардың қатарына Сарбани, Беттани, Ғұрғұшт және Карлани топтары жатады. Сарбани тармағына Юсуфзай, Мохманд, Шинвари, Таркалани сияқты тайпалар енеді. Юсуфзай тайпасы тарихи тұрғыдан Хайбер Пахтунхвадағы Сват, Мардан, Пешавар алқаптарында кең таралған және пуштун саяси элитасының маңызды бөлігін қалыптастырған [22]. Юсуфзай ішінде Манданр, Утманзай, Ранизай, Хасабхел секілді субтайпалар бар. Мысалы, Утманзай тармағынан шыққан Абдул Гаффар Хан XX ғасырдағы ең танымал пуштун қайраткерлерінің бірі болды, ол Худай Хидматгар қозғалысын ұйымдастырып, пуштун қоғамында реформаторлық идеяларды таратты. Мохманд тайпасы Пешавар мен Ауғанстан шекарасына жақын аудандарда орналасқан, оның ішінде Баизай, Халил, Таракзай секілді тармақтар кездеседі. Шинвари тайпасы Хайбер асуы маңында белгілі болған және сауда жолдарын бақылауда маңызды рөл атқарған. Беттани конфедерациясына Лоди, Сур, Ниязи және Вазир секілді ірі тайпалар кіреді. Лоди тайпасы тарихта ерекше орын алады, себебі Үндістандағы Лоди әулеті осы тайпадан шыққан. Ниязи тайпасының өкілдері қазіргі Пәкістанның Пенджаб пен Хайбер Пахтунхва аймақтарында кездеседі. Карлани тармағы әскери беделімен танымал және оған Африди, Оракзай, Бангаш, Хаттак, Махсуд, Вазир тайпалары кіреді. Африди тайпасы Хайбер өткелін бақылаған тарихи күш ретінде белгілі, оның ішінде Кукихел, Заккахел, Камбархел сияқты субтайпалар бар. Африди көсемдерінің ішінде Аджмал Хаттак пен бірнеше жергілікті маликтер аймақтық саясатта ықпалды болды. Махсуд тайпасы Оңтүстік Уәзірстанда орналасқан, оның ішінде Ализай, Бахлोलзай, Шаманхел тармақтары бар. Бұл тайпа әскери ұйымшылдығымен ерекшеленген. Вазир тайпасы Солтүстік және Оңтүстік Уәзірстанда тұрады, оның Ахмадзай Вазир және Утманзай Вазир деген екі негізгі бөлігі бар. Ахмадзай Вазирлерден шыққан бірнеше маликтер Пәкістан мемлекетімен келіссөздерде ықпалды делдал ретінде танылған. Хаттак тайпасы Кохат пен Ношера өңірінде орналасқан, олардың арасынан Хушал Хан Хаттак сияқты әйгілі ақын әрі

көсем шыққан. Пуштун тайпалық жүйесінің ғылыми ерекшелігі оның тек шежірелік құрылым емес, сонымен қатар әскери мобилизация, жер иелену, әлеуметтік мәртебе және саяси өкілдік механизмі болуында. Әрбір тайпа ішіндегі субтайпалар өз кезегінде хел, khel, zaі секілді ұсақ бөлімдерге бөлінеді, бұл әлеуметтік байланыстарды өте тығыз етеді. Мысалы, Юсуфзай тайпасындағы әрбір заі тармағы жер, неке, саяси одақ мәселелерінде дербес субъект ретінде әрекет етеді. Сондықтан пуштун қоғамын біртұтас этникалық масса ретінде емес, көпорталықты тайпалық федерация ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан дұрыс болады. Қазіргі кезеңде де Пәкістанның сайлау саясатында, жергілікті басқаруында және қауіпсіздік құрылымында осы тайпалық жіктеліс маңызды рөл атқарады, әсіресе бұрынғы Федералды тайпалық аймақтар мен Хайбер Пахтунхва провинциясында [43].

Белудж қоғамы да дәл осындай күрделі тайпалық сипатқа ие, бірақ оның ішкі құрылымы пуштундарға қарағанда иерархиялық және сардарлық институтқа негізделген. Белудждар негізінен Белуджстан провинциясында, сондай ақ Синд пен Оңтүстік Пенджабтың кей бөліктерінде шоғырланған. Белудж тайпалары бірнеше ірі бірлестіктерге бөлінеді, олардың ішіндегі ең ықпалдылары Бугти, Марри, Менгал, Ринд, Джамали, Лехри, Домбки, Бизенджо, Ношервани және Кетран тайпалары болып саналады. Бугти тайпасы Дера Бугти ауданында орналасқан және Белуджстан саясатының ең беделді тайпаларының бірі болды. Оның ішінде Рахиджани, Калпар, Масури секілді тармақтар бар. Бугти тайпасынан шыққан Наваб Ақбар Хан Бугти Пәкістандағы ең танымал белудж көсемдерінің бірі еді. Ол Белуджстан губернаторы, министр және кейін орталық билікке қарсы автономистік қозғалыстың символына айналды. Марри тайпасы Кохлу мен оған жақын таулы аймақтарда орналасқан. Оның Заракзай, Газини, Лохарани тәрізді тармақтары бар. Марри тайпасының көсемі Хайр Бахш Марри Белудж ұлттық қозғалысының идеологтарының бірі саналды. Менгал тайпасы Калат және Хуздар өңірлерінде шоғырланған, оның ішінде Жахалован конфедерациялық құрылымымен байланысқан тармақтар бар. Атаулла Менгал Белуджстанның алғашқы сайланған бас министрлерінің бірі ретінде тарихта қалды [48]. Ринд тайпасы тарихи тұрғыдан белудж эпикалық дәстүрінде ерекше орын алады, себебі Мир Чакар Ринд XVI ғасырдағы белудж бірлігінің символдық тұлғасы саналады. Ринд тайпасы бірнеше ұсақ бөлімдерге бөлінеді және Сиби мен Насирабад аймақтарында кездеседі. Джамали тайпасы Жафарабад өңірінде таралған және кейбір кезеңдерде Пәкістан ұлттық саясатында да ықпалға ие болды. Мысалы, Мир Зафарулла Хан Джамали Пәкістан премьер министрі қызметін атқарды. Бизенджо тайпасынан Мир Гаус Бахш Бизенджо шыққан, ол зайырлы ұлттық саясатты қолдаған беделді қайраткер еді. Белудж тайпалық жүйесінде сардар институты орталық орын алады. Сардар ру басшысы емес, жер қатынастарының реттеушісі, қауіпсіздік кепілі, дауларды шешуші және сыртқы билікпен байланыс жасайтын өкіл ретінде әрекет етеді. Бұл тұрғыдан белудж қоғамы классикалық сегментарлық жүйеге қарағанда патронаждық иерархияға жақын. Пуштун қоғамында джирга кеңесі салыстырмалы

ұжымдық сипатта болса, белудж ортада сардардың жеке беделі күштірек. Субтайпалар көбіне әскери одақтар мен жайылымдық аумақтарға қарай бөлінеді. Мысалы, Марри мен Бугти арасындағы тарихи қатынастар кейде одақ, кейде бәсекелестік сипатында жүзеге асты. Белудж тайпалық жүйесінің қазіргі саяси маңызы өте жоғары, себебі табиғи газ, мыс, алтын сияқты ресурстар орналасқан аймақтар дәл осы тайпалардың жерлерінде жатыр [49]. Сол себепті орталық үкімет пен жергілікті тайпа көсемдері арасындағы қатынас Пәкістанның федералдық тұрақтылығына әсер етеді. Ғылыми тұрғыдан қарағанда белудж тайпалары этнографиялық топтар емес, олар ресурстық саясаттың, аймақтық автономияның және ұлттық қауіпсіздіктің негізгі субъектілері болып табылады [50].

Тайпалық фактордың мемлекет дамуына әсері көпқырлы және көбіне теріс сипатқа ие. Біріншіден, ол институционалдық дисфункция тудырады, себебі мемлекеттік құқықтық жүйе мен тайпалық әдеттік құқықпен қатар өмір сүреді және бірін бірі жиі алмастырады. Бұл құқықтық плюрализм заң үстемдігі принципін әлсіретеді. Екіншіден, тайпалық құрылым саяси фрагментацияға әкеледі, себебі әр тайпа өз мүддесін қорғауға бағытталған автономды саяси субъект ретінде әрекет етеді. Үшіншіден, экономикалық даму біркелкі емес сипат алады, себебі тайпалық аймақтарда инфрақұрылымдық инвестициялар жеткіліксіз. Дүниежүзілік даму индекстері бойынша тайпалық аймақтар Пәкістанның орташа деңгейінен айтарлықтай төмен көрсеткіштерге ие [48]. Сонымен қатар қауіпсіздік мәселелері де маңызды орын алады, себебі кейбір тайпалық аймақтарда қарулы топтардың әрекеті мемлекеттің толық бақылауын әлсіретеді. Бұл жағдай сыртқы және ішкі миграцияны күшейтіп, әлеуметтік тұрақсыздық тудырады. Дегенмен тайпалық жүйе толық хаос емес, ол белгілі бір деңгейде өзіндік тәртіп пен әлеуметтік бақылауды қамтамасыз етеді, әсіресе мемлекеттік институттар әлсіз аймақтарда.

Сонымен бірге тайпалық фактордың белгілі бір функционалдық пайдалы жақтары да бар екенін атап өткен жөн. Тайпалық құрылым әлеуметтік капиталдың маңызды формасы ретінде жұмыс істейді, себебі ол мүшелер арасындағы өзара көмек, экономикалық қолдау және әлеуметтік қауіпсіздік механизмдерін қамтамасыз етеді. Тайпа ішіндегі байланыстар миграция кезінде де маңызды рөл атқарады, себебі жаңа ортаға келген адамдар үшін әлеуметтік интеграцияны жеңілдетеді. Оның үстіне тайпалық жүйе қылмыстық дауларды шешудің балама механизмін ұсынады, бұл әсіресе мемлекеттік сот жүйесіне қолжетімділігі төмен аймақтарда маңызды. Джирга институты дауларды тез және арзан шешуге мүмкіндік береді, бұл формальды құқықтық жүйеге түсетін жүктемені азайтады. Кейбір зерттеушілер тайпалық құрылымдарды әлеуметтік тұрақтылықты сақтайтын дәстүрлі басқару формасы ретінде қарастырады және оны толық жою емес, трансформациялау қажет деп санайды [22]. Бұл көзқарас тайпалық факторды мемлекетке қарсы құрылымнан гөрі, онымен қатар өмір сүретін гибридік басқару жүйесі ретінде түсіндіреді.

Пәкістандағы тайпалардың өзара қатынастары біркелкі емес және күрделі сипатқа ие. Бір жағынан тайпалар арасында тарихи бәсекелестік пен жер, ресурстар және бедел үшін қақтығыстар бар. Екінші жағынан ортақ этникалық және мәдени кодтар оларды белгілі бір деңгейде біріктіреді. Пуштундар арасында Юсуфзай, Африди, Махсуд сияқты субтайпалар арасындағы айырмашылықтар саяси және әлеуметтік динамиканы анықтайды. Белудждер арасында да ішкі кландық құрылымдар бар, олар кейде саяси альянстар мен конфликтілердің негізіне айналады. Урбанизация процесі тайпалық бірегейлікті біршама әлсіреткенімен, ауылдық аймақтарда ол әлі де өте күшті сақталған. Мемлекет тарапынан жүргізілген интеграциялық реформалар, әсіресе бұрынғы тайпалық аймақтарды провинциялық жүйеге қосу, белгілі бір деңгейде институционалдық бірігуге әкелді, бірақ әлеуметтік деңгейде толық интеграцияға қол жеткізілмеді. Мұның өзі Пәкістандағы ұлттық бірегейліктің әлі толық орнықпағанын аңғартады.

Пәкістандағы тайпалық факторды ресми және бейресми институттар теориясы арқылы қарастырғанда бір маңызды тұжырым айқындалады: мемлекет институттары құқықтық тұрғыдан үстем болғанымен, әлеуметтік тұрғыдан әрдайым басым бола бермейді. Яғни Пәкістан конституциясы, парламенті, сот жүйесі, провинциялық әкімшілік аппараты және қауіпсіздік құрылымдары формалды институттар ретінде заңды мәртебеге ие болғанымен, көптеген ауылдық аймақтарда халықтың күнделікті мінез құлқы мен саяси таңдауы көбіне бейформалды институттар арқылы реттеледі. Тайпа ақсақалдарының шешімі, джирга кеңесінің үкімі, сардар немесе маликтің нұсқауы, туыстық желілер арқылы ресурс бөлу тәртібі жергілікті қоғам үшін формалды заңнан да пәрменді болуы мүмкін. Бұл құбылыс Д. Норт ұсынған институционалдық талдаудағы «ережелердің ресми мәтіні мен шынайы әрекет ету ережелері арасындағы айырмашылықты» нақты дәлелдейді. Пәкістан жағдайында мемлекет қағаз жүзінде біртұтас басқару жүйесіне ие болғанымен, практикалық деңгейде көпорталықты билік кеңістігі қалыптасқан. Сондықтан Пәкістандағы саяси тұрақтылықты мемлекеттік аппараттың қуатымен емес, оның бейформалды институттармен қаншалықты келісімге келе алу қабілетімен бағалау қажет. Бұл мәселе әсіресе пуштун және белудж аймақтарында анық көрінеді, мұнда ресми әкімшілік шешімдердің орындалуы жергілікті бедел иелерінің үнсіз қолдауына тәуелді.

Пәкістандағы тайпалық құрылым модернизация процесінде жойылмағанын, керісінше жаңа саяси және экономикалық жағдайларға бейімделген трансформацияланған институтқа айналғанын көрсетеді. Көптеген классикалық теориялар индустриялану, урбанизация және бюрократиялық мемлекеттің күшеюі тайпалық жүйелерді әлсіретеді деп болжаған еді. Алайда Пәкістан тәжірибесі бұл болжамның әмбебап еместігін дәлелдейді. Тайпа құрылымдары сайлау саясатында электоралдық мобилизация тетігіне, бизнесте сенім желісіне, миграцияда әлеуметтік қорғау механизміне, ал қақтығыс жағдайында қауіпсіздік коалициясына айналды. Яғни тайпа енді шежірелік бірлік емес, ресурстарды жинақтайтын және қайта

бөлетін заманауи желілік құрылым ретінде қызмет етеді. Мысалы, урбанизацияланған Карачи, Кветта немесе Пешавар қалаларында ауылдан келген пуштун не белудж қауымдастықтары тайпалық байланыстар арқылы жұмыс табады, тұрғын үйге қол жеткізеді және саяси ықпалға ие болады. Бұл жерде бейформалды институт формалды нарықтық механизмдердің кемшілігін толтырып отыр. Сондықтан Пәкістандағы тайпалық факторды артта қалғандықтың белгісі ретінде емес, бейімделгіш әлеуметтік капитал формасы ретінде түсіндіру ғылыми тұрғыдан анағұрлым дәл келеді. Мұндай қорытынды дамушы елдердегі институттар эволюциясын зерттеуде маңызды методологиялық мәнге ие.

Пәкістандағы формалды және бейформалды институттар арасындағы қатынас қарама қарсы емес, көбіне гибридтік сипатта болатынын айқындайды. Көп жағдайда мемлекет тайпалық құрылымдарды әлсіретуге емес, оларды басқару құралы ретінде пайдалануға ұмтылады. Мәселен жергілікті әкімшілік қауіпсіздік, салық жинау, сайлау өткізу, қақтығыстарды тоқтату немесе инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру кезінде тайпа көсемдерімен, сардарлармен, маликтермен және джирга өкілдерімен келіссөз жүргізеді. Бұл мемлекеттік егемендіктің толық монополиялық емес, делдалдық формада іске асатынын көрсетеді. Белуджстанда кейбір сардарлар ресми парламент мүшесі бола отырып, бір мезгілде дәстүрлі тайпа басшысы ретінде әрекет етеді. Пуштун аймақтарында да кейбір депутаттар немесе партия басшылары тайпалық мәртебе арқылы сайлаушыларға ықпал етеді. Осылайша бір тұлға екі институционалдық әлемнің өкіліне айналады. Ол бір мезгілде формалды мемлекеттің және бейформалды қауымның акторы болып келеді. Бұл құбылыс Пәкістанда рационалды бюрократиялық мемлекеттің таза моделін іздеудің тиімсіз екенін көрсетеді. Елдегі шынайы басқару жүйесі аралас институционалдық архитектураға сүйенеді. Демек реформалар да осы гибридтік шындықты ескергенде ғана нәтижелі болмақ.

Тайпалық фактордың Пәкістандағы саяси тұрақсыздықтың жалғыз себебі емес екенін, бірақ мемлекет әлсіз болған жағдайда ол дағдарысты күшейтетін мультипликатор рөлін атқаратынын дәлелдейді. Көп жағдайда сыртқы бақылаушылар тайпалық құрылымды автоматты түрде қақтығыс көзі ретінде сипаттайды. Алайда эмпирикалық талдау көрсеткендей, тайпа институттары өздігінен зорлық туғызбайды. Қақтығыс көбіне ресурстарды әділетсіз бөлу, аймақтық теңсіздік, өкілдіктің тапшылығы, қауіпсіздік операцияларының қаталдығы немесе орталық пен ауылдық аймақтар арасындағы сенім дағдарысы кезінде күшейеді. Осындай жағдайда тайпалық желілер мобилизация арнасына айналады. Адамдар наразылықты дара азамат ретінде емес, ұйымдасқан ру немесе тайпа ретінде білдіреді. Белуджстанда автономия мәселесінің саясилануы, бұрынғы тайпалық аймақтарда қауіпсіздік проблемаларының ұзаққа созылуы осыны көрсетті. Бірақ дәл сол тайпалық құрылымдар бейбіт келіссөз жүргізу, бітім жасау, жергілікті медиация ұйымдастыру кезінде де тиімді құрал бола алады. Яғни тайпа қақтығыстың себебі емес, саяси контекстке қарай қақтығысты да, бейбітшілікті де

ұйымдастыратын әлеуметтік механизм. Сондықтан Пәкістандағы тұрақтылық стратегиясы тайпаларды жоюға емес, оларды инклюзивті саяси келісім жүйесіне енгізуге бағытталуы тиіс.

Пәкістандағы ұлттық бірегейлік пен азаматтық мемлекеттіліктің болашағы тайпалық бірегейлікті ығыстыруға, оны көпдеңгейлі жүйесіне енгізуге тәуелді екенін көрсетеді. Тайпаға тиесілік сезімі пуштундар мен белудждарарасында әлеуметтік қадір қасиет, тарихи сана, өзара көмек және саяси өкілдікпен тығыз байланысты. Мұндай терең тамырланған бірегейлікті әкімшілік бұйрықпен әлсірету мүмкін емес. Керісінше оны басып тастау әрекеті қарсылықты күшейтеді. Сол себепті табысты мемлекет құру моделі азаматтың бір мезгілде тайпа мүшесі, ауыл немесе аудан тұрғыны және Пәкістан азаматы болуына мүмкіндік беруі керек. Федерализмді тереңдету, жергілікті өзін өзі басқаруды кеңейту, мәдени құқықтарды мойындау, дәстүрлі медиация институттарын заңдық шеңберге енгізу сияқты қадамдар осындай көпдеңгейлі бірегейлікті институционалдандыра алады. Бұл тұжырым ұлттық мемлекет міндетті түрде біртекті мәдени кеңістікке сүйенуі керек деген ескі түсінікті қайта қарауға итермелейді. Пәкістан тәжірибесі көрсеткендей, әртүрлі тайпалар мен руларды, ұлттар мен ұлыстарды біріктіре алған мемлекет қана ұзақ мерзімді ұлттық бірегейлікке ие бола алады.

1.2 Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу тарихнамасы

Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу қазіргі пәнаралық ғылымда күрделі бағыттардың бірі саналады, бұл ретте зерттеу нысаны ретінде этнографиялық сипаттағы мәдени элементтермен қатар әлеуметтік құрылым, құқықтық нормалар, дүниетанымдық жүйе, діни тәжірибелер және тарихи сана мәселелерін де қамтиды. Сондықтан бұл тақырыптың тарихнамасын талдау тек жекелеген авторларды сипаттаумен шектелмейді. Мұнда әртүрлі ғылыми мектептер мен тілдік кеңістіктерде қалыптасқан зерттеу дәстүрлерін салыстыра қарастыру қажет. Ғылыми мәселенің қойылымы ретінде пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу тарихнамасын категориялық тұрғыдан жіктеу, яғни ағылшынтілді батыс зерттеулері, орыстілді шығыстану еңбектері, жергілікті оңтүстік азиялық зерттеулер және қазақ ғылыми кеңістігіндегі еңбектер бойынша бөліп қарастыру және олардың әдіснамалық, мазмұндық және дереккөздік ерекшеліктерін салыстырмалы түрде талдау ұсынылады. Бұл тәсіл әртүрлі ғылыми парадигмалардың ықпалын анықтауға, сондай-ақ мәдени құбылыстардың интерпретациясындағы айырмашылықтарды көрсетуге мүмкіндік береді.

Ең алдымен, ағылшынтілді батыс зерттеулеріне тоқталу қажет, себебі бұл бағыт тарихи тұрғыдан ең ерте қалыптасқан және пуштундар мен белудждар туралы алғашқы жүйелі ғылыми мәліметтер осы еңбектерде көрініс тапқан. XIX ғасырдағы отарлық кезеңде жазылған Маунтстюарт Элфинстонның «An

Account of the Kingdom of Caubul» еңбегі пуштун қоғамының әлеуметтік құрылымы мен дәстүрлі құқықтық нормалары туралы маңызды дереккөз болып табылады [51]. М. Элфистоунның бұл еңбегі XIX ғасырдың басындағы Ауғанстан мен оған іргелес аймақтардың тарихи-географиялық, этникалық және әлеуметтік құрылымын алғашқылардың бірі болып кеңінен сипаттаған алғашқы еуропалық ғылыми-этнографиялық зерттеулердің бірі болып табылады. Бұл еңбек автордың аймаққа жасаған дипломатиялық және әкімшілік сапарлары негізінде жазылып, Кабул патшалығының саяси құрылымы, тайпалық жүйесі, басқару формалары, сондай-ақ пуштун тайпаларының әлеуметтік ұйымдасу ерекшеліктері туралы жан-жақты мәлімет береді. Зерттеуде ерекше назар тайпалық құрылымдардың ішкі динамикасына, олардың орталық билікпен қатынасына және аймақтық саяси тұрақтылықтағы рөліне аударылады. Автор пуштун қоғамын біртұтас орталықтандырылған жүйе ретінде емес, керісінше, дербес әрекет ететін тайпалық бірліктердің күрделі конфедерациясы ретінде сипаттайды. Бұл тайпалардың әлеуметтік өмірі әдет-ғұрыптық құқық, әскери ұйымшылдық және қонақжайлық, намыс сияқты моральдық категориялар арқылы реттелетіндігі көрсетіледі. Еңбекте Дурани әулетінің билігі, әкімшілік құрылымы және аймақтық ықпалы да арнайы қарастырылады. Автордың бақылаулары бойынша, мемлекеттік билік пен тайпалық автономия арасында тұрақты тепе-теңдік сақталмай, жиі қайшылықтар туындап отырған. Бұл жағдай орталықтандыру үдерісінің әлсіздігін және аймақтық элиталардың саяси ықпалының жоғары болғанын көрсетеді. Этнографиялық тұрғыдан алғанда, еңбек пуштундар мен көршілес халықтардың мәдени ерекшеліктерін салыстырмалы түрде сипаттай отырып, тіл, дін және тұрмыс салттарының әртүрлілігін айқындайды.

Келесі зерттеуші Генри Поттингердің белудждар туралы еңбектері XIX ғасырдың басындағы Оңтүстік Азия мен Иран-Ауғанстан-Үндістан шекаралық аймағын зерттеген алғашқы еуропалық этнографиялық және географиялық дереккөздердің қатарына жатады. Автордың 1816 жылғы «Travels in Balochistan and Sind» еңбегі мен кейінгі саяхаттық жазбалары Британдық отарлық әкімшіліктің стратегиялық мүдделеріне сәйкес дайындалғанымен, белудж қоғамының әлеуметтік құрылымы, тайпалық жүйесі және кеңістіктік қоныстану ерекшеліктері туралы маңызды тарихи мәліметтерді қамтиды [52]. Г. Поттингер өз бақылауларында белудждар тайпаларын орталықтандырылған саяси жүйесі әлсіз, бірақ ішкі тайпалық ұйымшылдығы жоғары қауым ретінде сипаттайды және олардың әлеуметтік реттелуі әдет-ғұрыптық нормалар мен көшпелі өмір салтына негізделгенін атап өтеді. Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, бұл еңбектер кейінгі зерттеулер үшін бастапқы дереккөз қызметін атқарды, себебі олар белуджстан өңірінің географиясы, этникалық құрамы және тарихи қозғалыстары туралы жүйелі алғашқы жазбалардың бірі болды.

XIX ғасырдағы Оңтүстік және Орталық Азияны зерттеген отарлық кезеңнің саяхатнамалық және этнографиялық әдебиетінде Александр Бернс пен Джон Вуд еңбектері пуштундар мен белудждар туралы алғашқы жүйелі

еуропалық бақылаулардың қатарында ерекше орын алады. Александр Бернстің «Travels into Bokhara» еңбегінде пуштун тайпаларының әлеуметтік құрылымы, саяси ұйымшылдығы және мәдени-этикалық нормалары кеңінен сипатталып, олар орталықтандырылған мемлекеттік жүйеге қарағанда тайпалық конфедерациялар негізінде ұйымдасқан қоғам ретінде қарастырылады [53]. Автор джирга институтының қоғамдық шешім қабылдаудағы ролін, сондай-ақ намыс, қонақжайлық және жеке абырой категорияларының әлеуметтік реттеуші функциясын ерекше атап өтеді, бұл пуштун қоғамының ішкі тәртіп механизмдерінің дәстүрлі моральдық нормаларға негізделгенін көрсетеді. Ал Джон Вудтың «A Journey to the Source of the River Oxus» атты еңбегі географиялық сипаттамамен қатар этнографиялық мазмұнға ие болып, Орталық Азияның таулы және шекаралық аймақтарындағы пуштун және белудж тайпаларының қоныстану ерекшеліктерін, табиғи ортаға бейімделуін және шаруашылық жүйесін талдайды [54]. Дж. Вуд белудждарды қатал климаттық жағдайға бейімделген көшпелі немесе жартылай көшпелі қауым ретінде сипаттап, олардың әлеуметтік ұйымының негізгі тірегі ретінде туыстық байланыстар мен рулық құрылымның басымдығын көрсетеді. Осы екі еңбек кейінгі этнографиялық және антропологиялық зерттеулерге негіз болды кейінгі этнографиялық, антропологиялық және аймақтанулық зерттеулердің бастапқы дереккөздері ретінде маңызды рөл атқарды. Олар пуштундар мен белудждардың әлеуметтік құрылымын түсіндіруде алғашқы эмпирикалық бақылауларды ұсынғанымен, қазіргі ғылыми әдебиетте отарлық дискурс шеңберінде жазылғандықтан сыни тұрғыдан қайта бағаланады.

Оңтүстік Азиядағы этникалық және саяси антропологияның дамуы контекстінде пуштун қоғамының ішкі құрылымын түсіндіруге бағытталған еңбектердің ішінде Сват аймағындағы көшбасшылық жүйені талдаған зерттеу ерекше ғылыми маңызға ие. Бұл жұмыс тайпалық қоғамды сыртқы отарлық сипаттамалар шеңберінен шығарып, оны ішкі әлеуметтік логикасы бар күрделі саяси жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Зерттеу пуштун қоғамындағы биліктің формальды институттар арқылы және әлеуметтік қатынастардың, туыстық байланыстар мен беделге негізделген моральдық нормалардың өзара ықпалы арқылы қалыптасатынын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу барысында Сват пуштундарының саяси көшбасшылығына жасалған талдау ерекше орын алады, себебі мұнда билік бір орталықтан басқарылатын құрылым ретінде емес, әртүрлі әлеуметтік сегменттер арасында таралған, уақытша және жағдайға тәуелді құбылыс ретінде түсіндіріледі. Мұндай әдіс пуштун қоғамындағы саяси процестердің икемділігін және олардың тұрақты иерархияға бағынбайтын динамикалық сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Дәл осы концептуалдық ұстаным Фредерик Барт тарапынан ұсынылып, ол «Political Leadership among Swat Pathans» еңбегінде этникалық қоғамдардың ішкі саяси механизмдерін талдаудың жаңа теориялық моделін қалыптастырды [55]. Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, бұл еңбек XX ғасыр ортасындағы әлеуметтік антропологиядағы құрылымдық-функционалистік бағыттың маңызды үлгілерінің бірі болып саналады. Ол Оңтүстік Азиядағы тайпалық

қоғамдарды зерттеуде бұрынғы сипаттамалық және көбіне этноцентристік көзқарастардан бас тартып, жүйелік талдау әдісін енгізді. Зерттеу нәтижесінде пуштун қоғамы статикалық құрылым емес, керісінше ішкі бәсекелестік пен әлеуметтік келісім қатар жүретін күрделі саяси кеңістік ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, бұл еңбек кейінгі этникалық теориялардың дамуына тікелей әсер етіп, этникалық топтар мен шекаралар туралы концепциялардың қалыптасуына негіз болды. Пуштун қоғамындағы көшбасшылық феноменін талдау арқылы автор этникалық бірегейліктің мәдени белгі мен әлеуметтік және саяси өзара ықпалдасу нәтижесінде қалыптасатын динамикалық құрылым екенін дәлелдейді. Осылайша, Фредерик Барттың бұл зерттеуі диссертациялық тақырып үшін тікелей өзекті болып табылады, себебі ол пуштундардың саяси және әлеуметтік ұйымдасуының ішкі логикасын түсіндіруге мүмкіндік беретін негізгі теориялық және тарихнамалық база қалыптастырады.

Зерттеуші Ф. Барттың еңбегінің ерекшелігі, ол діни институттар тікелей жеке тарау ретінде жүйеленбесе де, пуштун қоғамының саяси және әлеуметтік құрылымын талдау барысында ресми және бейресми діни институттардың өзара ықпалы жанама түрде маңызды аналитикалық элемент ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, автор Сват аймағындағы пуштун қоғамында діни билік пен саяси көшбасшылықтың қатаң институционалдық бөлінбегенін, керісінше олардың әлеуметтік кеңістікте бір-бірімен тығыз астасып жатқанын көрсетеді. Ресми діни институттар ретінде мешіт, молдалар мен исламдық білім беру орталықтары формалды діни білім мен құқықтық-этикалық нормаларды таратушы құрылымдар ретінде сипатталады, алайда олардың саяси шешім қабылдау процесіндегі ықпалы шектеулі әрі көбінесе жергілікті тайпалық құрылымдарға тәуелді болып келеді. Ал бейресми діни институттар, әсіресе сопылық дәстүрлер, жергілікті әулиелер культі және «халықтық ислам» формалары қоғамның күнделікті әлеуметтік өмірінде терең орныққан рухани-мәдени реттеу механизмдері ретінде көрініс табады. Бұл еңбек діни институттарды автономды жүйе мен саяси көшбасшылық және тайпалық құрылымдармен интеграцияланған әлеуметтік механизм ретінде қарастыруымен ерекшеленеді. Ф. Барттың тәсілі бұрынғы ориенталистік еңбектерден айырмашылығы, дінді өзгермейтін догматикалық жүйе ретінде емес, әлеуметтік қатынастармен тығыз байланысқан құбылыс ретінде түсіндіреді.

Зерттеу тақырыбына қатысты тағы бір маңызды аспект Ф. Барттың пуштундар мен белуждар арасындағы шекарадағы этникалық процестерді олардың тайпалық жүйелеріндегі құрылымдық айырмашылықтарға сүйене отырып зерттеуімен байланысты [56]. Барт бұл айырмашылықтарды, ең алдымен тайпалық және этникалық сәйкестік пен тіл арасындағы байланыс арқылы көрсетеді. Автор атап өткендей, пуштундар мен белуждар тайпалық ұйымдасудың ортақ қағидаттарына ие, мысалы, патрилиндік (тек әке ұрпағы арқылы ғана тегінің жалғасуы), ар-намыс және міндеттемелер [56]. Дегенмен, олардың тайпалық даму түрлері әлі де әртүрлі; атап айтқанда, белуждар

арасындағы ар-намысты қорғау қағидаты пуштундардағыдай саяси жүйеге енгізілмеген. Пуштундар арасында тең, теңдік кеңесі (джирга) қағидаты орнатылғанымен, белуждар қауымдастықтың қарапайым мүшесі мен оның көшбасшылары арасындағы жанама байланысты ұстанады. Сондықтан, пуштундарда ар-намыс кодексі басты орын алса, белуждар арасында ол негізінен міндеттеме түрінде көрінеді. [56] Ф. Барттың зерттеу тәсілдері диссертацияның әдіснамалық бөлімінде толығырақ қарастырылады.

Пуштун қоғамының әлеуметтік және мәдени құрылымын зерттеуде этнографиялық және тарихи тәсілдердің тоғысуы ерекше маңызға ие. Дәстүрлі институттар мен исламдық құндылықтардың өзара ықпалдасуын талдау барысында пуштун қоғамындағы әлеуметтік нормалардың тұрақтылығы мен ішкі үйлесімділігі мәдени-діни синтез арқылы қалыптасатыны көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда, Исаак Кфир өз зерттеулерінде исламдық моральдық қағидалар мен жергілікті әдет-ғұрыптық нормалардың біртұтас әлеуметтік реттеу жүйесін құрайтынын айқындайды [57]. Ол туыстық байланыстар, рулық құрылым және әдет-ғұрыптық құқық элементтерінің исламдық құндылықтармен астасуын пуштун қоғамының әлеуметтік тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі механизм ретінде түсіндіреді. Сонымен бірге Ауғанстандағы қазіргі дағдарысты айқындау контекстінде пуштун қоғамының рөліне арналған зерттеулер саяси тұрақсыздықтың негізгі себептерін әлеуметтік-мәдени құрылыммен байланыстыра отырып талдайды. Осы бағытта Исаак Кфир өз еңбегінде Ауғанстандағы қазіргі ахуалды кешенді түрде қарастырып, пуштун қоғамының табиғаты мен ішкі құрылымын дұрыс түсінбеу бейбітшілік пен қауіпсіздікке қол жеткізудегі прогрестің баяулауына әкеліп отырған негізгі факторлардың бірі екенін дәлелдейді. Автордың пайымдауынша, пуштун қоғамы этникалық қауым ретінде, сондай-ақ күрделі тайпалық, құқықтық және әлеуметтік нормалар жүйесі ретінде қарастырылуы тиіс, себебі оның ішкі құрылымы саяси процестерге тікелей ықпал етеді. Еңбектің алғашқы бөлімінде Ауғанстанның жалпы саяси жағдайы мен пуштун қоғамының тарихи-әлеуметтік ерекшеліктері талданса, 11 қыркүйек оқиғаларынан кейінгі кезеңдегі трансформациялар екінші бөлімде қарастырылады. Бұл бөлімде қауіпсіздік саясатының өзгеруі, халықаралық интервенцияның әсері және жергілікті әлеуметтік құрылымдардың бейімделуі де қамтылады.

Ауғанстанның саяси тарихын ұзақ мерзімді тарихи болашаққа бағдарлау арқылы қарастыру барысында тайпалық құрылым мен мемлекеттік билік арасындағы өзара қатынас күрделі динамикалық процесс ретінде сипатталады. Мемлекеттіліктің қалыптасуы мен әлсіреуі белгілі бір циклдік заңдылықтарға бағынатыны көрсетіледі. Осы контексте Томас Барфилд пуштун қоғамын сыртқы ықпалдар мен ішкі әлеуметтік механизмдердің өзара әрекеттесуінен қалыптасатын өзгермелі жүйе ретінде талдайды [58]. Оның пайымдауынша, саяси құқықтық мәртебе беру мен орталық билік арқылы, тайпалық келісім, бедел және әлеуметтік тепе-теңдік арқылы да жүзеге асады.

Белудж қоғамының әлеуметтік ұйымдасуын және экологиялық бейімделуін талдау көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтының құрылымдық ерекшеліктерін айқындауға бағытталған. Табиғи орта мен ресурстарды пайдалану стратегиялары әлеуметтік қатынастар жүйесінің қалыптасуына тікелей әсер ететіні көрсетіледі. Осы мәселеде Филипп Зальцман белудж тайпаларын экологиялық жағдайларға бейімделген әлеуметтік жүйе ретінде қарастырып, көшпелі шаруашылықтың әлеуметтік құрылыммен тығыз байланысын негіздейді [59].

Батыс Пәкістандағы этникалық құрылымдар мен әлеуметтік ұйымды зерттеуде белудж және пуштун қауымдарына қатысты қалыптасқан ғылыми дискурстарды қайта қарастыру тарихнамадағы маңызды міндеттердің бірі саналады. Бұл бағытта Пол Титус этникалық бейнелердің қалыптасу механизмін терең талдай отырып, белудж және пуштун қоғамдары туралы академиялық әдебиетте орныққан стереотиптердің тарихи және әлеуметтік негіздерін ашуға ұмтылады [60]. Оның пайымдауынша, белудждар көбінесе ар-намыс кодексіне, рулық тұтастыққа және ішкі автономиялық басқару жүйесіне сүйенген қоғам ретінде сипатталса, пуштундар нарықтық қатынастарға бейімделген, әлеуметтік жылдам әрекет ету деңгейі жоғары қауым ретінде ұсынылады, алайда мұндай жіктеулер шынайы әлеуметтік процестердің күрделілігін толық қамтымайтын редукционистік модельдер болып табылады. Пол Титус бұл стереотиптердің қалыптасуын отарлық кезеңдегі әкімшілік жазбалармен және кейінгі академиялық интерпретациялармен байланыстыра отырып, білім өндірісі мен билік дискурстарының өзара ықпалдастығын көрсетеді. Ол этникалық бірегейліктің мәдени сипаттама емес, тарихи жағдайлар, экономикалық байланыстар және саяси құрылымдар арқылы үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік құбылыс екенін дәлелдейді. Оның талдауында Батыс Пәкістандағы этникалық топтар арасындағы қатынастар біржақты үлгілермен және көпдеңгейлі әлеуметтік өзара әрекеттесу жүйесі ретінде қарастырылады.

Оңтүстік Азиядағы постколониалдық кеңістіктегі этносаяси үдерістерді зерттеуде Пол Титус пен Нил Свайдлер еңбектері Белуджстан аймағындағы этно-ұлттық қозғалыстардың тарихи эволюциясын түсіндіруде маңызды тарихнамалық дереккөз ретінде бағаланады. Авторлар зерттеуінде Пәкістан мемлекетінің құрылуы Британдық Үндістанның батыс шекаралық аймақтарында автономиялық этникалық мемлекеттер құруды көздеген қозғалыстар үшін күрделі тарихи соққы болғанын негіздейді. Бұл контексте олар Худай Хидматгар қозғалысының (Red Shirts) саяси эволюциясын талдай отырып, оның бастапқы кезеңде Үнді Ұлттық Конгресімен байланыста болғанын, кейіннен тәуелсіз пуштун мемлекеті идеясын көтеруге дейін барғанын көрсетеді [60]. Белуджстан аумағында пайда болған белудж және пуштун қозғалыстарының кейінгі отарлық кезеңдегі саяси бірігу процесі ретінде қалыптасқаны және 1947-1948 жылдардағы шешуші тарихи кезеңде Мұсылман Лигасының саяси стратегиялары арқылы тежелгені айқындалады. Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, бұл еңбек постколониалдық мемлекет

қалыптасуы жағдайында этникалық қозғалыстардың шеттетілуін және саяси кеңістікте қайта қалыптасуын талдайтын маңызды зерттеулер қатарында орын алады. Пол Титус пен Нил Свайдлер этникалық қозғалыстарды саяси оппозиция және аймақтық билік құрылымдарының ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, Белуджстандағы пуштун және белудж ұлтшылдығының ұзақ мерзімді дискурстық және институционалдық эволюциясын ашады. Авторлар этно-ұлттық қозғалыстардың әлсіреуімен қатар олардың саяси дискурс ретінде сақталып қалуын көрсетіп, бұл феноменді постколониалдық билік пен аймақтық бірегейліктің өзара ықпалдасу нәтижесі ретінде түсіндіреді.

Келесі еңбегінде Пол Титус Белуджстан аймағындағы тасымал индустриясын талдай отырып, этникалық топтардың экономикалық мінез-құлқы олардың мәдени кодтары мен әлеуметтік нормаларымен тығыз байланыста екенін көрсетеді [61]. Оның пайымдауынша, этникалық бірегейлік мәселесі тарихи-мәдени белгі және ол нақты әлеуметтік кеңістікте ресурстарға қолжетімділікті айқындайтын, сонымен бірге топаралық қатынастарды реттейтін практикалық механизм ретінде қызмет етеді. Бұл тұрғыда дәстүрлі мәдениет элементтері, соның ішінде рулық байланыстар, бедел жүйесі және діни-этикалық ұстанымдар еңбек қатынастары мен экономикалық бәсекелестікке тікелей әсер етеді. Сондай-ақ, автор мемлекет пен жергілікті қауым арасындағы өзара ықпалдастық этникалық топтардың өзін-өзі ұйымдастыруына және олардың діни-мәдени бірегейлігін сақтауына ықпал ететінін атап өтеді. Дегенмен, этникалық құрылымдар экономикалық салада және діни символдар мен мәдени нормалар арқылы да қайта өндіріледі. Бұл көзқарас қазіргі Пәкістандағы этносаралық қатынастарды түсіндіруде мәдени антропология, саяси экономика және дінтану элементтерін біріктіретін кешенді тарихнамалық негіз қалыптастырады және дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейліктің әлеуметтік процестердегі рөлін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Осылайша, ағылшынтілді әдебиетте пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті туралы ғылыми тұжырымдар уақыт өте келе бірқатар теориялық және әдіснамалық өзгерістерге ұшыраған кешенді зерттеу саласы ретінде қалыптасты. Жаңа заман кезеңіндегі еңбектерде бұл қоғамдар көбіне сыртқы бақылау арқылы сипатталып, тайпалық құрылымның орталықтандырылмаған сипаты, көшпелі немесе жартылай көшпелі өмір салты және әдет-ғұрыптық құқықтың үстемдігі негізгі белгілер ретінде көрсетілді. Мұндай тәсілдерде әлеуметтік ұйым көбіне статикалық әрі иерархиясы әлсіз жүйе ретінде түсіндіріліп, жергілікті институттардың ішкі логикасы толық ашылмады. Кейінгі антропологиялық зерттеулер бұл түсінікті қайта қарап, тайпалық қоғамдардың ішкі саяси және әлеуметтік механизмдері бар күрделі жүйе екенін дәлелдеді. Пуштун және белудж қауымдарында билік формальды мемлекеттік құрылымдар және туыстық байланыстар, бедел, моральдық нормалар және әдет-ғұрыптық құқық арқылы реттелетін көпдеңгейлі әлеуметтік кеңістік ретінде қарастырыла бастады. Осы тұрғыдан алғанда, джирга сияқты институттар немесе рулық құрылымдар дәстүрлі

элемент және қоғамдағы келісім мен тұрақтылықты қамтамасыз ететін негізгі реттеуші механизмдер ретінде түсіндірілді. Сонымен қатар, белудж қоғамына қатысты зерттеулер экологиялық факторлардың әлеуметтік құрылымға тікелей әсер ететінін көрсетті. Қатаң табиғи ортаға бейімделу олардың көшпелі шаруашылығы мен әлеуметтік ұйымының икемді болуына ықпал еткен. Ал этникалық бірегейлік мәселесін қарастырған постколониалдық бағыттағы еңбектер бұл қоғамдар туралы қалыптасқан стереотиптердің тарихи және саяси контексте пайда болғанын дәлелдеп, этностық бірегейліктің тұрақты емес, өзгермелі құбылыс екенін негіздеді.

Орыстілді шығыстану мектебінде пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу негізінен кеңестік кезеңдегі тарихи-материалистік парадигма аясында қалыптасты. Рейснер И., Массон В.М., Ромодин В.А., Ганковский Ю.В., Босин Ю.В. секілді зерттеушілердің еңбектері ерекше назар аударады. Бұл мектептің теориялық өзегі қоғам дамуын мәдени немесе этникалық ерекшеліктер және ең алдымен әлеуметтік-экономикалық формациялар арқылы түсіндіруге негізделді. Сондықтан тайпалық құрылымдар мен дәстүрлі мәдени институттар дербес символдық жүйе әрі өндірістік қатынастардың тарихи дамуының көрінісі ретінде қарастырылды. И.М. Рейснер еңбектері бұл методологиялық жүйені кеңірек тарихи-типологиялық деңгейге шығарады. Оның зерттеулерінде Шығыс қоғамдары жалпы формациялық даму логикасы арқылы түсіндіріліп, пуштундар мен белудждар «дәстүрлі шығыс қоғамдарының» типологиялық моделі ретінде енгізіледі. И.М. Рейснер тайпалық құрылымды алғашқы қауымдық қатынастар мен феодалдық жүйе арасындағы өтпелі форма ретінде сипаттап, олардың тарихи дамуын әмбебап эволюциялық схемаға бағындырады. Бұл тәсіл кеңестік шығыстанудағы типологиялық жалпылаудың классикалық үлгісі болып саналады, себебі ол нақты этнографиялық ерекшеліктерге қарағанда тарихи заңдылықтарды басым қояды [62].

Ю.В. Ганковскийдің Пәкістанға арналған анықтамалық еңбегі орыстілді шығыстануда жүйелеуші сипатқа ие [63]. Мұнда Пәкістанның тарихи-географиялық, этникалық және әкімшілік құрылымы біртұтас жүйе ретінде беріледі. Бұл еңбектің ішіндегі деректердің жинақталуы мен типологиялық жіктелуі, оның құнын арттырып отыр. Пуштун және белудж аймақтары кең аймақтық құрылымның бөлігі ретінде сипатталады, алайда терең теориялық талдау шектеулі. Ю.В. Ганковский еңбегі эмпирикалық база ретінде құнды болғанымен, интерпретациялық деңгейі салыстырмалы түрде әлсіз болып келеді.

Ислам факторының Оңтүстік Азия қоғамдарындағы рөлін жүйелі түрде талдаған зерттеулердің бірі ретінде Л.Р. Гордон-Полонскаяның «Мусульманские течения в общественной жизни Индии и Пакистана» еңбегін атап өтуге болады [64]. Бұл зерттеу исламды діни жүйе және әлеуметтік-саяси мобилизацияның құралы ретінде қарастырады. Автордың ғылыми ұстанымы бойынша, мұсылмандық қозғалыстар қоғамдағы таптық және этникалық қайшылықтарды бейнелейтін идеологиялық форма болып табылады. Осы

тұрғыдан алғанда, пуштундар мен белудждардың дәстүрлі қоғамы исламдық нормалармен астасқан әлеуметтік құрылым ретінде көрінеді. Бірақ бұл жерде дін автономды жүйе емес, әлеуметтік қатынастарды реттейтін функционалдық механизм ретінде түсіндіріледі. Л.Р. Гордон-Полонскаяның маңызды үлесі, исламдық ағымдарды біртұтас құрылым және ішкі дифференциациясы бар динамикалық жүйе ретінде қарастыруында жатыр. Дегенмен оның талдауында діни тәжірибенің антропологиялық тереңдігі шектеулі, себебі негізгі назар саяси функцияға аударылады.

Методологиялық ұстаным шеңберінде А.Д. Давыдов еңбектерінде Оңтүстік Азия тайпалық қоғамдарының эволюциясы ұзақ мерзімді тарихи процесс ретінде талданып, рулық-тайпалық құрылымдардың біртіндеп әлеуметтік жіктелу мен ерте мемлекеттік формаларға өтпелі кезеңдегі рөлі көрсетіледі [65]. Ол пуштун және белудж қоғамдарын статикалық этнографиялық нысан ретінде емес, сыртқы экономикалық қысым мен ішкі өндірістік қатынастардың өзгеруі нәтижесінде трансформацияға ұшырайтын динамикалық жүйе ретінде сипаттайды. Бұл тәсіл кеңестік тарихнаманың эволюциялық-формациялық моделін айқын бейнелейді.

Пәкістан қоғамының жалпы даму траекториясын талдау барысында В.Н. Москаленко мен М.А. Сидоров бірлесіп жазған «Пакистан: трудный путь развития» еңбегі ерекше орын алады. Бұл зерттеуде Пәкістанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі тарихи эволюциясы біртұтас әлеуметтік-экономикалық жүйе ретінде қарастырылады [66]. Авторлар мемлекет дамуын саяси институттар деңгейінде және өндірістік қатынастар, аграрлық құрылым мен әлеуметтік стратификация арқылы түсіндіруге ұмтылады. Осы еңбектің тарихнамалық ерекшелігі, ол этникалық факторды жеке мәдени категория және мемлекеттік тұрақтылыққа әсер ететін құрылымдық элемент ретінде қарастыруында. Пуштун және белудж аймақтары орталық билік пен ауыл арасындағы қайшылықтың көрінісі ретінде талданады. Мұнда тайпалық құрылымдар феодалдық қатынастардың сақталған формасы ретінде түсіндіріліп, олардың модернизация процесіне кедергі келтіруші фактор ретіндегі рөлі басым көрсетіледі. Методологиялық тұрғыдан бұл еңбек маркстік формациялық талдауға сүйенеді, алайда оның әлсіз тұсы, ол мәдени және символикалық деңгейдің жеткіліксіз ашылуында жатыр. Яғни, әлеуметтік құрылым терең сипатталғанымен, пуштун немесе белудж мәдениетінің ішкі логикасы екінші қатарға ығыстырылған.

Пуштун қоғамының саяси құрылымын арнайы зерттеген еңбектер қатарында В. Пластунның «Пуштуны и их роль в политической жизни» атты зерттеуі маңызды орын алады [67]. Бұл еңбекте пуштундар этникалық топ және Пәкістан мен Ауғанстанның саяси кеңістігін анықтайтын белсенді субъект ретінде қарастырылады. Автордың ғылыми позициясы бойынша, пуштун қоғамындағы джирга институты мен тайпалық көшбасшылық жүйесі формальды мемлекеттік құрылымдармен етене жұмыс істейтін саяси механизмдер болып табылады. Бұл жерде билік орталықтандырылған құрылым емес, керісінше горизонталды түрде таралған әлеуметтік ықпал

жүйесі ретінде сипатталады. В. Пластун еңбегінің ерекшелігі, этнографиялық сипаттаманы саясаттану анализімен біріктіруінде жатыр. Алайда мәдени-символикалық аспектілер толық ашылмайды, себебі зерттеу негізгі назарды саяси функцияға аударады.

Пәкістанның құрылу тарихын талдау барысында Ю.Н. Паничкин пуштун мәселесін мемлекеттің ішкі қайшылығы ретінде қарастырады [68]. Оның еңбегінде тәуелсіздік процесі этникалық интеграцияның толық жүзеге аспаған тарихи жағдайы ретінде сипатталады. Ю.Н. Паничкин пуштун аймақтарын орталық билікпен шиеленіскен перифериялық кеңістік ретінде түсіндіреді. Бұл жерде тайпалық құрылымдар мемлекеттік модернизацияға қарсы тұратын тұрақты әлеуметтік форма ретінде қарастырылады. Тарихнамалық тұрғыдан алғанда бұл еңбек саяси-тарихи детерминизмге жақын, себебі этникалық құрылымдардың өзгермелілігі жеткіліксіз ескеріледі.

Пәкістанды халықаралық саясат контекстінде талдаған Р.М. Мукиджанова еңбегінде Оңтүстік Азиядағы геосаяси бәсекелестік негізгі зерттеу объектісі болып табылады [69]. Автор Пәкістанды АҚШ стратегиясымен байланыстыра отырып, ішкі этникалық құрылымдардың сыртқы саясатпен байланысын көрсетеді. Пуштун және белудж аймақтары осы геосаяси жүйенің перифериялық, бірақ стратегиялық маңызды элементтері ретінде қарастырылады.

Посткеңестік кезеңде О.В. Плешов еңбегі Пәкістандағы ислам мен демократия арасындағы қатынасты жаңа аналитикалық деңгейде қарастырады [70]. Мұнда ислам саяси жағынан заңдастырылған құралы ретінде түсіндіріледі. Автордың негізгі тезисі, номиналды демократия жағдайында діни идеология мемлекеттік институттармен тығыз байланыста жұмыс істейді деген ойы басым. Пуштун және белудж аймақтары радикализация мен саяси маргинализация үдерістерінің тоғысқан кеңістігі ретінде сипатталады. О.В. Плешов еңбегі постмарксистік аналитикаға жақын, себебі идеология мен институттардың өзара байланысы көпдеңгейлі жүйе ретінде қарастырылады.

Оңтүстік Азиядағы этно-діни қайшылықтарды зерттеу барысында Л.Г. Ерекешева еңбектері діни және саяси процестердің өзара байланысын жаңа деңгейде қарастырады [71]. Оның зерттеуінде Үндістан ұлттық конгресі мен мұсылман қауымдары арасындағы қатынастар отарлық билік контекстінде талданады. Л.Г. Ерекешева методологиясында басты назар дискурсивтік талдауға бағытталған: діни бірегейлік саяси құралға айналу процесі тарихи динамика ретінде түсіндіріледі. Бұл тұрғыда пуштундар мен белудждар тікелей зерттеу объектісі болмаса да, олардың өмір сүрген геосаяси кеңістігі осы идеологиялық трансформацияның бір бөлігі ретінде қарастырылады. Оның еңбегінің тарихнамалық құндылығы, этникалық және діни ұғымдардың тарихи өзгермелілігін көрсетуінде болып табылады.

Қазақстандық зерттеуші М.М. Сугралиновтың белудждардың көршілес халықтармен өзара әрекеттесуінің трансформациялық және этноконфессионалдық ерекшеліктеріне арналған ғылыми мақаласы үлкен қызығушылық тудырады, онда белудждар мен пуштундар арасындағы қарым-

қатынастың аспектілері көрсетілген. Автор ағылшын тіліндегі деректерге және өзінің зерттеу материалдарына сүйене отырып, XVII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың 90-жылдары аралығындағы кезеңді хронологиялық тұрғыдан қамтиды. Үндістан халықтарының әлеуметтік даму және ұлттық-азаттық қозғалысы мәселелерін зерттеген И.М. Рейснердің ақпаратына сүйене отырып, Сугралинов белуждар мен пуштундар арасындағы қарым-қатынас тарихын көрсетуге тырысады, олардың арасында қарулы қақтығыстардың айтарлықтай дәлелдері бар. Мултанға қоныс аударған кезде Оңтүстік Пенджабтың басқа аймақтарынан келген белуждар *марвати, даулат хел, уиштурани, гандапур, миан хел* және басқа да тайпалардан келген ауғандармен кездесті, олар өз жерлерін басып алған. Белудждардың бір бөлігі Синд пен Солтүстік Белуджстанға қайтарылды, ал басқалары мәжбүрлі жалға алушы фермерлерге - рият-хамсайларға айналды. Автор әрі қарай Белуджстанның тарихи аймағында және көршілес аумақтарда мекендейтін белудждар мен басқа да этникалық азшылықтарға пуштундардың үстемдігі жетекші пуштун тайпалық одақтары арасындағы бәсекелестік аясында орын алғанын айтады. Сонымен қатар, пуштундардың белудждар мен басқа да азшылықтарға үстемдік етуінің объективті процесінде олардың арасында тығыз мәдени және өркениеттік өзара әрекеттесулер орын алады. Ауған-Пәкістан аймағының екі жетекші халқы арасындағы қарым-қатынастың саяси аспектілеріне тоқтала отырып, М.Сугралинов бұл тақырып бөлек, мақсатты зерттеуді қажет ететінін жазады, өйткені уақыт өте келе екі мемлекеттің пуштундары мәдени тұрғыдан алшақтай бастады [72].

Отандық зерттеуші С. Әкімбеков 18 ғасырда Ауғанстан мемлекеттілігін құрған пуштун тайпалық конфедерациялары, ең алдымен дурранилер болғанын атап көрсетеді. Ол Ахмад Шах Дуррани мемлекетін қазіргі Ауғанстанның негізі ретінде қарастырады. Сондай-ақ, ол пуштун элитасының үстемдігі елдің саяси жүйесін ұзақ уақыт бойы қалыптастырғанын және басқа этникалық топтармен қарым-қатынастың сипатын анықтағанын атап өтеді. Зерттеуші ауған қоғамын оның тайпалық жүйесіз түсіну мүмкін емес деп санайды. Пуштун тайпалары орталық үкімет болған кезде де айтарлықтай автономияны сақтап қалды. Ауғанстандағы мемлекеттік институттар тарихи тұрғыдан пуштундардың әлеуметтік өмірін реттейтін дәстүрлі нормалар жүйесі ретінде пуштун кодексіне назар аударады. Ол оны жай ғана әдет-ғұрып құқығы ретінде емес, сонымен қатар әлеуметтік өзін-өзі ұйымдастырудың, ар-намыстың, ынтымақтастықтың және тайпалық автономияның маңызды механизмі ретінде қарастырады. Пуштунвали тіпті жаңғырту мен соғыс жағдайында да дәстүрлі құрылымдардың төзімділігін түсіндіреді [73].

Пәкістандық ағылшынтілді тарихнамада мемлекет, дін және әскери билік арасындағы өзара байланыс мәселесі елдің саяси эволюциясын түсіндірудің негізгі концептуалдық өзегіне айналған. Бұл бағытта Х. Хаккани еңбегінде Пәкістанның саяси жүйесі классикалық ұлттық мемлекет моделінен айтарлықтай ауытқитын, гибридтік сипаттағы құрылым ретінде талданады [12]. Оның тұжырымында мемлекет тұрақтылығы азаматтық институттардың

дамуымен емес, әскери элита мен діни күштердің өзара альянсы арқылы қамтамасыз етіледі. Автор дінді идеологиялық құрал мен билікті заңдастырудың институционалдық механизмі ретінде қарастырады, бұл оны классикалық секулярлық мемлекет теорияларынан ерекшелейді. Х. Хаккани талдауында Пәкістандағы ислам мемлекеттік идеология деңгейіне көтерілгенімен, оның мазмұны әр кезеңде саяси қажеттілікке қарай өзгеріп отырғаны көрсетіледі. Тарихнамалық тұрғыдан бұл еңбек маңызды, себебі ол мемлекетті түсіндіруде мәдени немесе этникалық факторларға қарағанда билік құрылымдарының өзара әрекеттесуіне басымдық береді. Сонымен қатар, оның жұмысы Пәкістандағы дәстүрлі қоғамдардың, соның ішінде пуштун және белудж аймақтарының саяси процестерге тартылу механизмдерін түсіндіруде маңызды теориялық негіз қалыптастырады, дегенмен автордың элиталық фокусқа бейімділігі жергілікті әлеуметтік құрылымдардың ішкі динамикасын толық ашуға мүмкіндік бермейді.

Этникалық қозғалыстар мәселесін зерттеген Шад Тахир еңбегі Пәкістандағы аймақтық бірегейліктің қалыптасуын құрылымдық теңсіздік контекстінде қарастырады [74]. Оның пайымдауынша, этноұлттық қозғалыстар тарихи-мәдени айырмашылықтардың табиғи салдары емес, керісінше орталық пен аймақ арасындағы экономикалық және саяси дисбаланстың нәтижесі болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, белудж және пуштун қозғалыстары орталықтандырылған мемлекеттік саясатқа жауап ретінде қалыптасқан реактивті құбылыс ретінде сипатталады. Шад Тахир этникалық топтасуды әлеуметтік ресурстарға қолжетімділікпен тікелей байланыстырып, оны саяси экономика тұрғысынан түсіндіреді. Оның методологиясы құрылымдық-функционалдық талдауға жақын болғанымен, ол этникалық бірегейліктің тарихи қалыптасуын да ескереді. Тарихнамалық тұрғыдан бұл еңбектің ерекшелігі, ол этникалық мәселелерді мәдениет шеңберінен шығарып, саяси-экономикалық категорияға айналдырады. Алайда автор кейбір жағдайларда этникалық қозғалыстардың ішкі идеологиялық және мәдени мотивацияларын жеткілікті деңгейде ашпайды.

Қазіргі кезеңдегі этникалық саясат пен федерализм мәселелерін қарастырған Брашер Райан зерттеуі Пәкістандағы мемлекеттік құрылымның күрделілігін жаңа теориялық деңгейде түсіндіреді [6]. Оның еңбегінде федерализм формалды конституциялық принцип емес, нақты саяси келіссөздер мен билік бөлісу тәжірибесі ретінде қарастырылады. Брашер Райан этникалық топтарды пассивті объект ретінде емес, саяси процестердің белсенді қатысушылары ретінде сипаттай отырып, олардың орталық билікпен тұрақты келісім жағдайында әрекет ететінін көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда, пуштун және белудж қауымдары оппозициялық күштер және мемлекеттік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ететін элементтер ретінде түсіндіріледі. Автордың методологиясы неоинституционализм мен саяси антропологияны біріктіреді, бұл оның еңбегіне кешенді сипат береді.

Пәкістан қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымын сандық тұрғыдан сипаттайтын ресми статистикалық жинақтар тарихнамалық

зерттеулер үшін маңызды эмпирикалық база қызметін атқарады. «Statistical Pocket Book» сияқты еңбектерде демографиялық көрсеткіштер, аймақтық даму деңгейі және экономикалық құрылым туралы мәліметтер жүйеленген [75]. Бұл деректер пуштун және белудж аймақтарының салыстырмалы түрде артта қалғанын және олардың экономикалық маргинализацияға ұшырағанын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Тарихнамалық тұрғыдан мұндай еңбектер теориялық интерпретация ұсынбаса да, басқа зерттеулердің дәлелдік базасын күшейтеді. Сонымен қатар, ресми статистика арқылы мемлекеттік дискурстың қалай қалыптасатынын және аймақтық теңсіздіктің қандай деңгейде мойындалатынын талдауға болады. Бұл дереккөздердің шектеуі, олардың көбіне ресми көзқарасты бейнелеуі және әлеуметтік шындықтың барлық қырын қамтымауында жатыр.

Х. Захид пен И. Стер еңбегінде Пәкістандағы ислам мәселесі жаһандық қауіпсіздік контекстінде қарастырылады. Авторлар радикалды қозғалыстарды тек ішкі әлеуметтік құбылыс ретінде емес, халықаралық геосаяси процестердің нәтижесі ретінде түсіндіреді [76]. Бұл тұрғыда пуштун аймақтары трансшекаралық қауіпсіздік мәселелерінің негізгі кеңістігі ретінде ерекше назарға алынады. Зерттеу исламды әлеуметтік әділетсіздік, мемлекеттік әлсіздік және сыртқы ықпалдардың қиылысында пайда болатын күрделі құбылыс ретінде сипаттайды. Тарихнамалық тұрғыдан бұл еңбек қауіпсіздік зерттеулерін аймақтану және мәдени талдаумен байланыстыруға ұмтылуымен құнды, алайда оның басты әлсіз тұсы, дәстүрлі мәдени институттардың рөлін жеткілікті терең қарастырмауында болып табылды.

Әскери институттардың саяси жүйедегі рөлін зерттеген Х.Ф. Ризви еңбегі Пәкістан мемлекетінің институционалдық құрылымын түсіндіруде маңызды орын алады [77]. Оның талдауында әскери элита билік құралы әрі ұлттық бірегейлікті қалыптастырушы және саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуші негізгі институт ретінде қарастырылады. Х.Ф. Ризви Пәкістандағы демократиялық процестердің әлсіздігін әскери құрылымның тарихи үстемдігімен байланыстырады және бұл жағдайды отарлық кезеңнен бастау алатын институционалдық мұра ретінде түсіндіреді. Тарихнамалық тұрғыдан бұл еңбек саяси социология мен институционалдық талдаудың маңызды үлгісі болып табылады, себебі ол билік құрылымдарының ұзақ мерзімді эволюциясын көрсетеді.

Экономикалық саясатты талдаған «Taxation of Income and Concession to Industry in Pakistan» еңбегі Пәкістандағы индустриализация мен аймақтық даму арасындағы байланысты зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеуде салық жүйесі мен мемлекеттік қолдау механизмдерінің экономикалық теңсіздікке әсері көрсетіледі. Пуштун және белудж аймақтарының салыстырмалы түрде әлсіз дамуы мемлекеттік саясаттың нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Урду тілді тарихнамада ұлттық және діни көзқарас басым келеді. М. Иқбал мен Тарик Аминнің зерттеулерінде Пәкістан қоғамындағы саяси өзгерістер ұлттық идеология тұрғысынан түсіндіріліп, мемлекет дағдарысы моральдық және рухани құндылықтардың әлсіреуімен байланыстырылады.

[78]. Ал А.А. Маудуди еңбегінде ислам толыққанды әлеуметтік-экономикалық жүйе ретінде қарастырылып, батыстық модельдерге балама ұсынылады [79]. Оның тұжырымдары Пәкістандағы ислам идеологиялық негізін қалыптастырып, діни-саяси дискурстың дамуына үлкен әсер етті. Тарихнамалық тұрғыдан урду тілді еңбектердің ерекшелігі, олардың нормативтік және идеологиялық сипатының басымдығы, бұл оларды академиялық емес, бірақ ықпалды интеллектуалдық дәстүр ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Бұл бөлімде қарастырылған ағылшын тілді, орыс тілді және пәкістандық (ағылшын және урду тілдеріндегі) тарихнамалық дәстүрлерді кешенді салыстыру нәтижесінде қалыптасатын алғашқы іргелі ғылыми тұжырым, бұл пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу әртүрлі ғылыми парадигмалар тоғысқан көпқабатты танымдық кеңістік ретінде қалыптасқандығы болып табылады. Ағылшын тілді батыс зерттеулерінде бұл қоғамдар бастапқыда эмпирикалық-этнографиялық сипатта қарастырылып, кейін құрылымдық-функционалистік және постколониалдық теориялар арқылы күрделендірілді; мұнда басты назар әлеуметтік институттардың ішкі логикасына, билік құрылымдарының икемділігіне және этникалық бірегейліктің динамикалық сипатына аударылды. Ал орыс тілді шығыстану мектебі бұл қоғамдарды тарихи-материалистік тәсіл арқылы түсіндіріп, олардың әлеуметтік құрылымын өндірістік қатынастар мен формациялық даму заңдылықтары арқылы талдады, нәтижесінде тайпалық жүйе өтпелі әлеуметтік форма ретінде қарастырылды. Пәкістандық ағылшын тілді әдебиет бұл екі бағыттан өзгеше түрде мемлекет, әскери институттар және ислам арасындағы өзара байланысты алдыңғы қатарға шығарып, этникалық қауымдарды саяси жүйенің белсенді субъектілері ретінде сипаттады. Ал урду тілді еңбектер қоғамды нормативтік-идеологиялық тұрғыдан қарастырып, исламдық құндылықтарды әлеуметтік ұйымдасудың негізгі іргетасы ретінде ұсынды. Осылайша, әрбір тарихнамалық дәстүр бір ғана шындықты бейнелемей, керісінше зерттеу нысанын әртүрлі танымдық ракурстар арқылы қайта құрастыратыны анықталады, бұл өз кезегінде пәнаралық және салыстырмалы талдаудың қажеттілігін негіздейді.

Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі қоғамдарын түсіндіруде «тайпалық құрылым» ұғымының әртүрлі ғылыми мектептерде әрқалай интерпретацияланатыны. Батыс антропологиясында тайпалық ұйым әлеуметтік келісім мен бейресми институттарға негізделген икемді жүйе ретінде қарастырылып, оның тұрақтылығы орталықтандырылған биліктің болмауымен емес, керісінше әлеуметтік нормалардың тиімділігімен түсіндірілді. Орыс тілді зерттеулерде бұл құрылым экономикалық және тарихи дамудың белгілі бір кезеңіне тән форма ретінде түсіндіріліп, оның эволюциялық өзгерісі басты назарға алынды. Пәкістандық ағылшын тілді авторлар тайпалық жүйені қазіргі саяси процестермен тікелей байланыстырып, оны мемлекеттік билікпен қатар әрекет ететін басқару механизмі ретінде сипаттады, әсіресе шекаралық аймақтарда бұл

құрылымдардың өміршендігі ерекше атап өтілді. Ал урдутилді әдебиетте тайпалық құрылым көбіне исламдық құндылықтармен үйлесімді әлеуметтік ұйым ретінде қарастырылып, оның құқықтық мәртебесі діни-этикалық нормалар арқылы негізделеді. Осы айырмашылықтар тайпалық қоғамдарды біржақты түсіндіру мүмкін еместігін көрсетіп, олардың бір мезгілде тарихи, экономикалық, саяси және мәдени өлшемдерде өмір сүретін күрделі жүйе екенін дәлелдейді.

Исламның пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетіндегі рөлі барлық тарихнамалық бағыттарда мойындалғанымен, оның мазмұны мен функциясы әртүрлі түсіндіріледі. Батыс зерттеулерінде ислам әлеуметтік нормалар мен күнделікті тәжірибені реттейтін мәдени жүйе ретінде қарастырылып, оның жергілікті әдет-ғұрыппен синтезделген формаларына ерекше назар аударылады. Орыстілді еңбектерде ислам көбіне идеологиялық үстінгі құрылым ретінде түсіндіріліп, оның қоғамдағы рөлі әлеуметтік-экономикалық қатынастармен байланыста қарастырылды. Пәкістандық ағылшынтілді авторлар исламды саяси жағынан құқықтық мойындалуын негізгі құралы ретінде талдап, оның мемлекет пен әскери элита арасындағы қатынастарда маңызды орын алатынын көрсетті. Ал урдутилді еңбектерде ислам әмбебап, өзгермейтін және қоғамның барлық саласын реттеуге қабілетті жүйе ретінде ұсынылады, бұл оны зерттеу объектісі, сонымен қатар нормативтік бағдар ретінде қарастыруға әкеледі. Осылайша, ислам әртүрлі тарихнамалық дәстүрлерде әртүрлі деңгейде мәдени практика, идеологиялық құрылым, саяси ресурс және нормативтік модель ретінде көрініс табады, бұл оның көпқырлы табиғатын айқындайды.

Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу қазіргі таңда сипаттамалық немесе бірпарадигмалық талдаумен шектелмеуі тиіс, керісінше көпдеңгейлі, пәнаралық және салыстырмалы әдіснаманы талап етеді. Қарастырылған барлық тарихнамалық бағыттар белгілі бір шындықты ашқанымен, олардың әрқайсысы зерттеу нысанын ішінара ғана қамтиды: батыс антропологиясы ішкі әлеуметтік логиканы терең түсіндіреді, орыстілді мектеп тарихи-экономикалық заңдылықтарды айқындайды, пәкістандық ағылшынтілді әдебиет саяси-институционалдық процестерді ашады, ал урдутилді дәстүр мәдени-идеологиялық негіздерді көрсетеді. Осы бағыттарды біріктіру ғана пуштун және белудж қоғамдарының күрделі табиғатын толық түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл синтез дәстүрлі қоғамдардың жаһандану жағдайындағы трансформациясын, олардың мемлекеттік құрылыммен өзара байланысын және мәдени тұрақтылық пен әлеуметтік өзгеріс арасындағы тепе-теңдікті зерттеуде ерекше маңызға ие. Сондықтан қазіргі кезеңде бұл тақырыпты зерттеу аймақтық немесе этнографиялық мәселе емес, кең ауқымды өркениеттік және теориялық проблема ретінде қарастырылуы тиіс.

2 МЕМЛЕКЕТТІК, ФОРМАЛДЫ ИНСТИТУТТАР ЖӘНЕ ПӘКІСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ АЗШЫЛЫҚТАР (ПУШТУНДАР МЕН БЕЛУДЖДАР)

2.1 Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасуының тарихи алғышарттары және этникалық азшылықтар

Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасу тарихын зерттеу қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласында жалпы мемлекеттердің даму логикасын түсіндіру тұрғысынан маңызды тақырыптардың қатарынан жататыны сөзсіз. Оңтүстік Азия кеңістігінде XX ғасырдың ортасында пайда болған бұл мемлекет территориялық бөліністің нәтижесі емес, ұзақ мерзім ішінде жинақталған саяси қайшылықтардың, отарлық езгі тәжірибесінің, діни қауымдастықтардың саяси ұйымдасуының және аймақтық әлеуметтік құрылымдардың өзара ықпалы негізінде дүниеге келді. Пәкістанның құрылуы әлемдік тарихтағы көші-қон үдерістерінің бірімен, жаңа шекаралардың белгіленуімен, басқару институттарының қысқа мерзімде жасақталуымен және әртүрлі этникалық топтарды бір мемлекеттік кеңістікке біріктіру талпынысымен етене жүрді. Сондықтан бұл тақырыпты талдау бір елдің ұлттық тарихын қарастыру емес, мемлекеттіліктің қандай жағдайда пайда болатынын, саяси бірегейліктің қалай қалыптасатынын және көпэтносты қоғамдарда тұрақтылықтың қандай факторларға тәуелді екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Пәкістан тәжірибесі, әсіресе діни ортақтық негізінде құрылған мемлекеттің ішкі этникалық алуандығымен бетпе-бет келген жағдайын көрсететін маңызды үлгі саналады. Бір жағынан мұсылмандық бірегейлік жаңа мемлекеттің идеологиялық іргетасы ретінде қызмет атқарса, екінші жағынан пенджабтар, бенгалдар, пуштундар, синдхылар, белуджлер, мұхажирлер және өзге қауымдардың тілдік, аймақтық, тарихи мүдделері саяси жүйенің құрылымына тікелей ықпал етті [50]. Осы себепті Пәкістан мемлекеттілігін тәуелсіздік алу актісі және орталық пен аймақтар арасындағы қатынас, азаматтық және этникалық ұлтшылдықтың арақатынасы, федерализм мен унитаризм арасындағы таңдау, қауіпсіздік мәселесі мен ұлттық интеграция арасындағы тепе теңдік сияқты күрделі құбылыстар аясында қарастыру қажет. Аталған тараушада ең алдымен Пәкістан мемлекетінің пайда болуына әсер еткен тарихи алғышарттар, яғни Британ Үндістанындағы отарлық басқару жүйесі, мұсылман саяси элитасының қалыптасуы, екі ұлт теориясының таралуы және Мұсылман лигасының рөлі сараланады. Сонымен қатар тәуелсіздік қарсаңындағы саяси келіссөздер, Үндістанды бөлу үдерісі, жаңа мемлекеттің құқықтық және институционалдық негіздерінің жасалуы талданады. Бұдан бөлек Пәкістанның алғашқы демографиялық және этникалық құрамы, батыс пен шығыс бөліктер арасындағы теңсіздік, тіл саясаты, босқындар мәселесі және аймақтық элиталардың ұстанымы қарастырылады. Ерекше назар пуштундар, белуджлер, синдхилар, бенгалдар және мұхажирлер секілді этникалық топтардың мемлекет қалыптастыру үдерісіндегі орнына, олардың орталық билікпен қарым қатынасына және саяси талаптарына аударылады. Сондай-ақ діни азшылықтардың құқықтық жағдайы, ұлттық бірегейліктің эволюциясы, армия мен бюрократияның күшею себептері, федерализм мәселесінің тарихи тамырлары да қамтылады.

Нәтижесінде бұл тарауша Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасуы бұл идеологиялық шешім емес, сан алуан этносаяси, әлеуметтік және тарихи факторлардың тоғысуынан туған күрделі процесс екенін ғылыми тұрғыдан ашып көрсетуді мақсат етеді.

Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасуының тарихи алғышарттарын зерттеу Оңтүстік Азиядағы отарлық модернизация, діни қауымдастықтардың саясиленуі, этникалық құрылымдардың мемлекет қалыптастыру үдерісіне ықпалы және постимпериялық кеңістіктегі жаңа шекаралардың пайда болуы сияқты іргелі мәселелерді түсінуге мүмкіндік береді. Пәкістанның дүниеге келуі 1947 жылғы Британ Үндістанының бөліну актісімен шектелмейді, керісінше бірнеше ғасыр бойы жинақталған саяси, әлеуметтік және өркениеттік қайшылықтардың нәтижесі ретінде қарастырылуы тиіс. Үндістан аумағындағы мұсылман билігінің әлсіреуі, Моғол империясының ыдырауы және аймақтық князьдіктердің күшеюі мұсылман элитасының тарихи үстемдік позициясын шайқалтты. Кейін Британ Ост-Үнді компаниясының, одан соң Британ тәжінің билік орнатуы мұсылман ақсүйектерінің саяси рөлін одан әрі төмендетті. Әсіресе, 1857 жылғы көтерілістен кейін британ әкімшілігі Солтүстік Үндістан мұсылмандарына сенімсіз әлеуметтік топ ретінде қарап, әкімшілік аппараттан, әскери құрылымнан және білім беру мүмкіндіктерінен шеттете бастады. Бұл құбылыс мұсылман қауымының бірігуіне негіз қалады. Сайид Ахмад Хан бастаған Алигарһ қозғалысы дәл осы жағдайда мұсылман қауымына жаңа интеллектуалдық бағдар ұсынды, яғни батыстық білімді игеру, саяси ұйымдасу және дербес мүддені қорғау. Сондықтан, Пәкістан идеясының түп тамыры діни айырмашылықта емес, отарлық кезеңдегі мәртебелік теңсіздікте, саяси өкілдік мәселесінде және тарихи элитаның өзін қайта өндіруге ұмтылысында жатты [48].

1857 жылғы Үнді көтерілісінен кейін мұсылман қауымының билік құрылымдарынан шеттеп, білім беру мен мемлекеттік қызмет салаларында артта қалғанын терең түсінді. Осы жағдайдан шығудың жолы ретінде Сайид Ахмад Хан дәстүрлі діни біліммен қатар заманауи ғылымды, ағылшын тілін, құқық пен әкімшілік білімді игеруді ұсынып, халық арасында насихаттау жұмыстарын бастап кетті. 1875 жылы Алигарһ қаласында Мұхаммедан Англо-Ориентал колледжін ашып, кейін бұл оқу орны Алигарһ мұсылман университетіне айналды. Қозғалыстың басты мақсаты мұсылман элитасының жаңа буынын қалыптастыру, оларды отарлық әкімшілік жағдайында бәсекеге қабілетті ету және қауымның саяси мүддесін өркениетті жолмен қорғау еді [80]. Алигарһ қозғалысы уақыт өте келе ағартушылық бастама болып қалмай, Үндістан мұсылмандарының саяси өзіндік санасын күшейткен интеллектуалдық орталыққа айналды. Кейін осы ортадан шыққан көптеген қайраткерлер Мұсылман лигасының жұмысына араласып, Пәкістан идеясының қалыптасуына ықпал етті. Сондықтан, ғылыми әдебиетте Алигарһ қозғалысы Пәкістан мемлекеттілігінің рухани және кадрлық алғышарттарының бірі ретінде қарастырылады.

XX ғасырдың басында Британ Үндістанындағы конституциялық реформалар Пәкістан мемлекеттілігінің алғышарттарын тереңдете түсті. Британ билігі біртіндеп сайлау институттарын енгізген сайын сандық көпшілік мәселесі саяси маңызын арттырды. Мұсылман элитасы үшін демократиялық өкілдік қағидасы күрделі бөліністі туғызды, өйткені жалпы үнді халқы ішінде индустар басым еді. Егер біртұтас парламенттік мемлекет құрылса, онда мұсылмандар аймақтық деңгейде ықпалды болғанымен, орталық билікте тұрақты азшылыққа айналуы ықтималы жоғары еді. Осы себепті 1906 жылы Бүкілүнді мұсылман лигасының құрылуы тарихи бетбұрысқа айналды. Лига бастапқыда бөлінуді емес, мұсылман мүддесін кепілдендіретін конституциялық тетіктерді, бөлек сайлау округтерін және әкімшілік квоталарды талап етті. Демек Пәкістан идеясы бірден сепаратистік бағдарлама ретінде емес, федерализм мен келісілген көпұлтты құрылым іздеу барысында қалыптасты [81].

1909 жылғы Морли-Минто реформалары Британ Үндістанындағы отарлық конституционализмнің жаңа кезеңін ашқан саяси актқа айналдырды және мұсылмандардың дербес саяси субъект ретінде ресми танылуына жол ашты. Бұл реформалар Ұлыбританияның Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалыстың күшеюіне жауап ретінде қабылданды. 1905 жылғы Бенгалияны бөлуге қарсы жаппай наразылықтар, Үнді ұлттық конгресінің ықпалының артуы және мұсылман элитасының болашақ өкілдік мәселесіне алаңдауы британ әкімшілігін саяси ымыра іздеуге мәжбүрледі. 1906 жылы Симлада Ага Хан жетекшілік еткен мұсылман делегациясы вице-король лорд Морли-Минтомен кездесіп, мұсылмандар үшін бөлек сайлау округтері мен саяси кепілдіктер талап етті [82]. Нәтижесінде 1909 жылғы Үнді кеңестері туралы акт қабылданып, алғаш рет мұсылмандарға бөлек электоралдық құқық берілді. Бұл жүйе бойынша мұсылман сайлаушылары мұсылман кандидаттарына дауыс беріп, арнайы бөлінген орындарға өз өкілдерін сайлай алды. Сонымен қатар, Орталық заң шығару кеңесі мен провинциялық кеңестердің құрамы кеңейтілді, үнділік мүшелер саны көбейді, кеңестерге бюджет пен әкімшілік мәселелерді талқылау құқығы шектеулі түрде берілді. Алайда нақты атқарушы билік британ әкімшілігінің қолында қалды. Ғылыми тұрғыдан қарағанда Морли-Минто реформалары екі түрлі салдарға ие болды. Бір жағынан, мұсылман қауымының саяси қауіпсіздік мәселесін мойындап, оларды конституциялық процеске тартты. Екінші жағынан, діни айырмашылықты сайлау жүйесіне енгізу арқылы Үндістандағы қауымдық саяси бөлінуді институционализациялады. Кейін көптеген зерттеушілер бұл реформаларды Пәкістан идеясының құқықтық алғышарттарының бірі ретінде бағалады, өйткені дәл осы сәттен бастап мұсылмандар бүкілүнді саяси кеңістігінде жеке электоралдық қауым ретінде ресми бекітілді [83].

1919 жылғы Монтагю Челмсфорд реформалары немесе Үндістанды басқару туралы акт Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жағдайда қабылданып, 1909 жылғы жүйені әрі қарай кеңейтті. Соғыс жылдарында Үндістан халқы мен элитасы Ұлыбританияға адам күшімен, қаржымен және

шикізатпен зор қолдау көрсеткен еді, сондықтан соғыстан кейін саяси құқықтарды кеңейту жөнінде үміт күшейді. 1917 жылы Үнді істері жөніндегі хатшы Эдвин Монтагю Үндістанда біртіндеп жауапты басқаруға көшу жөнінде мәлімдеме жасады. Осы уәде негізінде вице-король лорд Челмсфордпен бірге дайындалған реформалар 1919 жылы күшіне енді. Аталған акт провинцияларда диархия жүйесін енгізді. Білім, денсаулық, ауыл шаруашылығы сияқты салалар үнді министрлеріне берілсе, қаржы, полиция, ішкі қауіпсіздік секілді шешуші салалар губернатор бақылауында қалды. Заң шығару кеңестері кеңейтіліп, сайлаушылар саны артты, бірақ сайлау құқығы әлі де мүлктік және білімдік цензураға тәуелді еді. Ең маңыздысы, 1909 жылы мұсылмандарға берілген бөлек электорат қағидасы сақталып, енді сикхтар, еуропалықтар, англо-үнділер және кейбір өзге топтарға да таратылды [84]. Яғни қауымдық өкілдік жүйесі тереңдей түсті. Мұсылман саяси элитасы үшін бұл белгілі бір кепілдік болғанымен, жалпыүнді азаматтық ұлт идеясына қайшы келді. Конгресс бұл реформаларды жеткіліксіз деп сынаса, Мұсылман лигасы оларды сақтықпен қолдады, себебі бөлек өкілдік тетігі мұсылман мүддесін қорғаудың жалғыз құқықтық құралы болып қала берді. Ғылыми бағалауда Монтагю Челмсфорд реформалары британдық биліктің шектеулі либерализация саясаты ретінде қарастырылады. Ол бір жағынан үнді элитасын жүйеге тартты, екінші жағынан қауымдық жіктелуді күшейтіп, кейінгі бөліну саясатына құрылымдық негіз қалады. Сондықтан 1919 жылғы акт Пәкістан мемлекеттілігінің алғышарттарын тереңдеткен маңызды кезеңдердің бірі болып саналады [85].

Пәкістан мемлекеттілігінің идеялық тұғырын қалыптастырған басты ұстаным екі ұлт теориясы жүзеге асырылды. Бұл теорияға сәйкес Үндістандағы мұсылмандар мен индустар бір ғана азаматтық кеңістікте өмір сүргенімен, олардың құқықтық дәстүрі, мәдени ерекшеліктері, тарихи санасы және қоғамдық ұйымдасу принциптері әртүрлі болғандықтан, оларды біртұтас саяси ұлт деп тану қиын саналды. Алайда ғылыми тұрғыдан қарағанда екі ұлт теориясы таза этникалық немесе биологиялық теория емес, саяси қауіпсіздік теориясы еді. Оның мәні мұсылмандарды көпшілік үстемдігі жағдайында саяси және мәдени тұрғыдан жұтылып кету қаупінен сақтандыруға бағытталды. Мұхаммед Икбал 1930 жылғы әйгілі сөзінде Солтүстік Батыс мұсылман аймақтарын біріктірген автономиялық бірлік идеясын ұсынды [86].

Мұхаммед Икбал XX ғасырдың алғашқы жартысында Оңтүстік Азия мұсылмандарының интеллектуалдық жаңғыруына негіз қалаған ірі ойшыл ретінде қалыптасты. Ол философиялық білімді Еуропаның Кембридж және Мюнхен университеттерінде алып, Батыс модерн философиясының рационалистік және индивидуалистік қағидаларын исламдық дүниетаныммен салыстырмалы түрде талдады. Икбалдың ғылыми көзқарасының өзегі мұсылман қоғамының рухани тоқырауы оның діни ілімді статикалық түсіндіруінен және саяси ойдың тежелуінен туындайды деген тұжырымға негізделді. Сондықтан ол исламдағы ижтихад принципін қайта жандандыруды ұсынды, бұл құқықтық ойлаудағы шығармашылық еркіндікті қалпына келтіру

арқылы қоғамды тарихи өзгерістерге бейімдеуге мүмкіндік береді деп есептеді [87]. Сонымен қатар Икбал мұсылман қауымының әлеуметтік құрылымын білім арқылы жаңарту қажеттігін атап өтіп, дәстүрлі медреселік жүйенің орнына заманауи ғылыммен үйлескен білім моделін ұсынды. Оның поэтикалық және философиялық еңбектері мұсылман өзіндік санасын оятуға бағытталған идеологиялық платформаға айналды, онда жеке тұлғаның рухани еркіндігі мен қауымдық бірлік арасындағы тепе-теңдік мәселесі негізгі орын алды.

Саяси тұрғыдан алғанда Мұхаммед Икбал Үндістан мұсылмандарының дербес саяси субъект ретінде қалыптасуы идеясын алғаш жүйелі түрде тұжырымдаған ойшылдардың бірі болды. 1930 жылы Аллахабад қаласында өткен Мұсылман лигасының сессиясында ол Солтүстік Батыс Үндістандағы мұсылман көпшілік аймақтарын біріктіріп, автономиялық саяси бірлік құру қажеттігін ғылыми және саяси аргументтермен негіздеді [88]. Бұл ұсыныс кейін Пәкістан мемлекеттілігінің интеллектуалдық прототипіне айналды, себебі ол мұсылмандардың діни қауым және саяси ұлт ретінде қарастырылуы тиіс екенін дәлелдеді. Мұхаммед Икбалдың пайымдауынша, көпшілік демократиясы жағдайында мұсылмандардың саяси құқықтары толық қорғалмайды, сондықтан олардың тарихи, мәдени және құқықтық ерекшеліктерін ескеретін федеративті немесе автономиялық құрылым қажет [89]. Оның идеялары кейін Мұхаммед Әли Джинна тарапынан саяси бағдарламаға айналып, нақты мемлекеттік жоба ретінде іске асты. Осылайша Икбал Пәкістанның әкімшілік негізін тікелей құрмағанымен, оның идеологиялық және концептуалдық негізін қалыптастырған басты ойшыл ретінде ғылыми әдебиетте кеңінен қарастырылады.

Кейін Чоудхри Рахмат Әли Пәкістан атауын енгізіп, мұсылман мемлекеттілігі жөніндегі идеяны символдық және геосаяси мазмұнмен толықтырды. Ол 1933 жылы Кембриджде жариялаған «Now or Never» атты үндеуінде Британ Үндістанындағы мұсылман көпшілік өңірлерін бір саяси кеңістікке біріктіру қажеттігін көтеріп, Пәкістан атауын ғылыми және публицистік айналымға енгізді [90]. Бұл атау кездейсоқ таңдалған жоқ. Рахмат Әли оны Пенджаб, Ауғанстан, Кашмир, Синд және Белуджстан атауларының бастапқы әріптерімен байланыстырды, осылайша болашақ мемлекеттің географиялық шекараларын символдық түрде белгілеуге ұмтылды. Сонымен қатар «пак» сөзі арқылы рухани тазалық, исламдық жаңғыру және өркениеттік ерекшелік мағынасы да берілді [91]. Оның тұжырымдамасы бастапқы кезеңде кең қолдау таппады, себебі көптеген мұсылман саясаткерлер Үндістанды толық бөлуден, федеративтік қайта құруды шынайы жол деп санады. Мұхаммед Икбал да бірден тәуелсіз мемлекет емес, мұсылман автономиясының кеңейтілген моделін ұсынған еді. Сондықтан Рахмат Әлидің жобасы сол кезеңде радикалды әрі утопиялық сипатта қабылданды. Алайда тарихи тұрғыдан оның маңызы нақты саяси бағдарламаның қабылдануында емес, жаңа мемлекеттің атауын, қоғамдық қиялдағы болмысын және болашақ геосаяси субъектінің бейнесін қалыптастыруында жатты. Ұлт қалыптастыру

теорияларында атаудың рөлі ерекше екені белгілі, себебі атау арқылы кеңістік саяси мазмұн алады, ал халық өзін белгілі бір тарихи миссиямен байланыстыра бастайды. Осы тұрғыдан Пәкістан ұғымы мұсылман қауымын әртүрлі аймақтық, тілдік және рулық айырмашылықтардан жоғары тұратын ортақ саяси жобаға жұмылдырудың рәмізіне айналды. Кейін бұл термин Мұсылман лигасының ресми құжаттарында жиі қолданылып, халықаралық баспасөзге еніп, мұсылман мемлекеттілігі жөніндегі пікірталастардың негізгі категориясына айналды. Сондықтан Чоудхри Рахмат Әлиді Пәкістан мемлекеттілігінің терминологиялық архитекторларының бірі ретінде бағалауға толық негіз бар [92].

Алайда идеяны нақты мемлекет құру бағдарламасына айналдырған тұлға Мұхаммед Әли Джинна саналады. Ол ұзақ уақыт бойы үнді мұсылман ынтымақтастығын жақтаған саясаткер еді және саяси қызметінің алғашқы кезеңінде Үнді ұлттық конгресі мен Мұсылман лигасы арасындағы диалогтың басты жақтаушыларының біріне айналған-ды. Заңгерлік білімі мен парламенттік мәдениеті жоғары Мұхаммед Әли Джинна конституциялық келіссөздер арқылы көпұлтты Үндістан аясында мұсылмандардың құқықтарын қорғауға болады деп сенді. 1916 жылғы Лакхнау пактісі оның осы стратегиясының нәтижесі ретінде қарастырылады, өйткені аталған құжат Конгресс пен Мұсылман лигасының белгілі бір ортақ келісімге келген сәтін көрсетті [93]. Сол кезеңде Мұхаммед Әли Джинна «үнді мұсылман бірлігінің елшісі» деп аталды. Бірақ 1920 жылдардан бастап саяси жағдай өзгере бастады. Махатма Гандидің жаппай мобилизацияға негізделген саясаты, көшедегі қозғалыстар мен азаматтық бағынбау тактикасы Мұхаммед Әли Джиннаның құқықтық парламенттік тәсіліне сәйкес келмеді. Ол эмоциялық саясаттан келіссөздер мен заңдық кепілдіктерді жоғары қойды. 1935 жылғы Үндістанды басқару туралы акттен кейін өткен 1937 жылғы провинциялық сайлаулар шешуші бетбұрысқа айналды. Конгресс көптеген провинцияларда билікке келіп, коалициялық үкіметтер құруда Мұсылман лигасының талаптарын елемеді. Кейбір аймақтарда мұсылман элитасы өзін шеттетілген саяси күш ретінде сезінді. Конгрестің ұлттық бірлік туралы риторикасы мұсылман қауымының дербес саяси мәртебесіне нақты кепілдік бере алмады. Осы тәжірибе Мұхаммед Әли Джиннаның көзқарасын түбегейлі өзгертті. Егер бұрын ол Үндістан ішіндегі конституциялық тепе теңдікті іздесе, енді мұсылмандарды жеке саяси ұлт ретінде танытуды басты мақсатқа айналдырды [94]. Бұл жерде оның стратегиясы діни фанатизмге емес, өкілдік теориясына сүйенді. Егер бір қауым өзін жеке тарихи қауым деп таныса және өз өкілдерін өзі тандаса, онда оны көпшілік дауыспен жұтып қою демократиялық әділет принципіне қайшы келеді деген ой басым болды. Сондықтан Мұхаммед Әли Джиннаның Пәкістанды қолдауы романтикалық сепаратизм емес, азшылық қауіпсіздігіне негізделген конституциялық рационализм ретінде түсіндіріледі.

Осы кезеңнен бастап Мұхаммед Әли Джинна Пәкістанды саяси келіссөздердегі соңғы талап ретінде емес, мұсылман ұлтының тарихи құқығы ретінде ұсынды. Бұл өзгеріс мемлекеттіліктің интеллектуалдық деңгейдегі

пікірталастан нақты саяси бағдарламаға айналғанын көрсетті. 1940 жылғы Лахор қарары дәл осы эволюцияның нәтижесіне қол жеткізді [95]. Қарарда мұсылман көпшілік аймақтарында тәуелсіз бірліктер құру қажеттігі айтылып, мұсылмандардың діни азшылық емес, саяси халық екені жарияланды. Мұхаммед Әли Джиннаның саяси шеберлігі оның әртүрлі әлеуметтік топтарды бір бағдарлама төңірегіне топтастыра алуында көрінді. Панджабтағы жер иеленуші элита, Бенгалдағы мұсылман саясаткерлер, Синд пен Солтүстік Батыс шекара аймағындағы аймақтық көшбасшылар, урду тілді орта тап өкілдері және мұсылман студент жастары бірдей мүдделі топтар болмағанымен, Мұхаммед Әли Джинна олардың барлығына Пәкістан идеясын ортақ саяси болашақ ретінде ұсына алды. 1945-1946 жылдардағы сайлауда Мұсылман лигасының мұсылман сайлау округтерінде басым жеңіске жетуі оның бүкілүнді мұсылмандар атынан сөйлеу құқығын нығайтты. Бұл нәтижелер британ билігіне де, Конгреске де мұсылман саяси еркін елемей мүмкін еместігін көрсетті. Кейін Кабинет миссиясы ұсынған біртұтас федеративтік модель іске аспаған соң, Мұхаммед Әли Джинна бөлінуді жалғыз реалистік шешім ретінде қорғады. Оның күресінің концепциясы бірнеше негізгі элементтен тұрды: біріншіден, мұсылмандар жеке ұлт ретінде саяси танылуы тиіс; екіншіден, көпшілік үстемдігіне негізделген орталықтанған демократия мұсылман аймақтарының мүддесін қорғай алмайды; үшіншіден, келіссөздер күш теңдігі жағдайында нәтиже береді; төртіншіден, сайлау арқылы алынған заңды түрде мойындау мәселесі халықаралық мойындауға апарады. Мұхаммед Әли Джинна қарулы көтеріліс емес, құқықтық аргумент, электоралдық жеңіс және дипломатиялық қысым арқылы мақсатқа жетті [96].

1947 жылы Пәкістан тәуелсіздік алған кезде жаңа мемлекетте қаржы тапшылығы, босқындар дағдарысы, шекаралық қақтығыстар және кадр жетіспеушілігі сияқты орасан қиындықтарға тап түсті. Соған қарамастан Мұхаммед Әли Джинна жаңа мемлекеттің алғашқы генерал-губернаторы ретінде мемлекеттік аппаратты қалыптастыруға кірісті. Оның 11 тамыздағы Құрылтай жиналысындағы сөзі азаматтардың діни айырмашылығына қарамастан тең құқықтылығы идеясын алға тартты, бұл оның исламдық мемлекеттілік пен азаматтық құқықтық мемлекетті ұштастыруға ұмтылғанын аңғартады. Сондықтан ғылыми әдебиетте Мұхаммед Әли Джинна тәуелсіздік қозғалысының көсемі емес, мұсылман саяси ұлтшылдығын прагматикалық мемлекет құру жобасына айналдырған стратег ретінде бағаланады. Оның тарихи рөлі Пәкістанды талап етуде және шашыраңқы мұсылман мүдделерін бір орталыққа біріктіріп, оларды нақты халықаралық субъект деңгейіне көтеруінде көрінеді [97].

1940 жылғы Лахор қарары Пәкістан мемлекеттілігінің ресми бағдарламалық бастауы саналады. Қарарда мұсылман көпшілік аймақтарында тәуелсіз бірліктер құру қажеттігі жарияланды. Мұнда әдейі екіұшты тұжырым қолданылды, себебі Лига құрамындағы түрлі аймақтық топтар бірден толық орталықтанған мемлекетке келісе қойған жоқ. Панджаб элитасы өз ықпалын сақтағысы келді, Бенгал мұсылман басшылары шығыс қанаттың

автономиясын ойлады, ал Солтүстік Батыс шекара провинциясындағы пуштун элитасы рулық автономия дәстүрін қорғады. Сондықтан Пәкістан идеясының ішінде бастапқыдан бірнеше модель қатар өмір сүрді: конфедерация, бос федерация және орталықтанған мемлекет. Кейінгі саяси тәжірибе осы ішкі қайшылықтардың қаншалықты маңызды болғанын дәлелдеді. Егер Лахор қарары нақты конституциялық формула ұсынғанда, бәлкім кейінгі дағдарыстардың бір бөлігі жұмсаруы мүмкін еді. Бірақ сол тарихи сәтте басты мақсат британ билігі мен Конгреске қысым жасау болғандықтан, бағдарламаның икемділігі тиімді саналды. Бұл жағдай Пәкістанның құрылуы идеологиялық тұтастықтан саяси коалиция нәтижесі екенін көрсетеді [98].

1947 жылы Пәкістан мемлекеті құрылған кезде оның алдында классикалық мемлекет қалыптастыру теорияларында сирек кездесетін бірқатар құрылымдық қиындықтар тұрды. Біріншіден, жаңа мемлекет географиялық жағынан екіге бөлінді: Батыс Пәкістан және Шығыс Пәкістан. Оларды мындаған шақырым үнді аумағы бөліп жатты. Екіншіден, әкімшілік аппараттың едәуір бөлігі Делиде және Үндістан жағында қалды. Үшіншіден, өнеркәсіптік база әлсіз болды, банк капиталы мен тәжірибелі бюрократия жеткіліксіз еді. Төртіншіден, шекара бөлінісімен қатар миллиондаған босқын келді. Осындай жағдайда мемлекеттің сақталып қалуының өзі айрықша жетістік болды. Мұхаммед Әли Жинна генерал-губернатор ретінде, Лиакат Әли Хан премьер-министр ретінде орталық институттарды шұғыл ұйымдастыруға кірісті. Карачи уақытша астанаға айналды. Әскер, сыртқы істер министрлігі, кеден, теміржол, валюта және салық жүйесі қысқа мерзімде жасақталды. Бұл жерде отарлық мұраның да рөлі айқын еді, өйткені британдық әкімшілік тәжірибе толық жойылмай, жаңа элита тарапынан бейімделіп пайдаланылды. Демек Пәкістан мемлекеттілігі вакуумнан емес, отарлық институттарды мұрагерлікке алу мен оларды жаңа идеологиямен ұштастыру негізінде құрылды [99].

Пәкістан мемлекеттілігінің қалыптасуындағы ең күрделі және ұзақ мерзімді сипат алған мәселелердің бірі этникалық құрылымның түрлілігі мен азшылықтар мәселесі қиындықтарға жетеледі. Пәкістан идеясы мұсылман қауымының саяси құқықтарын қорғау негізінде дүниеге келгенімен, 1947 жылы құрылған жаңа мемлекет этникалық жағынан біртекті емес, керісінше тарихи аймақтары, тілдері, әлеуметтік құрылымдары және саяси мүдделері әртүрлі қауымдардың одағы ретінде қалыптасты. Бұл жерде басты мәселе айқын көрініс тапты: мемлекет діни ортақтық негізінде құрылды, алайда оны күнделікті басқару этникалық, тілдік және аймақтық айырмашылықтармен тікелей бетпе-бет келді. Сол кезеңдегі халық санағы мен ресми демографиялық есептерге сүйенсек, 1947 жылы құрылған Пәкістан халқының шамамен 54-56 % бенгалдар құрады, себебі Шығыс Пәкістандағы (Шығыс Бенгалия) тұрғындар саны Батыс Пәкістан халқының жиынтық санынан жоғары болды. Алайда осы сандық басымдыққа қарамастан, орталық саяси билік, әскери штабтар, жоғары бюрократия және қаржылық институттардың негізгі бөлігі Батыс Пәкістан аумағында шоғырланды. Батыс бөлікте панджабтар ең ірі

этникалық топ болып, жалпы мемлекет халқының шамамен 25-28 % құрады, әрі әскер мен әкімшілік құрылымдарда олардың үлесі бұдан да жоғары болды. Пуштундар ел халқының шамамен 8-10 %, синдхылар 7-8 %, сераиктер 6-8 %, белудждар 3-4 % тең келді. 1947 жылдан кейін Үндістаннан қоныс аударған урду тілді мұхажирлер бірнеше жылдың ішінде халықтың шамамен 6-8 % жетіп, әсіресе Карачи, Хайдарабад сияқты қалаларда ықпалды әлеуметтік топқа айналды. Осы деректер Пәкістандағы «көпшілік» пен «азшылық» ұғымдарының арифметикалық өлшеммен анықталмайтынын көрсетеді: мысалы, бенгалдар жалпы мемлекет көлемінде көпшілік болса да, федералдық билікте шеттетілді; ал панджабтар бүкіл ел бойынша азшылық үлесінде қала отырып, мемлекеттік институттарда жетекші рөл атқарды. Сол сияқты пуштундар мен белудждар федералдық деңгейде саны аз болғанымен, өз аймақтарында басым этнос саналды. Сондықтан Пәкістан тарихындағы этникалық шиеленістер жай ғана халық саны айырмасынан емес, саяси өкілдік, әкімшілік бақылау, тіл мәртебесі және ресурстарды әділ бөлмеу сияқты құрылымдық теңсіздіктерден туындады [100].

Этникалық азшылықтарды салыстырмалы тұрғыдан қарастырғанда бенгалдардың жағдайы ерекше орын алады. Сандық жағынан алғанда олар Пәкістандағы ең ірі этникалық қауымға айналды және 1947 жылдан кейін жаңа мемлекеттің демографиялық өзегін құрады. Алайда саяси билік құрылымында олардың үлесі халық санына сай болмады. Орталық бюрократия, әскер, сыртқы саясат аппараты және қаржы институттары негізінен Батыс Пәкістан элитасының бақылауында қалды. Бенгалдар үшін бұл жағдай классикалық азшылық феноменін кері формада көрсетті: саны жағынан көпшілік бола тұра, билік құрылымында шеттетілген қауымға айналды. 1948 жылы урду тілін жалғыз мемлекеттік тіл ретінде жариялау бұл наразылықты күшейтті. Өйткені бенгал тілі миллиондаған азаматтың ана тілі ғана емес, қалыптасқан әдеби және мәдени дәстүрдің өзегі еді. 1952 жылғы Даккадағы тіл қозғалысы лингвистикалық дау емес, демографиялық көпшіліктің саяси танылу талабына айналды. Кейін экономикалық теңсіздік, орталықтандыру және сайлау нәтижелерінің мойындалмауы 1971 жылы Бангладештің бөлінуіне алып келді. Сондықтан бенгал тәжірибесі Пәкістан тарихында ең ірі этносты да саяси тұрғыдан азшылық жағдайына түсіруге болатынын көрсетеді. Бұл постколониялық мемлекеттер үшін маңызды сабақ болып саналады: сандық басымдық автоматты түрде билікке қолжетімділікке кепілдік бермейді [101].

Кесте 1. 1941-1947 жылдардағы Пәкістан аумағының діни құрамы (Британ Үндістанының соңғы санақтары негізінде) [102].

Аймақ Болашақ провинция	/	Жалпы халық саны (млн, шамамен)	Мұсылмандар %	Индустар %	Сикхтар %	Христиандар және басқалар %
-------------------------------	---	--	------------------	---------------	--------------	-----------------------------------

Батыс Пенджаб (кейінгі Пәкістан бөлігі)	16.5	55.2	21.7	20.5	2.6
Синд	4.5	72.1	26.0	0.3	1.6
Солтүстік Батыс шекара провинциясы	3.9	91.8	5.9	0.2	2.1
Белуджстан (Британ және хандық аумақтармен)	1.0	87.5	8.5	0.1	3.9
Шығыс Бенгалия	39.0	54.9	42.1	0.1	2.9
Силхет (Ассамнан кейін қосылған бөлік)	3.1	60.7	36.9	-	2.4
Жалпы Пәкістан	68.0-70.0	76.8	19.4	2.1	1.7

1941-1947 жылдар аралығындағы болашақ Пәкістан аумағының діни құрамын көрсетіп қана қоймай, жаңа мемлекеттің қандай күрделі демографиялық негізде құрылғанын да айқындайды. 1 кестеден көріп отырғанымыздай, алдымен жалпы жиынтық көрсеткішке назар аударсақ, болашақ Пәкістан халқының шамамен 76.8 % мұсылмандардан, 19.4 % индустардан, 2.1 % сикхтардан және 1.7 % христиандар мен өзге топтардан тұрған [Census of India, 1941. Vol. I: India. Delhi: Manager of Publications, Government of India, 1943]. Бұл көрсеткіш Пәкістанның құрылуы мұсылман көпшілік аймақтардың бірігуіне сүйенгенін дәлелдейді. Сонымен қатар халықтың шамамен төрттен бірі мұсылман емес қауымдардан тұрғанын ескерсек, жаңа мемлекет діни тұрғыдан біртекті ел емес, елеулі конфессиялық әртүрлілігі бар саяси құрылым ретінде дүниеге келген. Сондықтан Пәкістан идеясы мұсылман мемлекеті болғанымен, оның бастапқы шындығы көпконфессиялық сипатта қалыптасты. Бұл жағдай тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында азаматтық теңдік, азшылықтардың құқықтық мәртебесі және көші қон мәселелерін күн тәртібіне шығарды.

Аймақтық салыстыру жасағанда ең күрделі демографиялық құрылым Батыс Пенджаб пен Шығыс Бенгалияда байқалады. Батыс Пенджабта мұсылмандар 55.2 % ғана құраған, яғни абсолютті басымдық болғанымен, бұл үстемдік шектеулі сипатта еді. Индустардың 21.7 % және сикхтардың 20.5 % қосылғанда мұсылман емес халық 42 % асты. Бұл Пенджабтың неге бөлініс кезіндегі ең қанды аймаққа айналғанын түсіндіреді. Себебі мұнда үш ірі қауым бір аумақта аралас қоныстанып, жер, су, қала және сауда инфрақұрылымы үшін тарихи бәсекелестік қалыптасқан еді. Шығыс Бенгалияда да ұқсас жағдай байқалады: мұсылмандар 54.9 %, индустар 42.1 % болды. Мұнда мұсылман көпшілік бар болғанымен, индустардың өте ірі үлесі сақталды. Сондықтан Шығыс Бенгалиядағы саяси ахуал таза діни біртектілікке емес, екі ірі қауымның қатар өмір сүруіне негізделді. Бұл кейін Шығыс Пәкістанда

азшылық құқықтары мен жергілікті өкілдік мәселесінің өткір болуына әсер етті. Демек, Пәкістан құрамына енген негізгі екі ірі демографиялық орталықта мұсылмандар көпшілік болғанымен, олардың басымдығы барлық жерде абсолютті сипат алған жоқ.

Синд, Солтүстік Батыс шекара провинциясы және Белуджстан аймақтарында жағдай өзгеше болды. Синдте мұсылмандар 72.1 % құрап, сенімді басымдыққа ие болды, бірақ индустардың 26 %, әсіресе қалалық сауда және қаржы секторында ықпалды рөл атқарды. Бұл көрсеткіш Синдтегі экономикалық құрылым мен діни құрам арасында айырмашылық болғанын аңғартады: ауылдық кеңістікте мұсылман синдхылар басым болса, қала орталықтарында индус саудагер топтары күшті болды. Сондықтан 1947 жылдан кейін индустардың жаппай көшуі Синд экономикасына және қалалық басқару жүйесіне үлкен өзгеріс әкелді. Солтүстік Батыс шекара провинциясында мұсылмандардың үлесі 91.8 % жетіп, бұл аймақтың діни тұрғыдан ең біртекті өңір болғанын көрсетеді. Мұнда басты мәселе діни емес, этникалық және тайпалық сипатта өрбіді, яғни пуштун автономиясы мен орталық билік қатынасы алдыңғы қатарға шықты. Белуджстанда мұсылмандар 87.5 % болғанымен, халық саны бар болғаны шамамен 1 миллионға жуық еді. Бұл өңірде демографиялық салмақ аз болғанымен, аумақтық көлемі мен стратегиялық ресурстарының маңызы жоғары болды. Яғни Белуджстан мысалы халық саны аз аймақтың да саяси маңызы зор болатынын көрсетеді.

Силхеттің көрсеткіштері де ерекше назар аудартады. Мұнда мұсылмандар 60.7 %, индустар 36.9 % құрады. Бұл аралас құрылым референдум өткізу қажеттігін туғызды және кейін оның Пәкістан құрамына қосылуы діни демографияға сүйенген шекара белгілеудің мысалына айналды. Жалпы алғанда, кестедегі мәліметтер Пәкістан шекаралары тарихи, тілдік немесе экономикалық қағидамен емес, ең алдымен діни көпшілік принципімен қалыптасқанын көрсетеді. Алайда бұл принциптің өзі барлық жерде бірдей айқын болмады. Кей өңірлерде мұсылман басымдық 90 % асса, кей өңірлерде 55 пайыз деңгейінде ғана болды. Сондықтан Пәкістанның құрылуы біртекті мұсылман аумағының бірігуі емес, демографиялық құрамы әркелкі аймақтардың саяси бірігуі ретінде түсіндірілгені дұрыс.

Пуштундар мен белудждардың жағдайы өзгеше сипатта дамыды, себебі олардың саяси мінез құлқына этнодемографиялық көрсеткіштерге қарағанда аумақтық орналасу мен тайпалық институттар көбірек әсер етті. Пуштундар Солтүстік Батыс шекара провинциясында, кейінгі Хайбер Пахтунхвада басым көпшілікке айналды және Ауғанстанмен шекаралас аймақтарда тығыз қоныстанды. Олардың қоғамдық құрылымында тайпалық кеңес, джирга, рулық бедел иелері және жергілікті автономия дәстүрі күшті сақталды. Сондықтан орталықтанған мемлекет моделін пуштун аймақтары әрдайым сақтықпен қабылдады. Сонымен қатар Ауғанстан билігінің белгілі кезеңдерде Дюранд шекарасын толық мойындамауы Пәкістан үшін қауіпсіздік мәселесін туғызды. Осылайша пуштун мәселесі бір мезгілде ішкі этникалық проблемаға да, сыртқы геосаяси факторға да айналды. Белудждарсаны жағынан аздау

болғанымен, олардың саяси салмағы айтарлықтай жоғары болды. Белуджстан аумағы кең, табиғи газ, минералдық ресурстар және стратегиялық жағалауымен ерекшеленді. Белудж тайпалық құрылымдары орталық биліктің тікелей араласуына жиі қарсы тұрды. 1948 жылдан бастап әр кезеңде көтерілістер мен автономия талаптарының қайталануы осы тарихи сенімсіздіктің белгісі еді. Егер пуштун мәселесі шекаралық этносаясатпен байланысты болса, белудж мәселесі ресурстарды бөлу мен саяси автономия мәселесіне көбірек тірелді. Бұл екі мысал Пәкістандағы этникалық азшылықтардың талаптары біркелкі болмағанын, әрқайсысының тарихи контексті мен саяси логикасы бөлек екенін көрсетеді [103].

Синдхилар мен мұхажирлер арасындағы қатынастар Пәкістандағы урбанизацияланған этникалық бәсекелестіктің айқын үлгісіне айналды. Синдх өңірі тарихи тұрғыдан өзіндік тілі, әдебиеті, сопылық мәдениеті және аймақтық элитасы бар кеңістік еді. 1947 жылдан кейін Карачи, Хайдарабад және басқа қалаларға Үндістаннан жүздеген мың урду тілді мұхажирлер көшіп келді. Олар көбіне білімді, саудаға бейім, әкімшілік тәжірибесі бар топ болғандықтан, жаңа мемлекеттің бюрократиясында, банктік секторында және қалалық экономикасында тез орнықты. Мұның нәтижесінде жергілікті синдхи қауымы өз астанасы Карачидің демографиялық бейнесі күрт өзгергенін байқады. Қала кеңістігінде урду тілі үстемдік ала бастады, ал мемлекеттік қызметте сырттан келген кадрлардың үлесі артты. Кейін бұл жағдай квота жүйесі, тіл мәртебесі, жергілікті өзін-өзі басқару және қалалық ресурстарды бөлу мәселелерін шиеленістірді. Мұхажирлердің өзі де ерекше этникалық топқа айналды, себебі олар діни тұрғыдан мұсылман көпшілікке жатса да, жергілікті аймақтық этностардан бөлек қауым ретінде қабылданды. XX ғасырдың соңында MQM секілді қозғалыстардың пайда болуы осы әлеуметтік негізден туындады. Демек Пәкістандағы азшылық түсінігі дәстүрлі этностарға емес, миграциялық жолмен қалыптасқан жаңа қауымдарға да қатысты еді [104].

Панджабтардың орнын да бөлек талдау қажет. Олар Пәкістандағы ең ірі батыстық этнос ретінде әскерде, бюрократияда және ауыл шаруашылығы экономикасында жетекші орын алды. Суармалы егіншілікке негізделген колонизациялық канал аймақтары, британ дәуірінен қалған әскери рекрутинг жүйесі және инфрақұрылымның салыстырмалы дамуы панджаб элитасының мемлекеттік аппаратта күшеюіне жағдай жасады. Осы себепті өзге этникалық топтар кейде Пәкістанды формалды федерация, бірақ бейресми түрде панджаб үстемдігі бар жүйе ретінде қабылдады. Дегенмен панджабтарды тек үстем этнос ретінде сипаттау біржақты болар еді. Панджабтың өзі де ішкі жағынан әркелкі болды: солтүстік және оңтүстік аудандар арасында айырмашылықтар, панджаби және сераики тілдік мәселелері, ауылдық жер иеленушілер мен қалалық орта тап арасындағы әлеуметтік жіктелу айқын көрінді. Соған қарамастан өзге провинциялар үшін орталық биліктің символы көбіне панджабтық кадрлар болды. Бұл қабылдау этносаралық сенім тапшылығын күшейтті. Сондықтан Пәкістандағы федерализм дағдарысын түсіну үшін

панджабтардың институционалдық рөлін және өзге этностардың оны қалай қабылдағанын қатар қарастыру қажет [105].

Пәкістан мемлекеттілігінің тағы бір маңызды қыры діни азшылықтардың этникалық құрылыммен қиылысуы еді. Жаңа мемлекет мұсылмандардың саяси қауіпсіздігі үшін құрылғанымен, оның құрамында индустар, сикхтар, христиандар, парсылар және кейін құқықтық дауға түскен ахмадилер өмір сүрді. Әсіресе Шығыс Пәкістанда индустардың үлесі едәуір болды, ал Пенджабта бөлініске дейін сикх қауымы экономикалық және аграрлық тұрғыдан ықпалды еді. Бөлініс кезіндегі зорлық пен көші қон бұл құрылымды түбегейлі өзгертті. Соның нәтижесінде мемлекет біртіндеп діни жағынан гомогенді бола түсті, бірақ этникалық жағынан күрделілігін сақтап қалды. Мұхаммед Әли Джинна 1947 жылғы 11 тамыздағы сөзінде барлық азамат тең құқықты болуы тиіс деген азаматтық ұстанымды жариялағанымен, кейін исламдық бірегейліктің күшеюі діни азшылықтардың мәртебесін күрделендірді. Бұл жағдай Пәкістанда діни және этникалық көптүрліліктің бір бірінен бөлек емес, өзара байланысқан мәселе екенін көрсетті. Кей аймақтарда діни азшылықтар белгілі бір этникалық топпен қабаттасып, мәселені одан әрі күрделендірді [106].

Төмендегі кестеден Пәкістанның құрылуы қарсаңындағы діни және этникалық ерекшелігін аңғаруға болады:

Кесте 2. 1947 жыл қарсаңындағы Пәкістан аумағының негізгі этникалық құрамы

Этникалық топ	Негізгі орналасқан аумағы	Жалпы үлесі % (шамамен)	Діни сипаты
Бенгалдар	Шығыс Бенгалия	54-56	Негізінен мұсылман, ірі инду азшылығы бар
Пенджабтар	Батыс Пенджаб	25-28	Мұсылман басым, инду және сикх азшылықтары бар
Синдхилар	Синд	7-8	Мұсылман басым, қалаларда индустар көп
Пуштундар	Солтүстік Батыс шекара аймағы	8-10	Мұсылман дерлік толық басым
Белуджлер	Белуджстан	3-4	Мұсылман басым
Сераиктер	Оңтүстік Пенджаб	6-8	Мұсылман басым
Урду тілді мұхажирлер*	Қоныс аударушылар, Карачи, Хайдарабад	0 (1947 дейін), кейін 6-8	Мұсылман
Кашмирліктер (Пәкістан бақылауындағы бөлігі кейін)	Кашмир өңірі	2-3	Мұсылман басым
Басқа ұсақ топтар	Әртүрлі өңірлер	3-4	Аралас

* Мұхажирлер 1947 жылғы бөліністен кейін Үндістаннан көшіп келгендіктен, құрылу қарсаңындағы табиғи халық құрамында бөлек үлкен үлес ретінде есептелмейді, бірақ тәуелсіздіктен кейін бірден маңызды демографиялық күшке айналды.

Пәкістанның құрылуы мұсылмандар мемлекеті деген қарапайым формуламен түсіндірілмейді. Кестелер көрсетіп тұрғандай, 1947 жыл қарсаңында болашақ Пәкістан аумағында мұсылмандар жалпы басымдыққа ие болғанымен, халықтың шамамен төрттен бірі мұсылман емес қауымдардан тұрды. Әсіресе Шығыс Бенгалияда индустардың үлесі 40% асса, Батыс Пенджабта сикхтар мен индустардың жиынтық үлесі өте жоғары болды. Бұл кейін Пенджабтағы жаппай көші қон мен зорлықтың неге аса ауыр өткенін түсіндіреді.

Этникалық құрылым одан да күрделі еді. Сан жағынан ең ірі халық бенгалдар құрады, бірақ орталық билік Батыс Пәкістанда орналасты. Бұл демографиялық көпшілік пен саяси биліктің сәйкес келмеуіне әкелді. Осылайша Пәкістан тәуелсіздік алған сәттен бастап бірнеше қабаттан тұратын күрделі мемлекет ретінде қалыптасты: діни тұрғыдан мұсылман басым, бірақ ірі мұсылман емес азшылықтары бар мемлекет; этникалық тұрғыдан көпқұрамды федералдық кеңістік; аймақтық тұрғыдан Батыс және Шығыс қанатқа бөлінген мемлекет. Сондықтан Пәкістанның кейінгі дағдарыстары кездейсоқ емес, оның бастапқы демографиялық құрылымымен тығыз байланысты тарихи құбылыс ретінде қарастырылады.

Экономикалық даму мен этникалық құрылым арасындағы байланыс та маңызды орын алды. Батыс Пәкістандағы кей өңірлерге инвестицияның көбірек бөлінуі, өнеркәсіптің Карачи мен Лахор сияқты қалаларда шоғырлануы, ал перифериялық аймақтардың инфрақұрылымдық артта қалуы этносаяси наразылықтарды күшейтті. Белуджстан табиғи ресурстарға бай болғанымен, жергілікті халық табыстың әділ бөлінбейтінін жиі алға тартты. Хайбер Пахтунхва аймағы қауіпсіздік буфері ретінде қарастырылып, экономикалық модернизация қарқыны баяу жүрді. Шығыс Пәкістанда экспорттық табыстың едәуір бөлігі джут өндірісінен түссе де, оны қайта бөлу мәселесі дау тудырды. Осылайша этникалық мәселе таза мәдени не тілдік шеңберде қалмай, бюджет, инфрақұрылым және жұмыс орындары мәселесімен ұштасып кетті. Бұл құбылыс көптеген көпэтносты мемлекеттерге тән заңдылықты дәлелдейді: егер экономикалық теңсіздік этникалық шекаралармен сәйкес келсе, саяси тұрақсыздық қаупі күрт өседі [107].

Пәкістандағы этникалық азшылықтарды салыстырғанда олардың мемлекетке реакциясы да әртүрлі еді. Бенгалдар конституциялық көпшілік құқығын талап етті, пуштундар аймақтық автономия мен тайпалық ерекшелікті қорғауға ұмтылды, белудждарресурстық федерализм мен өзін-өзі басқаруды талап етті, синдхилар мәдени және тілдік құқықтарды алға шығарды, мұхажирлер өкілдік пен әкімшілік ықпалын сақтауға тырысты. Бұл талаптардың мазмұны әртүрлі болғанымен, барлығының түпкі өзегінде бір мәселе тұрды: федералдық мемлекет ішіндегі әділ қатысу механизмі. Егер орталық билік инклюзивті модель ұсынғанда, көптеген шиеленістер жұмсаруы ықтимал еді. Бірақ қауіпсіздікке басымдық берген орталықтандыру саясаты кей жағдайда этникалық мобилизацияны күшейтіп жіберді. Сондықтан

Пәкістан тәжірибесі күшті орталық әрқашан тұрақтылық кепілі емес екенін, кейде келіссөзге негізделген федерализмнің тиімдірек болатынын көрсетеді [108].

Пәкістанның 1947 жылы құрылуы XX ғасырдағы ең ірі саяси қайта құрулардың бірі ретінде демографиялық фактордың мемлекеттілік қалыптастырудағы шешуші рөлін айқын көрсетті. Бұл мемлекет идеологиялық ұран немесе діни романтизм негізінде емес, мұсылмандар белгілі бір аймақтарда шоғырланған нақты халықтық құрылымға сүйене отырып пайда болды. Британ Үндістаны көлемінде мұсылмандар жалпы халықтың шамамен төрттен бір бөлігін ғана құраса, болашақ Пәкістан аумағында олардың үлесі 76-77% деңгейіне жетті. Алайда осы жиынтық көрсеткіш жаңа мемлекеттің ішкі құрылымын толық сипаттай алмады. Шығыс Пәкістандағы бенгалдар жалпы халықтың 54-56% құрап, демографиялық көпшілікке ие болды, ал Батыс Пәкістанда панджабтар, пуштундар, синдхилар, белудждар және басқа топтар аралас орналасты. Сондықтан Пәкістан исламдық бірлікке сүйенгенімен, этникалық тұрғыдан көпорталықты мемлекет ретінде дүниеге келді. Бұл жағдай мемлекеттің бастапқы кезеңнен бастап «діни ұлт» және «көпэтносты федерация» деген екі түрлі логика арасында дамығанын көрсетеді.

Пәкістанның құрылу барысындағы негізгі мәселелердің бірі шекара белгілеу, халық алмасу және әкімшілік мұрагерлік дағдарысы болды. Пенджаб пен Бенгалия сияқты аралас провинцияларда мұсылмандар көпшілік болғанымен, индустар мен сикхтардың үлесі өте жоғары еді. Соның салдарынан бөлініс процесі жаппай көші-қонға, зорлыққа және миллиондаған адамның орын ауыстыруына әкелді. Жаңа мемлекет қаржы резервінің жеткіліксіздігімен, мемлекеттік кадрлардың тапшылығымен, босқындарды орналастырумен және шекаралық қауіпсіздік мәселелерімен бетпе-бет келді. Бұған қоса, астана, бюрократия және әскер құрылымдарының негізгі бөлігі Батыс Пәкістанда шоғырланғандықтан, Шығыс Пәкістан тұрғындары өзін тең серіктес ретінде сезіне алмады. Демек Пәкістан тәуелсіздік сәтінде сыртқы егемендікке қол жеткізгенімен, ішкі институционалдық жағдайын бірден реттестіре алған жоқ. Бұл кейінгі саяси тұрақсыздықтың, конституциялық даулардың және аймақаралық сенім тапшылығының алғышартына айналды.

Осылайша, этникалық азшылықтардың сол кезеңдегі жағдайын тереңірек талдау Пәкістан мемлекеттілігінің бастапқы құрылымдық қайшылығын айқын ашты. Бенгалдар демографиялық тұрғыдан көпшілік болғанымен, саяси шешім қабылдау тетіктерінен жүйелі түрде шеттетілді, бұл олардың «сандық көпшілік, саяси азшылық» феноменіне айналуына алып келді. Пуштундар мен белудждар үшін негізгі мәселе этникалық үстемдік емес, керісінше орталықтанған мемлекет тарапынан олардың тарихи қалыптасқан тайпалық институттарын, жергілікті өзін-өзі басқару тәжірибесін және шекаралық автономия кеңістігін шектеу әрекеттері болды. Синдхилар жағдайында демографиялық қысымға қарағанда урбанизация үдерісі мен мұхажирлердің келуі нәтижесінде қалыптасқан экономикалық және тілдік

бәсекелестік алдыңғы орынға шықты. Ал мұхажирлер өз кезегінде мемлекеттік аппаратта жоғары білім мен ұйымдастырушылық қабілетке сүйенгенімен, жергілікті аумақтық тамыры жоқ «жаңа қалалық элита» ретінде ерекше әлеуметтік категория қалыптастырды. Сөйтіп, Пәкістандағы этникалық азшылықтар біртекті саяси топ емес, әрқайсысы өз тарихи тәжірибесіне, географиялық орналасуына және әлеуметтік құрылымына байланысты әртүрлі сипаттағы мүдделер жиынтығын білдірді.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, Пәкістан тәжірибесі постколониялық мемлекеттердегі этникалық әртүрлілікті басқару мәселесінің күрделілігін көрсететін классикалық үлгі ретінде қарастырылады. Мұнда негізгі қайшылық «көпшілік және азшылық» арасындағы сандық теңсіздікте емес, саяси өкілдіктің, институционалдық қолжетімділіктің және ресурстарды бөлу механизмдерінің асимметриясында жатыр. Бенгалдардың шеттетілуі, пуштундар мен белудждардың автономияға ұмтылысы, синдхылар мен мұхажирлер арасындағы қалалық кеңістіктегі бәсекелестік және діни азшылықтардың құқықтық мәртебесінің әлсіреуі мемлекеттің бір орталыққа негізделген интеграциялық моделінің шектеулі екенін көрсетті. Осы тұрғыдан Пәкістанның бастапқы кезеңі этникалық плюрализмді институционалдық федерализм арқылы үйлестірудің жеткіліксіздігі мен кешенді саяси келісімнің болмауы салдарынан туындаған құрылымдық тұрақсыздық кезеңі ретінде сипатталады.

2.2 Қазіргі Пәкістандағы этникалық азшылықтардың даму саласындағы нормативтік-құқықтық негіздер және оларды жүзеге асыратын институционалдық құрылымдар

Диссертацияның бұл бөлімінде қазіргі Пәкістандағы этникалық азшылықтардың даму саласындағы нормативтік-құқықтық негіздер мен оларды іске асыратын институционалдық құрылымдардың қызмет ету тетіктері кешенді түрде қарастырылады, себебі Пәкістанның саяси тұрақтылығы, федеративтік жүйесінің тиімділігі және ұлттық тұтастығы көп жағдайда этникалық топтардың құқықтық мәртебесі мен мемлекеттік басқару жүйесіне қатысу деңгейіне тәуелді. Аталған бөлімде 1973 жылғы Конституция, кейінгі конституциялық түзетулер, провинциялық автономияны кеңейткен реформалар, қаржы ресурстарын бөлудің федералдық механизмдері, мемлекеттік қызметтегі квота жүйесі, халық санағы, тіл және білім саясаты, сондай-ақ пуштундар мен белудждар секілді ірі этникалық қауымдарға қатысты арнайы мемлекеттік саясаттың мазмұны талданады. Бұл мәселелерді қарастырудың өзектілігі Пәкістандағы этносаяси қайшылықтардың тарихи сипатта емес, қазіргі кезеңде де мемлекеттік қауіпсіздікке, аймақтық дамуына және саяси модернизация үдерісіне тікелей ықпал етуімен түсіндіріледі. Аталған бөлімді зерттеуге енгізудің негізгі мақсаты Пәкістан мемлекетінің этникалық әртүрлілікті басқаруда қолданатын құқықтық және институционалдық модельдерін анықтау, олардың тиімділігі мен шектеулерін бағалау, сондай-ақ этникалық азшылықтардың саяси өкілдігі, әлеуметтік

дамуы және ресурстарға қолжетімділігіне әсер ететін факторларды көрсету болып табылады. Осы арқылы федерализмнің нақты жұмыс істеу деңгейі, провинциялар арасындағы теңсіздік сипаты, этникалық топтардың мемлекеттік құрылымдарға ықпалдасу дәрежесі, қақтығыстарды реттеудің құқықтық тетіктері және Пәкістанның көпэтносты мемлекет ретіндегі даму перспективалары жөнінде ғылыми қорытындыларға қол жеткізу көзделеді.

Қазіргі Пәкістан көпэтносты, көптілді және күрделі федеративтік мемлекет ретінде этникалық қатынастарды құқықтық реттеу саласында Оңтүстік Азиядағы ең күрделі тәжірибелердің бірін қалыптастырды. Ел аумағында панджабтар, синдхилер, пуштундар, белуджлер, сараикілер, мухаджирлер, кашмирліктер, гилгит-балтистан халықтары, хазарейлер және ондаған шағын этникалық топтар өмір сүреді. Пәкістандағы этникалық мәселе мәдени әртүрлілікпен шектелмей, ол билікті бөлу, табиғи ресурстарды иелену, мемлекеттік қызметтегі өкілдік, білім беру, тіл саясаты, қауіпсіздік және ұлттық тұтастықпен тығыз байланысқан құрылымдық құбылыс болып табылады. Пәкістан тәжірибесі көрсеткендей, этникалық әртүрлілікті басқару құқықтық нормалар арқылы емес, сонымен қатар институционалдық тепе-теңдік, аймақтық автономия және саяси мәміле арқылы жүзеге асады.

Пәкістан Бюросының 2023 жылғы жетінші цифрлық халық санағы нәтижелері бойынша ел халқы 241,49 миллион адамға жетті. Бұл көрсеткіш 2017 жылғы 213,22 миллион адаммен салыстырғанда айтарлықтай өсім білдіреді. 2023 жылғы санақ бойынша Пенджаб халқы 127,69 млн, Синд 55,70 млн, Хайбер Пахтунхва 40,86 млн, Белуджстан 14,89 млн, Исламабад 2,36 млн адам болды. Жалпы ұлттық өсім қарқыны 2,55 пайыз деп көрсетілді, ал ең жоғары өсім Белуджстанда тіркелді, яғни 3,20 %. Бұл көрсеткіш Белуджстанның демографиялық және саяси салмағының артып келе жатқанын көрсетеді [109]. Ал worldometers.info берег соңғы халық санағы деректері мен демографиялық болжамдарға сәйкес, Пәкістан халқының жалпы саны 2024 жылы шамамен 251,3 миллион адамға жетті [110]. Бұл көрсеткіш 1960 жылғы 45,7 миллион адаммен салыстырғанда ел халқының алпыс жылдан астам уақыт ішінде бес еседен көп өскенін көрсетеді. Мұндай қарқынды демографиялық өсім туу деңгейінің жоғары болуымен, өлім көрсеткіштерінің төмендеуімен, денсаулық сақтау саласының жақсаруымен және өмір сүру ұзақтығының артуымен байланысты. Сонымен қатар халық санының күрт көбеюі қалалар санының арту үдерісін жеделдетіп, тұрғын үймен қамтамасыз ету, жұмыссыздық, білім беру, азық-түлік қауіпсіздігі, денсаулық сақтау инфрақұрылымы және әлеуметтік қызметтерге түсетін жүктемені күшейтті. 1960 және 2026 жылдар арасындағы айырмашылық Пәкістанның орташа халықты мемлекеттен әлемдегі халқы ең көп елдердің біріне айналғанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда демографиялық саясатты тиімді жүргізу, адами капиталды дамыту және тұрақты экономикалық жоспарлау елдің стратегиялық басым бағыттарының біріне айналып отыр.

Төмендегі кестеден біз 2023 жылғы соңғы ресми халық санағы негізінде Пәкістанның негізгі әкімшілік аймақтары бойынша халық санын көрсетуге

тырыстық. Бұл мәліметтер ел ішіндегі демографиялық теңсіздікті, өңірлік шоғырлану деңгейін және қоныстану құрылымын талдауға мүмкіндік береді. Провинциялар арасындағы халық саны айырмашылығы экономикалық даму, еңбек ресурстарының орналасуы, инфрақұрылымдық жүктеме және саяси өкілдік мәселелерімен тікелей байланысты. Сондықтан аталған көрсеткіштер Пәкістанның аймақтық даму ерекшеліктерін бағалауда маңызды дереккөз болып саналады.

Кесте 3. Пәкістан провинциялары халқы [111].

№	Аймақ	Халық саны
1	Пенджаб	127,688,922
2	Синд	55,696,147
3	Хайбер Пахтунхва	40,856,097
4	Белуджстан	14,894,402
5	Исламабад	2,363,863

Бұл мәліметтер «Пәкістан статистика бюросы» немесе толық атауы «Пәкістан Ислам Республикасының статистика бюросынан» алынды [2]. Бұл орган елдегі ресми статистикалық ақпаратты жинау, өңдеу және жариялауға жауап беретін мемлекеттік институт болып табылады және оның деректері мемлекеттік басқару, экономикалық жоспарлау және әлеуметтік саясатты қалыптастыруда негізгі ақпараттық база ретінде пайдаланылады. Ғылыми тұрғыдан қарастырғанда, мұндай ұлттық статистикалық мекемелердің мәліметтері макродеңгейдегі әлеуметтік және демографиялық үрдістерді талдауда бастапқы эмпирикалық дереккөз ретінде маңызды орын алады, себебі олар стандартталған санақ әдістері мен әкімшілік есеп жүйелеріне сүйеніп қалыптастырылады. Сондықтан зерттеу жұмысында Пәкістан статистика бюросының деректерін тәуелсіз академиялық зерттеулермен және халықаралық ұйымдардың статистикалық материалдарымен қатар қолдану ғылыми нәтижелердің объективтілігі мен дәлдігін арттырады.

Бұл деректер этникалық саясат үшін өте маңызды, себебі Пәкістанда парламенттік өкілдік, қаржы бөлу, сайлау округтері және мемлекеттік қызмет квоталары халық санына байланысты қалыптасады. Сондықтан халық санағы статистикалық процедурамен қатар билік ресурстарын қайта бөлудің саяси құралына айналған.

Пәкістандағы этникалық азшылықтарды қорғаудың басты құқықтық негізі 1973 жылғы Конституция болып табылады [1]. Бұл Конституция елдегі этникалық азшылықтардың құқықтық мәртебесін айқындайтын және формалды түрде ол азаматтардың теңдігін, федералдық құрылымды және мәдени әртүрлілікті қорғауды құқықтық деңгейде бекітеді. Конституция Пәкістанды федеративтік республика ретінде жариялап, орталық үкімет пен провинциялар арасындағы өкілеттіктерді бөлу жүйесін енгізді, бұл этникалық аймақтардың саяси автономиясын құқықтық тұрғыдан танудың маңызды

қадамы деп есептеледі. Конституцияның 8-28 баптары азаматтардың негізгі құқықтарын қамти отырып, құқықтық мемлекет қағидаларын бекітеді. Атап айтқанда, 25 бап барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін жариялайды, бұл қағида этникалық, тілдік немесе діни айырмашылықтарға қарамастан тең құқықтық мәртебені қамтамасыз етуге бағытталған. 26 бап қоғамдық орындарға тең қолжетімділікті бекітсе, 27 бап мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде дискриминацияға тыйым салады, ал 28 бап тілдік және мәдени ерекшелігі бар топтарға өз тілін, мәдениетін және жазуын сақтауға, дамытуға құқық береді. Бұл нормалар әсіресе Пәкістандағы негізгі этникалық қауымдар болып табылатын синдхилер, пуштундар, белуджлер, балтилер, шина тілді халықтар және брахуи қауымдары үшін құқықтық кепілдік ретінде қарастырылады.

Алайда ғылыми талдау Конституцияның декларативтік сипаты мен оның іс жүзіндегі орындалуы арасында айтарлықтай алшақтық бар екенін көрсетеді. Конституция құқықтық теңдікті жариялағанымен, Пәкістандағы этникалық қатынастар тарихи, экономикалық және институционалдық факторлардың ықпалымен күрделі сипатқа ие болып отыр. Мысалы, синдхи халқы Синд провинциясында тарихи тұрғыдан жергілікті саяси элита ретінде қалыптасқанымен, Карачи сияқты ірі қалаларда урду тілдес мухаджир қауымымен саяси және экономикалық бәсекелестікке түсті. Бұл жағдай тіл саясаты, жергілікті басқару және ресурстарды бөлу мәселелерінде шиеленістер туындатты. Конституцияның теңдік қағидаты бұл қайшылықтарды толық шешпеді, себебі нақты саяси шешімдер көбінесе провинциялық билік пен федералдық орталық арасындағы күш теңгеріміне тәуелді етілді [2].

Пуштун халқының құқықтық жағдайы да Конституция аясында формалды түрде қорғалғанымен, тарихи тұрғыдан олардың көп бөлігі ұзақ уақыт бойы ерекше құқықтық режимде өмір сүрді. Бұрынғы Федералдық басқарылатын тайпалық аймақтарда Frontier Crimes Regulation жүйесі қолданылып, ол заманауи азаматтық құқықтардан тыс әкімшілік басқару моделін сақтады. 2018 жылғы реформалар нәтижесінде бұл аймақтар Хайбер Пахтунхва провинциясына біріктіріліп, конституциялық құқықтық кеңістікке енгізілді. Бұл пуштун халқы үшін құқықтық интеграцияның маңызды кезеңіне айналды, бірақ инфрақұрылымның әлсіздігі, білім беру жүйесінің жеткіліксіздігі және қауіпсіздік мәселелері толық шешілмеген күйінде қалды. Сондықтан Конституцияның құқықтық нормалары пуштун қоғамының әлеуметтік-экономикалық теңдігін толық қамтамасыз ете алмады [1].

Белудж этникалық қауымының жағдайы Конституцияның формалды теңдік қағидаты мен нақты әлеуметтік шындық арасындағы қайшылықты айқын көрсетеді. Белуджстан провинциясы табиғи ресурстарға бай болғанымен, әлеуметтік даму көрсеткіштері төмен деңгейде қалып отыр. Белудждар Конституцияда кепілденген құқықтарға ие болғанымен, олардың бір бөлігі саяси маргинализация, экономикалық теңсіздік және ресурстарды бөлу мәселелеріне қатысты ұзақ мерзімді наразылықтарын білдіріп келеді

[113]. Бұл жағдай Конституцияның құқықтық нормаларының бар болуы автоматты түрде этникалық шиеленістерді шешпейтінін көрсетеді, себебі нақты іске асыру механизмдері институционалдық әлсіздік пен орталықтандырылған басқару құрылымымен шектеледі.

Тілдік құқықтар мәселесінде Пәкістан Конституциясының 28-ші бабы формалды түрде мәдени және тілдік әртүрлілікті қорғауды бекітетін негізгі құқықтық норма болғанымен, оның институционалдық жүзеге асуы күрделі қайшылықтармен сипатталады. Конституция этникалық топтарға өз тілін сақтау және дамыту құқығын бергенімен, мемлекеттік басқару жүйесінде, жоғары сот инстанцияларында және жоғары білім беру кеңістігінде урду мен ағылшын тілдерінің үстемдігі сақталып отыр. Бұл құбылыс Пәкістанның постколониалдық мемлекеттік құрылымымен тікелей байланысты, себебі ағылшын тілі әкімшілік элитаның тілі ретінде институционалдық сабақтастыққа ие болса, урду тілі ұлттық біріктіруші идеологияның құралы ретінде қалыптастырылған [114]. Нәтижесінде синдхи, пушту, белудж, балти, шина және брахуи тілдері ресми түрде танылғанымен, олардың мемлекеттік аппараттағы функциялары негізінен аймақтық және мәдени деңгеймен шектеледі. Мысалы, Хайбер Пахтунхвада пушту тілі кең таралғанымен, ресми құжат айналымы мен жоғары білім беру деңгейдегі оқыту негізінен урду және ағылшын тілдерінде жүргізіледі, ал Синд провинциясында синдхи тілі аймақтық деңгейде қолдау тапқанымен, жоғары әкімшілік құрылымда шектеулі қолданыста қалады [115]. Бұл жағдай тілдік құқықтардың формалды мойындалуы мен олардың нақты институционалдық жүзеге асуы арасындағы айырмашылықты көрсететін құрылымдық теңсіздікті білдіреді.

Білім беру саласында енгізілген Single National Curriculum (SNC) саясаты ұлттық бірегейлікті күшейту және әлеуметтік интеграцияны арттыру мақсатында қабылданғанымен, ол аймақтық тілдердің институционалдық кеңістігін тарылтты. Зерттеулер көрсеткендей, бұл реформа урду тілін негізгі оқыту тілі ретінде күшейтіп, ал аймақтық тілдерді қосымша пән немесе мәдени компонент деңгейінде қалдырды [116]. UNESCO және басқа да тіл саясатына қатысты зерттеулер мұндай модельді “assimilation-oriented language planning” ретінде сипаттайды, яғни бұл модель ұлттық бірлікке бағытталғанымен, тілдік әртүрліліктің институционалдық дамуын шектейді [117]. Соның салдарынан Белуджстан мен Гилгит Балтистан сияқты аймақтарда жергілікті тілдерде сапалы оқу материалдарының жетіспеушілігі байқалып, білім сапасы мен әлеуметтік мобильділік арасындағы айырмашылық күшейді. Сонымен қатар кейбір этникалық қауымдарда тілдік ауысу (language shift) процесі жылдамдап, жастар арасында урду және ағылшын тілдеріне көшу тенденциясы артты, бұл ұзақ мерзімді болашақта ұсақ тілдердің функционалдық қысқаруына алып келуі мүмкін [118].

Пәкістандағы этникалық тепе-теңдік пен федералдық қатынастар мәселесінде шешуші бетбұрыс жасаған құқықтық актілердің бірі 2010 жылғы 18 Конституциялық түзетуді жатқызуға болады. Бұл түзету кездейсоқ қабылданған жоқ, оның артында бірнеше онжылдық бойы жинақталған саяси

дағдарыстар, аймақтық наразылықтар және орталықтандырылған басқару моделінің дағдарысы жатты. 1947 жылдан кейін құрылған Пәкістан мемлекетінде формалды түрде федералдық құрылым болғанымен, іс жүзінде билік көбіне орталық аппараттың, әскери элитаның және демографиялық тұрғыдан ең ірі Пенджаб провинциясының ықпалында шоғырланды. Бұл жағдай Синд, Белуджстан және пуштун аймақтарында саяси шеттетілу сезімін қалыптастырды. 1971 жылы Шығыс Пәкістанның бөлініп, Бангладеш мемлекетінің құрылуы тілдік және аймақтық құқықтарды елемеудің ең ірі тарихи салдарына айналды. Осы оқиғадан кейін де Пәкістанда орталықтандыру үрдісі тоқтамады. 1977-1988 жылдары Зия ул Хақ, кейін 1999-2008 жылдары Первез Мушарраф кезеңінде президенттік және әскери билік күшейіп, провинциялық автономия шектелді. Сондықтан 2008 жылы азаматтық үкімет қайта орнаған соң саяси партиялар арасында жаңа федералдық келісім қажеттігі туындады. Pakistan Peoples Party, Awami National Party, Muttahida Qaumi Movement, Jamiat Ulema-e-Islam және Белуджстан аймақтық партиялары Конституцияны қайта теңгеру талабын көтерді. Соның нәтижесінде 2010 жылғы түзету Парламенттің екі палатасында келісіммен қабылданды. Зерттеуші Иэн Талбот бұл реформаны «1973 жылдан кейінгі ең ірі федералдық қайта құрылымдау» деп бағалайды [119]. Демек Конституцияның өзгеріске ұшырауының басты себебі мемлекеттік тұтастықты сақтау үшін этникалық аймақтардың саяси талаптарын құқықтық жолмен қанағаттандыру қажеттігі болды.

Он сегізінші түзету аясында Конституцияның көптеген баптары өзгертілді және олардың басым бөлігі орталық пен провинциялар арасындағы өкілеттіктеріне қатысты еді. Ең маңызды өзгерістердің бірі Бірлескен заң шығару тізімінің (Concurrent Legislative List) жойылуы еді. Бұған дейін білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, еңбек қатынастары, әлеуметтік қамсыздандыру, қоршаған орта және жергілікті басқару секілді салаларда федералдық орталық пен провинциялар қатар өкілеттікке ие болатын. Бұл тәжірибеде биліктің үстемдігіне алып келетін. 18 түзетуден кейін аталған салалардың негізгі бөлігі провинцияларға берілді [120]. Сонымен қатар 58(2)(b) бабы жойылып, президенттің парламентті біржақты тарату құқығы алынды, бұл аймақтық партиялардың парламенттік жүйедегі ықпалын күшейтті. Article 160 бойынша Ұлттық Қаржы Комиссиясының шешімдері провинциялардың үлесін кемітпеуге бағытталды. 172(3) бабы өзгертіліп, мұнай мен табиғи газ ресурстарының меншігі федералдық үкіметпен бірге тиісті провинцияларға да тиесілі деп танылды. Бұл әсіресе Белуджстан мен Синд үшін аса маңызды нормаға айналды. Тағы бір маңызды өзгеріс ретінде Конституциядағы бұрынғы Солтүстік Батыс Шекара провинциясы атауының орнына Хайбер Пахтунхва атауы енгізілді. Бұл пуштун халқының этникалық атауын мемлекеттік деңгейде мойындаудың құқықтық актісі саналды [121]. Осы өзгерістерден көрінгендей, түзету тек техникалық құқықтық түзетулер жиынтығы емес, этносаяси тепе теңдікті қалпына келтіруге бағытталған кешенді федералдық реформа болды.

Аз ұлттар мен тайпалық фактор тұрғысынан бұл түзетудің ықпалы ерекше байқалды. Пуштундар ұзақ уақыт бойы провинция атауының өзгеруін талап етіп келді, себебі бұрынғы «Солтүстік Батыс Шекаралық Провинция» атауы отарлық географиялық термин болатын және жергілікті халықтың тарихи болмысын бейнелемейтін. Жаңа Хайбер Пахтунхва атауы пуштун этникалық бірегейлігін символдық тұрғыдан заңдастырды. Бұл әсіресе Awami National Party үшін ірі саяси жеңісіне айналды. Алайда осы өзгеріске Хазара аймағындағы хиндко тілді қауымдар қарсы шығып, өздерін пуштун емес бөлек өңірлік қауым ретінде танытты. Бұл жағдай бір этностың мойындалуы өзге азшылық топтардың жаңа талаптарын туғызуы мүмкін екенін көрсетті. Белуджстан үшін 172(3) бабы және қаржылық реформалар үлкен маңызға ие болды. Табиғи газдың ірі кен орындары Белуджстан аумағында орналасқанымен, жергілікті халық бұрын табыстың аз бөлігін ғана алатынын алға тартқан еді. 7 Ұлттық Қаржы Комиссиясынан кейін Белуджстанның бөлінетін қордағы үлесі 5,3 % дан 9,09 % өсті [122]. Бұл орталық үкіметтің белудж наразылығын экономикалық механизм арқылы бәсеңдетуге тырысқанын көрсетеді. Тайпалық факторға келсек, пуштун шекаралық аймақтарында дәстүрлі джирга мен маликтер жүйесі ұзақ уақыт бойы мемлекеттік құқықтық құрылымнан тыс өмір сүрді. 18 түзету FATA мәселесін бірден шешпесе де, кейінгі 2018 жылғы біріктіру реформасына жол ашып, тайпалық аймақтарды толық азаматтық құқықтық кеңістікке енгізудің конституциялық алғышартын жасады [123]. Сондықтан бұл түзету этникалық азшылықтармен қатар тайпалық периферияны мемлекетке кіріктірудің маңызды кезеңі болды.

Аз ұлттардың құқықтары шын мәнінде қорғала бастады ма деген сұраққа ғылыми тұрғыдан аралас жауап беріледі. Бір жағынан, реформадан кейін провинциялар өз тілдік, мәдени және білім беру саясатын еркінірек жүргізе бастады. Синд үкіметі синдхи тілін мектептерде күшейтті, аймақтық қызметтерде жергілікті кадрларға басымдық берді. Хайбер Пахтунхвада пушту тіліне қатысты мәдени бағдарламалар, аймақтық тарихты оқыту және жергілікті БАҚ қолдауы артты. Белуджстанда Кветта, Турбат және Хуздар қалаларында жоғары оқу орындары кеңейіп, жергілікті жастарға арналған гранттар көбейді. Провинциялық автономия жергілікті элиталардың халық алдындағы жауапкершілігін арттырды. Екінші жағынан, құқықтық реформалар барлық проблеманы шеше алмады. Белуджстанда күштеп жоғалту, сепаратистік зорлық және сенім дағдарысы сақталды. Пуштун аймақтарында қауіпсіздік операциялары мен экономикалық артта қалушылық жалғасты. Синдте Карачи қаласындағы мұхаджирлер мен синдхилер арасындағы билік пен ресурстар үшін бәсеке тоқтамады. Демек құқықтық нормалар жағдайды жақсартқанымен, этносаяси қайшылықтарды толық жойған жоқ. Анатолий Ливен мұны «мемлекетті толық қайта құрусыз жүзеге асқан конституциялық ілгерілеу» деп сипаттайды, яғни Конституция жаңартылғанымен, мемлекеттік құрылымның терең практикалық мәселелері сақталып қалды [124].

Жалпы алғанда, 2010 жылғы Он сегізінші Конституциялық түзету Пәкістандағы этникалық тепе-теңдікке оң әсер еткен, бірақ шектеулі нәтижелер берген тарихи реформа болды деп бағалауға болады. Оның оң әсері бірнеше бағытта көрінді. Біріншіден, провинциялар саяси және әкімшілік субъект ретінде күшейді. Екіншіден, этникалық бірегейлік символдық түрде танылды, әсіресе пуштундар үшін бұл маңызды болды. Үшіншіден, ресурстарды қайта бөлу механизмі Белуджстан мен пуштун аймақтарына қосымша мүмкіндік берді. Төртіншіден, білім, мәдениет және әлеуметтік саясатты жергілікті жағдайға бейімдеу жолы ашылды. Бірақ оның шектеулері де айқын көрінді: провинциялық басқару сапасы әрқелкі еді, коррупция мен патронаж желілері сақталды, ал қауіпсіздік институттары кей аймақтарда азаматтық автономиядан үстем түсті. Сондықтан бұл түзетуді этникалық мәселені толық шешкен акт ретінде емес, ұзақ мерзімді федералдық мәміленің бастамасы ретінде бағалауға негіз бар. Пәкістан тәжірибесі көрсеткендей, көпэтносты мемлекеттерде Конституцияны өзгерту заң мәтінін жаңарту емес, ол орталық пен периферия арасындағы тарихи сенімсіздікті азайтуға бағытталған саяси келісім құралы болып табылады.

Этникалық азшылықтар мәселесінде қаржы ресурстарын әділ бөлу Пәкістандағы федералдық тұрақтылықтың шешуші факторларының біріне айналды, себебі елдегі этносаяси қайшылықтардың елеулі бөлігі мәдени айырмашылықтарға қарағанда экономикалық теңсіздікпен, бюджеттік трансферттермен және табиғи ресурстардан түсетін табысты бөлумен байланысты. Пәкістандағы Синд, Хайбер Пахтунхва және әсіресе Белуджстан сияқты провинциялар ұзақ уақыт бойы федералдық бюджет жүйесі Пенджабтың демографиялық басымдығына тәуелді қалыптасқанын сынға алып келді. Бұрынғы қаржы бөлу формуласы негізінен халық санына сүйенгендіктен, халқы ең көп Пенджаб автоматты түрде ең жоғары үлес алып отырды. Бұл модель формалды тұрғыдан әділетті көрінгенімен, іс жүзінде аумағы үлкен, инфрақұрылымы әлсіз, қауіпсіздік шығындары жоғары және кедейлік деңгейі басым аймақтардың құрылымдық қажеттіліктерін ескермеді. Мысалы, Белуджстан Пәкістан территориясының шамамен 44 % алып жатқанымен, халық саны аз болғандықтан ұзақ уақыт бойы қаржы үлесі төмен деңгейде сақталды. Соның салдарынан жол, су жүйесі, мектеп, аурухана, энергетика және жергілікті әкімшілік инфрақұрылымы жеткілікті дамыады. Сондықтан қаржы мәселесі Пәкістанда экономикалық саясат емес, этникалық сенім дағдарысын шешудің тетігіне айналды. Осы тұрғыдан National Finance Commission Award механизмінің маңызы ерекше. Бұл комиссия федералдық жиналатын салықтық кірістерді провинциялар арасында қайта бөлу тәртібін айқындады және әрбір жаңа шешім орталық пен аймақтар арасындағы саяси мәміленің көрсеткіші ретінде қарастырылады.

2009 жылы қабылданып, кейінгі кезеңде жүзеге асқан 7 Ұлттық Қаржы Комиссиясы сыйақысы (7th NFC Award) Пәкістан тарихындағы ең маңызды реформалардың бірі саналады. Оның басты ерекшелігі бұрынғыдай халық санын емес, бірнеше әлеуметтік-экономикалық индикаторды қатар есепке

алуы қажет етілді. Жаңа формула бойынша үлесті есептеуде халық санына 82 % салмақ берілді, кедейлік пен артта қалушылыққа 10,3%, салық жинау мен табыс қалыптастыру әлеуетіне 5 %, ал кері халық тығыздығына 2,7% үлес берілді [125]. Бұл өте маңызды өзгеріс еді, себебі алғаш рет федералдық қаржы бөлу жүйесі демографияға емес, аумақтық теңсіздік пен дамудағы артта қалушылыққа назар аударды. Кері халық тығыздығы көрсеткішінің енгізілуі Белуджстан үшін ерекше тиімді еді, өйткені халық сирек қоныстанған кең аумақта инфрақұрылым жүргізу құны жоғарлады. Ал кедейлік индексінің енгізілуі Хайбер Пахтунхва мен Белуджстанға қосымша мүмкіндік берді. Хайбер Пахтунхва үшін тағы бір маңызды фактор ретінде терроризмге қарсы соғыс салдарынан туған шығындар да саяси келіссөздерде ескерілді. Осылайша 7 NFC Award Пәкістандағы этникалық аймақтардың көптен бергі шағымдарын ішінара мойындаған құрылымдық реформа болды.

Төмендегі ұсынылып отырған кестеге сәйкес 7 Ұлттық Қаржы Комиссиясына дейінгі және кейінгі кезеңдегі провинциялар үлесінің қалай өзгергенін салыстырмалы түрде аңғаруға болады. Бұл кесте этникалық және аймақтық саясаттың нақты экономикалық нәтижесін сандық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Саяси реформалар декларативті сипатта болғанда, қаржы үлестері өзгермес еді. Ал төмендегі көрсеткіштер федералдық орталықтың ресурстарды қайта бөлу арқылы аймақтық наразылықты бәсеңдетуге нақты қадам жасағанын дәлелдейді. Сондықтан, кесте Пәкістандағы этникалық саясаттың белгілік емес, материалдық өлшемін түсіндіру үшін беріліп отыр.

Кесте 4. 7 Ұлттық Қаржы Комиссиясы бойынша провинциялар үлесінің өзгеруі [126].

№	Провинция	Бұрынғы үлес	Жаңа үлес	Өзгеріс
1	Пенджаб	57,88%	51,74%	-6,14
2	Синд	23,28%	24,55%	+1,27
3	Хайбер Пахтунхва	13,50%	14,62%	+1,12
4	Белуджстан	5,30%	9,09%	+3,79

Кесте мәліметтері бірнеше маңызды ғылыми қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Яғни, Пенджабтың үлесі 57,88 % дан 51,74 % дейін төмендеген. Бұл өзгеріс Пәкістан тарихында алғаш рет ірі провинцияның салыстырмалы басымдығының қысқарғанын көрсетеді. Мұндай шешім саяси тұрғыдан күрделі, себебі Пенджаб ел экономикасының негізгі орталығы әрі халық саны басым аймақ болып саналады. Дегенмен федералдық тұрақтылықты сақтау үшін орталық билік өз үлесін қысқартуға мәжбүр етілді. Синд үлесінің 24,55 % дейін өсуі Карачи секілді мегаполистің салықтық маңызын және провинцияның экономикалық салмағын мойындау ретінде бағаланады. Синд элиталары ұзақ уақыт бойы ұлттық табыстың елеулі бөлігі осы аймақта қалыптасатынын айтып келген. Сондықтан бұл өсім

экономикалық шындық пен саяси талап арасындағы ымыраға айналды. Хайбер Пахтунхва үлесінің 13,50 % дан 14,62 % өсуі сандық жағынан аса үлкен көрінбеуі мүмкін, бірақ саяси мағынасы жоғары. Бұл провинция ұзақ уақыт бойы Ауғанстанмен шекаралық тұрақсыздық, босқындар легі, терроризмге қарсы операциялар және инфрақұрылымдық шығындармен бетпе бет келді. Сондықтан қосымша үлес пуштун аймақтарының қауіпсіздік пен даму жүктемесін мойындаудың белгісі еді. Кейін бұл қаражат жол құрылысы, мектептерді қалпына келтіру және денсаулық сақтау желілерін кеңейтуге бағытталды. Белуджстан үлесінің 5,30 % дан 9,09 % дейін көтерілуі ірі өзгеріс болып табылады. Бұл шамамен 71 % салыстырмалы өсім. Белуджстан үшін мұндай шешім бюджет ұлғаюы емес, ондаған жыл бойы айтылып келген «ресурсы көп, үлесі аз» деген наразылыққа саяси жауап ретінде көрініс тапты. Белудж ұлттық қозғалыстары орталық билікті табиғи газ бен минералдық ресурстардан түсетін табысты әділ бөлмеді деп айыптап келген еді. Сондықтан үлестің өсуі сенім қалыптастыру құралы ретінде қарастырылды.

Алайда қаржы үлесінің артуы автоматты түрде этникалық мәселені шешті деу ғылыми тұрғыдан дұрыс емес. Белуджстанда федералдық трансферттердің ұлғаюына қарамастан, басқару сапасының әлсіздігі, коррупциялық тәуекелдер, қауіпсіздік ахуалы және жергілікті элиталар арасындағы бөлініс қаражаттың тиімді игерілуін тежеді. Пәкістан даму экономикасы институтының зерттеулерінде провинцияларға берілген қосымша ресурстардың бір бөлігі институционалдық әлеуеттің төмендігіне байланысты толық әлеуметтік нәтиже бермегені көрсетіледі [127]. Хайбер Пахтунхвада да дәл осындай жағдай байқалды. Онда бөлінген қаржының бір бөлігі қауіпсіздік инфрақұрылымына жұмсалып, ұзақ мерзімді адами капиталға жеткілікті деңгейде жетпеді. Синдте ресурстардың өсуі Карачи мен ішкі аудандар арасындағы теңсіздікті автоматты түрде азайтқан жоқ. Ал Пенджабта үлестің қысқаруы кейде «экономикалық тиімділікке қарсы саяси теңестіру» деген сын туғызды. Яғни 7 NFC Award маңызды қадам болғанымен, қаржы федерализмі өздігінен әлеуметтік әділеттілікке кепілдік бермейді.

Соған қарамастан, 7 Ұлттық Қаржы Комиссиясы Пәкістандағы этникалық азшылықтармен байланысты саяси шиеленістерді жұмсартуда оң рөл атқарды деп бағалауға негіз бар. Оның басты негіздерін былай айқындалады: кіші провинциялардың орталық мемлекетке сенімін ішінара күшейтті; этникалық наразылықты күшпен емес, келіссөз және қайта бөлу арқылы реттеу үлгісін көрсетті; федерализмнің мазмұнын нақты экономикалық ресурсқа айналдырды, яғни автономия жәй көрініс емес, қаржылық мүмкіндікке ие екені анықталды; шешім кейінгі конституциялық және әкімшілік реформаларға жол ашты. Сондықтан, Пәкістан тәжірибесінде NFC Award этносаяси тұрақтылықтың негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл механизм көпэтносты мемлекеттер үшін маңызды болып табылады. Себебі, аймақтық топтар мемлекеттік кірістерді әділ бөлінбейді деп есептесе, мәдени құқықтар жеткіліксіз болады; ал егер қаржылық теңгерім орнаса, саяси келісімге келу ықтималдығы жоғарылайды.

Пәкістандағы этникалық азшылықтардың құқықтық жағдайын тек 1973 жылғы Конституциямен немесе 2010 жылғы 18 Конституциялық түзетумен түсіндіру жеткіліксіз, себебі елдегі этносаяси қатынастарды нақты реттеген көптеген арнайы заңдар, президенттік ордонанстар, әкімшілік актілер, сот шешімдері және аймақтық басқару құжаттарын жатқызуға болады. Әсіресе пуштундар мен белудждардың әлеуметтік-саяси жағдайын түсіну үшін құқықтық жүйенің ресми мемлекеттік құрылымдар мен тайпалық басқару, руаралық қатынастар, джирга, сардарлық құрылым, малик институты және жергілікті делдалдық механизмдермен қалай байланысқанын қарастыру, сонымен бірге олардың өзара байланыстарын қандай нормативті-құқықтық құжаттар айқындайды сынды сұрақтар туындайды. Пәкістанның солтүстік-батыс пуштун аймақтары мен Белуджстан секілді кеңістіктерінде мемлекет ұзақ уақыт бойы толық бюрократиялық билік орната алмады. Сондықтан ресми құқық пен бейресми институттар қатар өмір сүрді. Осы жағдайды реттеу үшін орталық билік әр кезеңде арнайы құқықтық режимдер енгізіп отырды.

Пуштун аймақтарына қатысты ең маңызды құқықтық құжаттардың бірі Шекаралық қылмыстарды реттеу ережесін (Frontier Crimes Regulation (FCR)) жатқызуға болады. Бұл акт алғаш рет 1901 жылы британдық отарлық әкімшілік тарапынан қабылданып, кейін Пәкістан тәуелсіздік алғаннан кейін де сақталды. FCR бұрынғы Федералдық басқарылатын тайпалық аймақтарда (FATA) қолданылды және бұл өңірді елдің жалпы құқықтық жүйесінен бөлек басқаруға мүмкіндік берді [128]. Аталған құжатта ұжымдық жауапкершілік қағидаты сақталды: егер белгілі бір тайпа мүшесі қылмыс жасаса, тұтас ру немесе қауым жауапқа тартылуы мүмкін еді. Бұл норманың негізінде пуштун тайпалық құрылымының ұжымдық табиғаты жатыр деп түсіндірілді. Сонымен қатар Political Agent деп аталатын әкімшілік өкіл сот, атқарушы және қауіпсіздік функцияларын қатар атқарды. Ол джирга мүшелерін тағайындап, дауларды шешуге делдал қызметін атқарды. Мемлекет осылайша Африди, Мехсуд, Вазир, Моманд, Оракзай, Банучи және Юсуфзай секілді ірі тайпаларды тікелей емес, делдалдық жолмен басқарды. Бұл жүйе руаралық қақтығыстарды кей жағдайда тез шешкенімен, азаматтардың жеке құқықтарын шектеді, апелляция мүмкіндігін азайтты және қазіргі құқықтық стандарттарға сәйкес келмеді [129].

FCR нақты қандай дауларды реттеді деген сұраққа келсек, ол негізінен жер дауы, мал ұрлығы, кек қайтару, руаралық жол қауіпсіздігі, шекаралық өткелдерді бақылау және тайпааралық жауапкершілік мәселелеріне қолданылды. Мысалы, егер Мехсуд пен Вазир тайпалары арасындағы жайылым не жол дауы туындаса, Political Agent джирга шақырып, ақсақалдар арқылы шешім шығарды. Егер белгілі бір ру мемлекеттік жолда шабуыл жасаса, сол рудың бірнеше мүшесі қамауға алынып немесе айыппұл салынатын. Бұл қазіргі құқықтық жүйе тұрғысынан әділетсіз көрінгенімен, сол кезеңде мемлекет оны тәртіп сақтау тетігі ретінде пайдаланды. Алайда FCR пуштун қоғамындағы бейформалды институттарды толық реттеген жоқ. Мысалы, Пуштунвали деп аталатын дәстүрлі әдеп-құқық кодексі, намыс,

қонақжайлық, пана беру, кек қайтару секілді нормалар заң мәтінінде болмағанымен, іс жүзінде дауларды шешуде басым рөл атқарды. Демек ресми құқық пен дәстүрлі құқық қатар қолданылды. Осы қосарлы жүйе ұзақ мерзімде құқықтық белгісіздік туғызды. Сондықтан 2011 жылы FCR реформаланып, кейбір ұжымдық жаза нормалары жұмсартылды, ал 2018 жылы 25 Constitutional Amendment арқылы FATA Хайбер Пахтунхва құрамына енгізіліп, FCR толық жойылды. Бұл пуштун аймақтарын елдің жалпы сот, полиция және әкімшілік жүйесіне қосқан тарихи реформаға айналды.

Белудждарға қатысты құқықтық реттеу өзге сипатта қалыптасты. Белуджстан аймағында тайпалық құрылымның негізгі элементі сардар институтын жатқызылады. Сардарлар Бугти, Марри, Менгал, Ринд, Джамали, Лехри және басқа ірі тайпа басшыларының саяси ықпалы жоғары еді. Мемлекет бұл құрылымды бір жағынан әлсіретуге, екінші жағынан онымен келісім жасауға тырысты. 1970 жылы Белуджстан провинция мәртебесін алғаннан кейін құқықтық тұрғыдан аймаққа заң шығару жиналысы берілді. Бірақ іс жүзінде қауіпсіздік және ресурстар мәселесінде орталық бақылау сақталды. Белудж наразылығы күшейген кезде мемлекет арнайы бағдарламалар қабылдады. Соның бірі 2009 жылғы Белуджстан құқықтарының басталу пакеті (Aghaz-e-Huqooq-e-Balochistan Package) бағдарламаны атауға негіз бар. Бұл пакет аясында жоғалған адамдар істерін қарау, жергілікті тұрғындарды федералдық қызметке қабылдау, инфрақұрылым салу және саяси тұтқындар мәселесін қайта қарау шаралары ұсынылды [130]. Бұл құжат белудждардың тайпалық элитасы мен орталық билік арасындағы саяси келісім жасауға бағытталды. Алайда оның толық орындалмауы сенім дағдарысын сақтап қалды.

Белуджстан аймағындағы құқықтық даулар көбіне жер, табиғи ресурс, газ кен орындары, әскери қатысу, жоғалған адамдар және тайпааралық ықпал мәселелеріне қатысты екені жоғарыда аталған еді. Мысалы, Бугти тайпасы Суи газ кен орнына байланысты табыстың әділ бөлінбейтінін бірнеше рет көтерді. Марри және Менгал топтары саяси автономия мен қауіпсіздік күштерінің ықпалын азайтуды талап етті. Бұл жағдайда мемлекет кейде сот немесе парламенттік комиссия, кейде әскери келіссөздер мен қаржылық пакет қолданды. Яғни құқықтық механизм біркелкі емес еді, аралас сипатта жүзеге асырылды. Белудж сардарларының ықпалы заң жүзінде жойылмағанымен, мемлекет жергілікті өзін-өзі басқару заңдары арқылы оларды айналып өтетін жаңа саяси элита қалыптастыруға ұмтылды. Мысалы, 2001 жылғы Жергілікті басқару ордонансы (Local Government Ordinance 2001) жергілікті сайланған органдарды күшейтуге бағытталды, бірақ көптеген ауылдық өңірлерде сардарлардың ықпалы сақталды [131]. Бұл ресми институттар бейформалды құрылымдарды толық алмастыра алмағанын көрсетеді.

Пуштун және белудж аймақтарында бейформалды институттар мен мемлекеттік құқық арасындағы байланыс ерекше назар аударады. Пуштундарда джирга, белуджлерде тайпалық кеңес пен сардарлық делдалдық ұзақ уақыт бойы әлеуметтік тәртіптің негізгі тетігі екені айқындалды.

Мемлекет оларды жойып жіберуге емес, көбіне өз мүддесіне бейімдеуге тырысты. Мысалы, FCR кезінде джирга мемлекеттік әкімшіліктің кеңесші органы ретінде қолданылды. Белуджстанда сардарлар парламентке, сенатқа немесе провинциялық үкіметке тартылып, саяси кооптация тетігі ретінде пайдаланылды. Бұл жағдайды зерттеушілер “hybrid governance” деп атайды, яғни ресми және бейресми билік қатар жұмыс істейтін модель [132]. Бірақ мұндай жүйенің әлсіз жағы да бар: азаматтардың құқықтары тұлғалық тәуелділікке түседі, әйелдер мен жастардың өкілдігі әлсіз болады, ал тайпалық иерархия әлеуметтік мобильділікті тежейді.

Пәкістандағы этникалық азшылықтардың әлеуметтік жағдайын түсінуде білім беру жүйесі мен жоғары оқу орындарына қолжетімділік мәселесі ерекше орын алады, себебі университетке түсу мүмкіндігі аймақтық инфрақұрылымға, тарихи қалыптасқан жағдайларға және мемлекеттік кадр саясатының ерекшеліктеріне тікелей байланысты екені анық. Осы тұрғыдан алғанда квота жүйесі мен университеттердің географиялық таралуы этникалық топтардың, әсіресе пуштундар мен белудждардың әлеуметтік ұтқырлығы мен мемлекеттік құрылымға интеграциялану деңгейін айқындайтын маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Пәкістандағы квота жүйесі мен жоғары білімге қолжетімділік мәселесін түсіндіру үшін алдымен елдегі университеттік инфрақұрылымның өзі аймақтық және этникалық теңсіздікпен тығыз байланысты екенін ескеру қажет. Пәкістанда ірі ұлттық университеттер ретінде University of the Punjab (Лахор), Quaid-i-Azam University (Исламабад), Karachi University (Карачи), University of Peshawar, University of Balochistan (Кветта), COMSATS University, NUST (National University of Sciences and Technology) сияқты жоғары оқу орындары қызмет етеді. Сонымен қатар аймақтық деңгейде Balochistan University of Information Technology, Engineering and Management Sciences (BUIITEMS), University of Turbat, Khuzdar Campus, Abdul Wali Khan University Mardan, Hazara University сияқты оқу орындары жұмыс істейді. Бұл университеттер формалды түрде барлық азаматтарға ашық болғанымен, олардың географиялық орналасуы мен білім сапасындағы айырмашылықтар этникалық топтардың білімге қолжетімділігіне тікелей әсер етеді. Мысалы, Пенджаб пен Исламабадтағы университеттерде ғылыми инфрақұрылым, оқытушы кадрлар және халықаралық байланыстар әлдеқайда дамыған, ал Белуджстан мен кейбір пуштун аймақтарында университеттер жаңа қалыптасу кезеңінде болғандықтан академиялық ресурстар шектеулі [133].

Ру немесе тайпа бойынша ресми түрде университетке түсуге тыйым салатын құқықтық норма жоқ. Пәкістан Конституциясы және білім туралы заңдар барлық азаматтарға тең қолжетімділікті кепілдейді. Алайда іс жүзінде әлеуметтік құрылым, аймақтық артта қалушылық және білім сапасының теңсіздігі этникалық топтардың жоғары білімге түсу мүмкіндігіне жанама әсер етеді. Әсіресе Белуджстанның ауылдық аймақтарында мектеп инфрақұрылымының әлсіздігі, мұғалім тапшылығы және қыз балалардың білімге қатысу деңгейінің төмендігі университетке түсу көрсеткіштерін

төмендетеді. Пуштун аймақтарында да, әсіресе бұрынғы FATA аумақтарында, ұзақ уақыт бойы қауіпсіздік жағдайы мен әкімшілік оқшаулану білім жүйесінің дамуын тежеді. Сондықтан университетке түсу формалды түрде ашық болғанымен, нақты әлеуметтік старттық жағдайлар тең емес. Бұл құбылысты зерттеушілер «Жоғары білімге қолжетімділіктегі құрылымдық теңсіздік (Structural inequality in access to higher education)» деп сипаттайды [134].

Квота жүйесі осы теңсіздікті азайтуға бағытталған негізгі мемлекеттік құралдардың бірі болып табылады. Федералдық мемлекеттік қызметке, армияға, полицияға және мемлекеттік университеттерге қабылдау кезінде провинциялар бойынша арнайы үлестер белгіленеді. Белуджстан мен бұрынғы тайпалық аймақтарға ерекше артықшылық беріледі, себебі бұл өңірлер тарихи түрде білім және кадрлық ресурстар жағынан артта қалған. Мысалы, Федералдық Мемлекеттік қызмет комиссиясы (Public Service Commission) емтихандарында Белуджстанға арналған орындар халық санына пропорционал емес түрде жоғары бөлінеді. Бұл саясаттың мақсаты этникалық өкілдікті арттыру және мемлекеттік аппаратты федералдық жүйеге көшіру деп түсінуге болады [135]. Бірақ квота жүйесінің практикалық шектеулері де бар: қалалық элиталар жақсы дайындалғандықтан квотаның бір бөлігіне Пенджаб пен Карачи сияқты білім деңгейі жоғары аймақтардың өкілдері де бәсекелестік арқылы ие болады. Ал шалғай аймақтарда ағылшын тілі мен академиялық дайындықтың әлсіздігі нәтижесінде квота толық игерілмей қалатын жағдайлар кездеседі.

Белуджстандағы жоғары оқу орындарының кеңеюі, мысалы Quetta қаласындағы University of Balochistan немесе BUITEMS, сондай ақ Турбат және Хуздар кампустарының ашылуы федералдық білім саясатының аймақтық теңестіру бағытын көрсетеді. Бұл университеттер жергілікті жастарды өз аймағында оқыту арқылы көші-қон қысымын азайтуға және кадр тапшылығын жоюға бағытталған. Пуштун аймақтарында да Abdul Wali Khan University Mardan, University of Swabi, University of Peshawar және Hazara University сияқты оқу орындары жергілікті қолжетімділікті арттырды. Бірақ мұндай университеттердің сапасы мен ғылыми әлеуеті біркелкі емес, себебі қаржыландыру деңгейі мен оқытушы-профессор құрамы аймаққа қарай өзгереді. Осылайша, жоғары білім саясаты этникалық интеграция құралы ретінде қолданылғанымен, ол толық теңдікке қол жеткізген жоқ [136].

Тіл және мәдениет саласындағы нормативтік құжаттар Пәкістандағы ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың ең маңызды идеологиялық және институционалдық құралдарының бірі ретінде қызмет атқарды. Әсіресе 2006 жылғы Ұлттық оқу жоспарының негіздемелік құжаты (National Curriculum Framework) пен 2020 жылғы Бірыңғай ұлттық оқу жоспары (Single National Curriculum) құжаттары білім беру реформасы және мемлекет ішіндегі этникалық әртүрлілікті бір орталықтан басқарылатын мәдени кеңістікке біріктіру механизмі ретінде қарастырылуы қажет. Бұл құжаттардың негізгі функциясына білім беру мазмұнын стандарттау арқылы ортақ тарихи түсіндіру желісі, ортақ азаматтық бірігу және ортақ тілдік орта қалыптастыру

жатқызылады. Пәкістан мемлекеті тәуелсіздік алғаннан кейін бірден бірнеше тілдік және этникалық топтардан құралған күрделі қоғам ретінде қалыптасты, сондықтан ұлттық бірегейлікті нығайту саясаты бастапқы кезеңнен бастап тіл саясаты арқылы жүзеге асырылды. Осы тұрғыдан алғанда білім беру құжаттары академиялық мазмұнды реттеу және саяси интеграцияның құралы ретінде қолданылды.

2006 жылғы Ұлттық оқу жоспарының негіздемелік құжаты алғаш рет білім беру жүйесінде біртұтас идеологиялық бағыт қалыптастыруға ұмтылды. Бұл құжаттың негізгі функциясы барлық провинцияларда бірдей оқу мазмұнын енгізу арқылы этникалық айырмашылықтардың әсерін азайту және ұлттық деңгейде ортақ мәдени сана қалыптастыру жатты. Алайда бұл процесс тілдік саясатпен тығыз байланысты еді, себебі оқу бағдарламаларының негізгі тілі урду және ағылшын болып қала берді. Бұл модельдің астарында «бір мемлекет, бір білім жүйесі, бір мәдени ерекшелік» принципі тұрды. Дегенмен бұл саясаттың институционалдық салдары күрделі және ол аймақтық тілдердің білім беру жүйесіндегі рөлін әлсіретті. Пушту, белудж, брахуи, балти, шина және ховар тілдері ресми түрде мәдени мұра ретінде танылғанымен, олардың оқу бағдарламаларындағы орны шеткері деңгейде қалды [137].

2020 жылғы Бірыңғай ұлттық оқу жоспары реформасы осы саясатты одан әрі тереңдетіп, білім беру мазмұнын орталықтандыруға бағытталды. Бұл құжаттың басты функциясы әлеуметтік таптар мен аймақтар арасындағы білім сапасындағы айырмашылықты азайту және барлық білім алушылар үшін бірдей стандарт енгізу еді. Теориялық тұрғыдан бұл инклюзивті саясат ретінде ұсынылды, яғни бай және кедей, қала және ауыл, орталық және шалғай ауылдар арасындағы білім теңдігін қамтамасыз ету көзделді. Бірақ іс жүзінде бұл реформа тілдік әртүрлілікті одан әрі шектеді деген сынға ұшырады. Себебі ұлттық оқу бағдарламасының негізгі контенті урду тілінде жасалып, аймақтық тілдер қосымша пән ретінде енгізілді. Бұл жағдай әсіресе Белуджстан мен Хайбер Пахтунхва сияқты этникалық тұрғыдан көптүрлі аймақтарда айқын байқалды. Мысалы, Белуджстандағы көптеген мектептерде белудж және брахуи тілдерінде толық оқу материалдарының жетіспеуі оқушылардың өз ана тілінде білім алу мүмкіндігін шектеді [138].

Бұл құжаттардың ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы ең маңызды қызметі идеологиялық біріктіру функциясын атқаруымен көрініс тапты. Пәкістан мемлекеті үшін ұлттық бірегейлік саяси немесе әкімшілік категория емес, сонымен қатар мәдени және тілдік деңгейде қалыптасатын құбылыс ретінде қарастырылды. Сондықтан білім беру жүйесі арқылы ортақ тарихи түсінік, исламдық құндылықтар және урду тіліне негізделген орта қалыптастыруға басымдық берілді. Бұл саясаттың негізгі мақсаты этникалық айырмашылықтарды жою емес, оларды ортақ «Пәкістандық» ұлт аясында біріктіру жатты. Алайда бұл процесс ассимиляциялық сипат алды деген пікір де кең таралған. Себебі урду тіліне басымдық беру басқа тілдердің қоғамдық кеңістіктегі функциясын шектеді. Бұл әсіресе пуштун және белудж қоғамдарында мәдени шегіну сезімін күшейтті.

Тіл саясатының институционалдық функциясы білім беру жүйесі мен мемлекеттік қызмет, сот жүйесі және әкімшілік басқаруда да көрініс тапты. Урду тілі төменгі және орта білім деңгейінде негізгі оқыту тілі ретінде қолданылғанымен, жоғары білім мен бюрократиялық жүйеде ағылшын тілі басымдық танытты. Бұл екі тілдік модель этникалық топтар арасында әлеуметтік ұтқырлыққа тікелей әсер етті. Қалалық элита ағылшын тілін меңгеру арқылы мемлекеттік аппаратқа оңай кірсе, ауылдық және шалғай ауылдық аймақтардағы халық бұл мүмкіндіктен жиі тыс қалды [139]. Осылайша Пушту және белудж тілдерінің жағдайы бұл саясаттың шектеулерін нақты көрсетеді. Хайбер Пахтунхвада пушту тілі аймақтық деңгейде белгілі бір институционалдық қолдауға ие болғанымен, ұлттық деңгейде оның рөлі шектеулі болып қалды. Белуджстанда белудж және брахуи тілдері көбіне ауызша мәдениет деңгейінде сақталып, ресми білім беру жүйесіне толық енбеді. Бұл жағдай этникалық топтар арасында мәдени теңсіздік сезімін күшейтті. Бұл құжаттардың тағы бір маңызды функциясы мемлекеттің идеологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету еді. Пәкістан мемлекеті көпэтносты құрылымға ие болғандықтан, ортақ идеологиялық база қажет етілді. Осы тұрғыдан алғанда, ислам мен урду тілі ұлттық бірліктің үлгілік негіздерінің бірі ретінде қарастырылады. Білім беру құжаттары осы екі элементті біріктіріп, ортақ ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға тырысты.

Бөлімді қорытындылайтын болсақ, қазіргі Пәкістандағы этникалық азшылықтардың даму саласындағы нормативтік-құқықтық негіздер мен оларды жүзеге асыратын институционалдық құрылымдар күрделі жүйе ретінде қалыптасқанын көруге болады. 1973 жылғы Конституциядан бастау алатын құқықтық архитектура және 2010 жылғы 18 Конституциялық түзету арқылы тереңдетілген федералдық қайта құрулар этникалық әртүрлілікті басқарудың құқықтық шеңберін кеңейтті. Ұлттық Қаржы Комиссиясы, квота жүйесі, тіл және білім беру реформалары, жергілікті басқару заңдары мен қауіпсіздікке қатысты арнайы режимдер осы құрылымның практикалық іске асу механизмдерін қалыптастырды. Дегенмен құқықтық нормалардың кеңеюі олардың толық және біркелкі жүзеге асуын автоматты түрде қамтамасыз ете алмады, себебі институционалдық әлсіздік, тарихи теңсіздік және қауіпсіздікке негізделген басқару модельдері бұл процесті күрделендіріп отыр. Осы тұрғыдан алғанда төмендегі төрт ғылыми тұжырым бөлімнің негізгі нәтижелерін жинақтайды:

– Пәкістандағы этникалық азшылықтарды құқықтық реттеудің өзегі 1973 жылғы Конституциямен қалыптасқан формалды федерализм және азаматтық теңдік принциптері болса, 2010 жылғы 18 Конституциялық түзету осы модельді институционалдық федерализм деңгейіне көтерді. Бұл өзгеріс провинциялық автономияны кеңейту, ресурстарды қайта бөлу және этникалық аймақтардың саяси субъектілігін күшейту арқылы жүзеге асты. Алайда бұл эволюция этникалық мәселелерді түбегейлі шешудің орынына оларды басқарудың жаңа институционалдық тепе-теңдігін қалыптастырды. Яғни

құқықтық жүйе этникалық әртүрлілікті жоюға емес, оны федералдық құрылым ішінде реттеуге бағытталды.

– Нормативтік құқықтық негіздер мен институционалдық тәжірибе арасындағы алшақтық Пәкістандағы этносаяси жүйенің басты ерекшелігі болып қала береді. Конституциялық нормалар мен арнайы заңдар азаматтық теңдік пен мәдени құқықтарды қамтамасыз етуді көздегенімен, олардың жүзеге асуы көбіне орталық бюрократияның басымдығы, қауіпсіздік секторларының ықпалы және аймақтық әкімшілік әлеуеттің әлсіздігімен шектеледі. Әсіресе пуштун және белудж аймақтарында құқықтық нормалардың орындалуы біркелкі емес, ал бейформалды тайпалық институттар әлі де әлеуметтік реттеу механизмдерінің маңызды бөлігі болып отыр. Бұл жағдай құқықтық модернизацияның толық аяқталмағанын көрсетеді.

– Ұлттық Қаржы Комиссиясы, квота жүйесі және білім беру саясаты сияқты институционалдық құралдар этникалық теңсіздікті азайтуға бағытталған ең маңызды мемлекеттік тетіктер ретінде қалыптасты. Бұл механизмдер ресурстарды қайта бөлу, өкілдікті арттыру және әлеуметтік ұтқырлықты кеңейту арқылы этникалық ауылдарды мемлекеттік жүйеге интеграциялауға мүмкіндік берді. Дегенмен олардың тиімділігі аймақтық даму деңгейіне, адами капитал сапасына және институционалдық басқару қабілетіне тәуелді болғандықтан, нәтижелер әркелкі сипат алды. Белуджстан мен бұрынғы тайпалық аймақтарда қаржылық трансферттердің артуы әлеуметтік дамуды ішінара жеделдетсе де, құрылымдық артта қалушылықты толық жоя алмады.

– Пәкістандағы этникалық азшылықтарды басқару моделі гибриді сипатқа ие болып, құқықтық федерализм, саяси жағынан сіңіру, қаржылық теңестіру және қауіпсіздікке негізделген басқару элементтерін қатар қамтиды. Бұл модель мемлекеттің аумақтық тұтастығын сақтауға мүмкіндік бергенімен, этникалық топтардың толық саяси және мәдени интеграциясын қамтамасыз етпейді. Пуштун және белудж аймақтарындағы тәжірибе көрсеткендей, тұрақтылық құқықтық реформалар арқылы және әлеуметтік әділеттілік, институционалдық тиімділік пен аймақтық сенімділік арқылы қалыптасады. Сондықтан Пәкістан мысалы көпэтносты мемлекеттер үшін құқықтық құрылым мен нақты әлеуметтік шындық арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету стратегиялық маңызға ие екенін дәлелдейді.

3 ПӘКІСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ БЕЙРЕСМИ ИНСТИТУТТАР ЖӘНЕ ПУШТУНДАР МЕН БЕЛУДЖДАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘЖРИБЕЛЕРІ

3.1 Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі әлеуметтік нормалары мен құқықтық жүйелері: «Пуштунвали», джирга және «Белухмаяр»

Пәкістандағы этникалық қауымдардың саяси мінез құлқы мен қоғамдық ұйымдасуын қазіргі мемлекеттік институттар арқылы түсіндіру жеткіліксіз, өйткені пуштундар мен белудждардың әлеуметтік қатынастары ұзақ тарихи кезең бойы жазбаша заңдарға қарағанда қауым ішінде мойындалған дәстүрлі нормалар, бедел иерархиясы, ар намыс категориялары және ұжымдық төрелік тетіктері арқылы реттеліп келді [140]. Бұл бөлімде пуштун қоғамындағы Пуштунвали кодексінің құрылымы, джирга институтының құқықтық және делдалдық қызметі, белудж ортадағы Белухмаяр қағидаларының әлеуметтік мазмұны, олардың тайпалық басқару жүйесімен, көшбасшылық институттарымен және ресурстарды бөлу тәжірибесімен байланысы қарастырылады. Бөлімнің ғылыми ерекшелігі аталған құрылымдарды этнографиялық дәстүр қалдығы деген ойдан аулақ болып, қазіргі Пәкістандағы ресми және бейресми институттар арасындағы өзара әрекеттесу кеңістігінде сақталған өміршең құрылымдар ретінде талдауында жатыр. Бұл тақырыпты жеке бөлім етіп қарастырудың себебі аталған нормалардың құқықтық мәнімен қатар ұлттық болмыс пен бірегейліктің, әлеуметтік бақылау, жанжалдарды реттеу, этникалық өзін-өзі сақтау және орталық билікке қатынас моделін қалыптастыру секілді бірнеше функцияларды атқаруында болып табылады.

Пәкістан мемлекетінің этносаяси құрылымын, әсіресе оның батыс шекаралық кеңістігіндегі қоғамдық қатынастарын түсіну үшін ресми конституциялық институттарды, ғасырлар бойы сақталып келген дәстүрлі әлеуметтік нормалары мен бейресми құқықтық жүйелерді терең қарастырған абзал. Бұл тұрғыдан пуштундар мен белудждардың қоғамдық өмірінде орныққан «Пуштунвали», джирга және «Белухмаяр» қағидалары айрықша маңызға ие. Аталған институттар әдет ғұрып ережелері немесе рулық дәстүр қалдығы емес, керісінше мемлекет билігі әлсіз немесе мүлде болмаған кезеңдерде қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті, ресурстарды бөлуді, ар намыс мәселесін, тайпааралық қатынастарды және саяси заңдылықтарын реттеген күрделі нормалар жүйесі болып табылады. Пуштун және белудж қоғамында заң ұғымы ұзақ уақыт бойы жазылған кодекстермен емес, қауым мойындаған бедел, сөзге беріктік, ұжымдық жауапкершілік және тарихи қалыптасқан әділет өлшемдерімен байланыстырылды. Сондықтан бұл институттарды артта қалған архаикалық қалдық ретінде бағалау жеткіліксіз, олар қазіргі Пәкістандағы формалды және бейформалды билік арасындағы қатынастарды түсіндіретін негізгі факторлардың бірі болып қала береді [141].

Пуштун қоғамындағы ең ірі дәстүрлі нормативтік жүйе болып саналатын Пуштунвали нақты бір тұлға жасаған кодекс емес, бірнеше ғасыр бойы қалыптасқан ұжымдық моральдық және құқықтық тәжірибенің нәтижесі

ретінде танылады. Оның түп тамыры жөнінде зерттеушілер арасында бірыңғай пікір жоқ. Бірқатар ғалымдар Пуштунвали исламға дейінгі шығыс ирандық тайпалардың жауынгерлік мәдениетінен бастау алады деп есептейді, ал екінші топ авторлар оны исламдық құндылықтармен сіңісіп кеткен жергілікті адет/әдеп жүйесі ретінде сипаттайды [142]. Шын мәнінде бұл екі пікір бір біріне қайшы келмейді, өйткені пуштун қоғамының тарихи дамуы барысында көне тайпалық нормалар исламның әділет, аманат, қонақжайлық, кешірім және қауым жауапкершілігі секілді ұғымдарымен үйлескен. Пуштундардың ауызша шежіресінде Қайс Абдур Рашид есімді мифтік тұлға барлық пуштун тайпаларының арғы атасы ретінде баяндалады. Соның ішінде ең белгілі дереккөздердің бірі Ниматулла әл Харәуидің XVII ғасырда жазылған «Тарих и Хан Джахани ва Махзан и Афгани» еңбегі болып табылады, онда Қайс Абдур Рашид барлық ауған, яғни пуштун тайпаларының ортақ атасы ретінде баяндалады. Бұл деректі біз Манчестер университетінің ресми цифрлық қорында сақталған «Makhzan i Afghani» қолжазбасының түпнұсқалық нұсқасын қарап шықтық. Аталған дерек пуштун тайпаларының шығу тегі, рулық құрылымы, әлеуметтік иерархиясы және мінез құлық нормалары жөнінде құнды мәліметтер береді [143]. Кейін бұл сюжет Хайят Ханның «Наyat i Afghani» атты еңбегінде, сондай-ақ Олаф Кароудың зерттеуінде кеңінен талданған [144]. Аталған мәтіндерде Қайс Абдур Рашидтің исламды ерте қабылдағаны, оның ұрпақтарынан әртүрлі пуштун тайпалары тарағаны жөніндегі аңыздық шежіре беріледі. Бұл мәліметтердің тарихи нақтылығы толық дәлелденбегенімен, олардың қоғамдық қызметі аса маңызды болды, себебі Дуррани, Гилзай, Юсуфзай, Африди, Моманд, Хаттак секілді ірі тайпалар өз тегін ортақ атадан тарату арқылы өзара саяси бәсекелестікке қарамастан біртұтас этникалық қауым ретінде танылды. Сондықтан Қайс Абдур Рашид туралы шежіре нақты биографиялық дерек және пуштундардың тарихи санасын, туыстық тұтастығы мен пуштунвали секілді ортақ нормалардың заңды түрде мойындалған идеологиялық модель ретінде қарастырылады [3].

Пуштунвали ұғымдық жүйесінің өзегін құрайтын нормалардың ішінде «нанг», «ғайрат», «тора», «сабат» секілді категориялар пуштун қоғамындағы ар намыс мәдениетінің негізін қалыптастырды. Зерттеуші Мұхаммад Әли Динахел мен Фахр-ул-Ислам далалық материалдары бойынша Вазиристан, Моманд және Хайбер өңірлеріндегі пуштун қауымдарында ер адамның қоғамдық беделі оның байлығымен емес, сөзіне беріктігімен, қауіп төнген жағдайда туысын қорғау қабілетімен және қауым алдындағы мәрттігімен өлшенген [143]. «Нанг» ұғымы жеке адамның намысымен шектелмей, тұтас әулеттің, кей жағдайда тайпаның мәртебесімен байланыстырылды. Сондықтан бір адамның қорқақтығы немесе уәдесін бұзуы оның өзіне ғана емес, барлық туыстарына нұқсан келтіреді деп есептелді. Пуштун фольклорында бұл түсінік ерекше айқын көрінеді. Хушхал хан Хаттактың өлеңдерінде «намыссыз өмірден, намыспен өлім артық» деген мазмұндағы жолдар жиі кездеседі, ал оның поэзиясында еркіндік пен арды сақтау пуштун болмысының негізгі

белгісі ретінде беріледі. Афган және Пәкістан пуштундары арасында кең таралған мақалдардың бірі *د ننگ سرى مرگ نه وېرېري* «Da nang sarrau marg na weyugi» («Намысты ер өлімнен қорықпайды») болып табылады. Мұндай мәтіндер намыс категориясының құқықтық және тәрбиелік сипатқа да ие болғанын көрсетеді. Бүгінгі күні де Хайбер Пахтунхва, Бану, Кохат, Дера Исмаил Хан, сондай-ақ Ауғанстанның Нангархар, Логар, Кандагар аймақтарында қоғамдық жиындарда, үйлену тойларында, саяси сөздерде «нанг» сөзі жиі қолданылады. Қазіргі пуштун саясаткерлері мен белсенділері оны кейде этникалық абырой, кейде азаматтық қадір ұғымында қолданады. Мәселен, Бача хан мұрасын насихаттайтын топтар «нанг» түсінігін зорлықсыздықпен және біліммен ұштастырады, ал консервативтік топтар оны дәстүрлі ерлік өлшемі ретінде түсіндіреді. Осыдан көрінетіндей, пуштунвали нормалары өзгермей қалған музейлік қалдық емес, мағынасы жаңарып отырған тірі әлеуметтік код болып табылады [144].

Пуштунвали ішіндегі ең танымал әрі халықаралық деңгейде жиі аталған норма «мелмастия», яғни қонақжайлық қағидасы саналады. Бұл ұғымға сәйкес үйге келген адам кім болса да, белгілі бір мерзімге қауіпсіздік пен қамқорлыққа ие болады. XIX ғасырдағы британ шекаралық әкімшілігінің бірқатар әскери бақылаушылары мен саяхатшылары өз жазбаларында британ билігімен қақтығыс жағдайында болған тайпалардың өз ортасына келген бөгде адамдарды, соның ішінде қарсы тарап өкілдерін де, қонақ ретінде қабылдап, оларға дастарқан жайып, қауіпсіздігін қамтамасыз еткен жағдайларын сипаттайды. Бұл деректер тайпалық ортадағы қонақжайлық дәстүрінің жоғары деңгейін және оның тек әлеуметтік емес, сонымен қатар құқықтық мәнге ие болғанын көрсетеді [145]. Спейин Джеймс Испанияның еңбегінде де Тирах пен Хайбер маңындағы ауылдарда саяхатшының үй иесіне саяси ұстанымына қарамастан уақытша аманат ретінде қаралатыны жазылған [146]. Пуштун ауыз әдебиетінде *مېلمه د خدای رحمت دی* «Melma de Khudai rehmat dai» («Қонақ Құдайдың рақымы») деген мақал кең таралған. Бұл жерде қонақ күту әлеуметтік міндет және діни сауаппен де байланыстырылған. Фольклорлық әңгімелерде кедей отбасының соңғы нанын қонаққа беруі, ал кейін сол қонақтың әулие немесе бақ қондырушы тұлға болып шығуы секілді сюжеттер жиі ұшырасады. Бүгінгі күні де пуштун аймақтарына барған журналистер мен антропологтар бір үйге кірген адамға міндетті түрде шай, нан, кейде ет тағамы ұсынылатынын жазады. Пәкістандағы Пешавар, Мардан, Сват, Чарсадда секілді дамыған аймақтарда дәстүр өзгергенімен, қонақты құр қол шығарып салмау, арнайы бөлме ұсыну, ер адамдардың худжра деп аталатын қонақ қабылдау кеңістігін сақтау үрдісі жалғасуда. Худжра институты бұрын жас жігіттер тәрбиеленетін, ауыл мәселесі талқыланатын және қонақ түсетін қоғамдық кеңістік болса, бүгінде ол кей жерлерде мәдени символға айналған. Қала жағдайында пәтерлік өмір салты бұл тәжірибені әлсіреткенімен, ауылдық пуштундар арасында мелмастия пуштун болмысының басты белгісі ретінде әлі де қастерленеді. Көптеген пуштундар өзін сипаттағанда «бізде қонаққа құрмет бірінші орында» деп айтуы осының айғағы [3].

Пуштунвали жүйесіндегі ең күрделі әрі құқықтық мазмұны терең ұғымдар «нанаватай» және «бадал» болып табылады. Нанаватай дегеніміз дауласушы немесе кінәлі адамның қарсы тарапқа келіп, кешірім сұрап, пана тілеуі. Бұл рәсім кейде ақсақалдар мен делдалдардың қатысуымен жүзеге асады. Кінәлі жақ қолына Құран ұстап, әйелдер мен балаларды ертіп келуі мүмкін, себебі мұндай символдық әрекет қарсы жақтың ашуын басуға тиіс болған. Акбар Ахмед Вазир тайпалары арасында кісі өлімімен аяқталған жанжалдарда делдалдар екі тарапты нанаватай рәсімі арқылы татуластырғанын жазады [147]. Мұнда басты мақсат кек циклін тоқтату болған. Ал بدل «бадал» ұғымы сырт көзге өш алу сияқты көрінгенімен, пуштундардың өз түсінігінде ол бұзылған теңдікті қалпына келтіруді білдіреді. Егер адам өлтірілсе, жер тартып алынса немесе әйелге тіл тисе, жауапсыз қалдыру бүкіл әулеттің әлсіздігін білдіреді деп саналған. Сондықтан бадал қорқыныш тудыратын норма және құқық бұзушылықтың алдын алушы тежегіш механизм қызметін атқарды. Чарльз Линдхольм Сват пуштундары арасында кей даулар ондаған жылға созылғанымен, көп жағдайда ақсақалдар араласып, өтемақы немесе құдандалық арқылы бітімге келтіргенін көрсетеді [148]. Қазіргі кезеңде Пәкістан мемлекетінің сот жүйесі кеңейген сайын бадалдың классикалық формасы әлсіреп келеді, алайда символдық деңгейде ол әлі де «әділет сұрау» ұғымымен байланысады. Пуштун әлеуметтік желілерінде, ән мәтіндерінде және саяси риторикада بدل به اخلو «badal ba akhlu» («есесін қайтарамыз») деген тіркес намысты қалпына келтіру мағынасында қолданылады. Сонымен бірге білімді орта мен құқық қорғаушылар қанға қан қағидасынан келісім мен джирга реформасын қолдайды. Демек, пуштундар бүгінде Пуштунвалиді сөзбе сөз ескі нұсқасында емес, мәдени мұра және моральдық кодекс ретінде қастерлейді. Қонақжайлық, сөзге беріктік, намыс, үлкенді сыйлау секілді элементтері кең қолдау тапса, қарулы кек секілді бөліктері қайта түсіндіріліп жатыр. Бұл Пуштунвалидің өміршеңдігі оның өзгеру қабілетінде екенін аңғартады [149].

Пуштун қоғамындағы джирга институты тек дәстүрлі кеңес органы емес, ол тарихи тұрғыдан қалыптасқан құқықтық және саяси реттеу механизмі ретінде қызмет етті және бүгінгі күнге дейін өзінің әлеуметтік маңызын сақтап келеді. Урду тіліндегі отарлық кезең құжаттарында, әсіресе Британ әкімшілігінің Punjab and North West Frontier Province Reports (Пенджаб және Солтүстік Батыс Шекара Провинциясы есептері) [150] және Settlement Manuals (Сеттлмент нұсқаулықтары) жинақтарында джирга «ديسى عدالت» (diasi adalat, жергілікті сот) немесе «قومى مشاورتى عدالت» (qaumi muashrati adalat, ұлттық кеңестік сот) деп сипатталады, яғни жергілікті кеңестік сот жүйесі ретінде қарастырылады. Бұл деректер джирганың бірнеше деңгейде жұмыс істегенін көрсетеді: ауылдық джирга (کلى جرگه, kali jirga, ауылдық кеңес), тайпалық\рулық джирга (قبائلى جرگه, qabaili jirga, тайпалық\рулық кеңес) және عظيم جرگه, azim jirga, ұлы кеңес) [152]. Мысалы, Хайбер аймағындағы Африди тайпаларында жер дауы туындағанда, мәселе алдымен ауыл ақсақалдары қатысатын кіші джиргада қаралып, егер шешілмесе, руаралық деңгейге

шығарылған. Мұнда тараптар «بیان» (bayab, түсініктеме, уәж айту) беру арқылы өз уәжін айтқан, ал куәлар «شہادت» (shahadat, куәлік) ретінде тыңдалған. Джирганың шешімі жазбаша заңның орнына «روایتی انصاف» (ruwayati insaf, дәстүрлі әділет) пен қоғамдық келісімге негізделді. Бұл жүйенің негізгі мақсаты жаза қолдану емес, қоғам ішіндегі үйлесімділік пен тепе-теңдікті қайта орнықтыруға бағытталған болатын. Урду тіліндегі деректерде, әсіресе 1937 жылғы Khyber Agency Tribal Customary Law Report (Хайбер агенттігі тайпалық әдет құқығы есебі) еңбегінде джирганың шешімдері «قومی دباؤ» (qauṁī dbau, қоғамдық қысым) арқылы орындалатыны, яғни қоғамдық қысым мен бедел арқылы мәжбүрленетіні нақты көрсетілген [152]. Егер адам джирга шешімін орындамаса, оған «ساماجی بائیکاٹ» (samajī baikot, әлеуметтік бойкот) жарияланып, ол саудадан, некелік байланыстардан және қорғау жүйесінен шеттетілген. Бұл джирганы ресми соттан да әсерлі етті, себебі ол құқықтық емес, әлеуметтік санкцияға сүйенді. Сонымен қатар, тарихи деректерде белгілі бір тайпалар арасындағы үлкен саяси шешімдер де джирга арқылы қабылданған. Мысалы, Дуррани империясының құрылу кезеңінде Ахмад Шахты билеуші ретінде таңдау «قندھار عظیم جرگہ» (qandagar azim jirga, андағар ұқлы кеңесі) арқылы жүзеге асқан, бұл оқиға пуштун саяси мәдениетінде биліктің заңды түрде әскери күшпен емес, керісінше ұжымдық мойындаумен дәлелдейді [151].

Джирганың отарлық кезеңдегі рөлі ерекше трансформацияға ұшырады. Британ империясының әкімшілік құжаттарында, әсіресе 1901 жылғы Frontier Crimes Regulation 1901 (Шекаралық қылмыстар туралы регламент) заңнамалық жүйесінде джирга «Council of Elders» (ақсақалдар кеңесі) ретінде институционалдандырылды. Урду тіліндегі әкімшілік жазбаларда ол «قبائلی» (qabaylī adalat ka gheir rasmi nizām, тайпалық соттың бейресми жүйесі) деп аталып, жергілікті дауларды шешудің негізгі құралы ретінде пайдаланылды [152]. Британдық саяси агенттер белгілі бір ру басшыларын «ملک» (malik, ру басшысы) немесе «خان» (khan, көсем) ретінде мойындап, олар арқылы джирга шешімдерін бақылап отырды. Бұл жерде джирга бейтарап құқықтық орган емес, отарлық басқарудың жанама әкімшілік құралына айналды. Мысалы, Вазиристан аймағында көтерілістерді басу кезінде британ билігі тұтас руларға айыппұл салу, қару тапсыру немесе бүлікшілерді беру туралы шешімді тікелей сот арқылы емес, джирга арқылы қабылдатқан. Урду деректерінде бұл процесс «اجتماعی ذمہ داری کا نظام» (ijtimaii zimidarīi ka nizām, ұжымдық жауапкершілік жүйесі) деп сипатталады. Бұл жүйе қайшылықтарды да туғызды. Мәселен, кейбір маликтер британдық субсидия алып, өз беделін күшейтсе, қарсы топ оларды «انگریز کا ایجنٹ» (angrez ka agent, ағылшын агенті) деп атайды [153]. Осылайша джирга бір мезетте әрі жергілікті автономияны сақтаушы, әрі отарлық бақылау механизміне айналды. Пәкістан құрылғаннан кейін де бұл институт жойылған жоқ. Керісінше, Федералды тайпалық аймақтарда ресми сот жүйесінің әлсіздігі, құқықтық рәсімдердің күрделілігі және тілдік кедергілер салдарынан джирга «غیر رسمی عدالتی نظام» (gheir rasmi adalati nizām) бейресми сот жүйесі ретінде жұмысын

жалғастырды. Қазіргі заманғы зерттеулер, мысалы Pakistan Tribal Justice Systems Report (Пәкістан тайпалық әділет жүйелері есебі), ауылдық аймақтарда 70% дейінгі азаматтық даулардың джирга арқылы шешілетінін көрсетеді [154].

Пуштун қоғамындағы көсемдік институттар джиргамен тығыз байланысты болды және әлеуметтік құрылымның негізгі тірегі құрады. Хан (خان, хан, көсем), малик (ملك, malik ру басшысы), арбаб (ارباب, arbab жергілікті ықпалды тұлға) секілді көшбасшылық позициялар мұрагерлік билікке және қоғамдық сенім мен беделге негізделді. Урду тіліндегі тарихи мәтіндерде бұл тұлғалар «قومى نمائنده» (qaimi nunainda, ұлттық өкіл) және «قبائلى ذمه دار» (qabaili zimmidar, тайпалық жауапты тұлға) деп аталады. Көсемнің басты функциясы байлық жинау емес, қауымның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, джирга шақыру, сыртқы билікпен келіссөз жүргізу және әлеуметтік тепе-теңдікті сақтау болды. Мысалы, Хажі Сахиб Турангзай (حاجى صاحب ترنگزنى) туралы урду деректерінде оның британдық отарлық мектеп жүйесіне қарсы қозғалыс ұйымдастырып, жергілікті медреселер мен қауымдық оқу орталықтарын құрғаны жазылады. Ол «تحريك ازادى ہند» (takhrike azadi hind, Үндістан азаттық қозғалысы) контекстінде діни беделін пайдаланып, пуштун ауылдарын біріктірген тұлға ретінде сипатталады. Ал Бача хан (عبدالغفار خان, Абдул Ғаффар хан), урду деректерінде «فخر افغان» (fah-r-afghan, ауған мақтанышы) деп аталады, Пуштунвали ұғымын радикалды емес, бейбіт әлеуметтік реформа құралына айналдырды. Ол құрған «خدائى خدمتگار» (khudai hidmatgar, Құдайға қызмет етушілер) қозғалысы пуштун қоғамында тәртіп, білім және зорлықсыздық идеяларын насихаттады. Урду тіліндегі деректерге сәйкес, Бача хан пуштун намысын әскери батырлықпен және сабыр мен біліммен де өлшеуге болатынын дәлелдеген. Бұл оның Пуштунвали жүйесін модернизациялауға ұмтылғанын көрсетеді. Осылайша, көсемдік институт дәстүрді сақтаушы және оны өзгертіп отыратын динамикалық құрылым ретінде көрінеді. Қазіргі кезеңде де Хайбер Пахтунхва мен Белуджстан аймақтарында саяси партиялар мен жергілікті билік осы дәстүрлі бедел құрылымдарын ескеруге мәжбүр, себебі әлеуметтік заңдылық әлі де жеке тұлғаның беделі мен джирга жүйесіне сүйенеді [155].

Жоғарыда аталған пуштундардың бейресми институттардың қызметі мен орнын анықтау және әлеуметтік рөлін түсіну үшін теориялық әдебиеттерге сүйену жеткіліксіз, себебі олардың көптеген функциялары ресми құқықтық кеңістіктен тыс, күнделікті өмір тәжірибесінде іске асады. Бүгінгі таңда да олар маңызды болып табылады, Осыған байланысты аталған құбылыстарды зерттеу мақсатында Пешавар университеті базасында және шекаралық аймақтарға жақын өңірлерде жүргізілген далалық зерттеулер нәтижелері пайдаланылды. Пуштунвали мен джирга жүйелерінің қазіргі заманғы трансформациясын, олардың әлеуметтік заңдылық деңгейін және мемлекеттік құқықтық институттармен өзара байланысын нақтылау үшін академиялық сарапшылармен жүргізілген фокус-топтық интервью және жергілікті тәжірибені қамтитын эмпирикалық деректерге ерекше мән берілді.

2023 жылғы 14 сәуірде Пешавар университетінің Пәкістандық аймақтық зерттеулер орталығында жүргізілген фокус-топтық интервью Пәкістан қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік институттардың қазіргі трансформациясын эмпирикалық және теориялық тұрғыдан талдауға мүмкіндік беретін маңызды дерек көзі болып табылады. Зерттеу әдістемесі ретінде фокус-топтық интервью таңдалуы кездейсоқ емес, себебі ол бір мезетте бірнеше сарапшының пікірін салыстыруға, концептуалдық қайшылықтарды анықтауға және ортақ ғылыми келісім деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Интервьюге қатысқан зерттеушілер экономика, аймақтық интеграция, Орталық Азия зерттеулері және әлеуметтік даму салаларында маманданған академиялық тұлғалар еді.

Алғашқы респондент доктор Шабир Ахмад Ханның пікірін талдай отырып, пуштунвали жүйесінің қазіргі қоғамдағы рөлі мәдени инерция мен әлеуметтік тұрақтылық арасындағы байланыс ретінде көрінеді. Оның тұжырымында пуштунвали тарихи моральдық кодекс және әлеуметтік өмірдің күнделікті практикасында сақталған реттеуші механизм ретінде сипатталады. Әсіресе қонақжайлық институты (مهمان نوازی, mehman nawazi, қонақ күту мәдениеті) әлеуметтік капиталдың формасы ретінде жұмыс істейді. Бұл құбылысты салыстырмалы түрде қарастырғанда, Оңтүстік Азияның басқа этникалық топтарымен салыстырғанда (мысалы, пенджаб немесе синд қоғамдары) пуштун қауымында қонаққа деген міндетті жауапкершілік институционалдық деңгейде әлдеқайда жоғары екенін байқауға болады. Доктор Шабир Ахмад Хан мәдени дамудың біркелкі еместігін атап өтіп, қақтығыс аймақтарында дәстүрлі нормалардың әлсіреуін, ал салыстырмалы тұрақты аймақтарда олардың сақталуын көрсетеді. Бұл жерде ол мәдени институттардың сақталуы экономикалық даму деңгейімен тікелей емес, әлеуметтік қауіпсіздік құрылымымен байланысты екенін жанама түрде дәлелдейді.

Профессор Шахбаз Ханның пікірлері джирга институтының трансформациясын институционалдық өзгеріс теориясы аясында түсіндіруге мүмкіндік береді. Оның тұжырымы бойынша джирга (جڙگه jirga, дәстүрлі кеңес жүйесі) бұрынғы кезеңде толыққанды нормативтік билікке ие болса, қазіргі кезеңде оның рөлі шектелген, бірақ жойылмаған. Бұл құбылысты «гибридті институттық құрылымдардың қалыптасуы» ретінде сипаттауға болады, яғни формалды мемлекеттік құқық пен бейресми дәстүрлі құқықтың қатар өмір сүруі. Салыстырмалы түрде алғанда, Пәкістанның ауылдық аймақтарында джирга шешімдері әлі де әлеуметтік міндетті күшке ие болса, қалалық аймақтарда ол көбіне символикалық немесе кеңес беру деңгейіне түскен. Профессордың маңызды бақылауы, джирганың құрамдық трансформациясы: бұрын моральдық беделге ие ақсақалдар қатысса, қазіргі таңда кей жерлерде саяси және экономикалық мүддесі бар акторлардың араласуы байқалады. Бұл оның бейтараптық деңгейінің төмендеуіне алып келуі мүмкін, бірақ сонымен қатар оның институционалдық бейімделу қабілетін де көрсетеді. Ауғанстанмен салыстырғанда, Пәкістандағы джирга формалды мемлекеттік

жүйемен көбірек интеграцияланған, ал Ауғанстанда ол кей жағдайда ресми парламенттік шешімдерден де жоғары заңдылыққа ие.

Теориялық тұрғыдан бұл интервью материалдары «қос құқықтық жүйе» немесе legal pluralism концепциясын нақтылай түседі. Бір қоғам ішінде мемлекеттік құқықтық жүйе мен дәстүрлі нормалармен қатар жұмыс істейді, бірақ олардың қолданылу кеңістігі әртүрлі. Мемлекеттік сот жүйесі формалды құқықтық дауларды шешсе, джирга әлеуметтік және моральдық дауларды реттеуде басым рөл атқарады. Мысалы, жер дауы, отбасыаралық конфликт немесе ар-намысқа қатысты мәселелер көбіне ресми сотқа жетпей-ақ джирга арқылы шешіледі. Бұл жағдай рационалды құқықтық жүйе мен әлеуметтік сенімге негізделген жүйенің қатар өмір сүруін көрсетеді. Салыстырмалы түрде алғанда, бұл модель Пәкістанға тән емес, ұқсас құрылымдар Африкадағы кейбір қауымдарда және Таяу Шығыстағы бедуин қоғамдарында да кездеседі, бірақ Пәкістандағы ерекшелік, ол олардың мемлекеттік жүйемен институционалдық бәсекелестікте емес, функционалдық қатар өмір сүруінде.

Белудж қоғамының әлеуметтік құрылымы мен құқықтық мәдениеті Оңтүстік Азияның шекаралық кеңістігінде қалыптасқан күрделі тарихи тәжірибенің нәтижесі болып табылады. Белухмаяр деп шартты түрде аталатын моральдық кодекс, қонақжайлық пен антқа беріктік сияқты қағидалар, сондай ақ сардар мен тайпалық кеңестердің қызметі осы қоғамның ішкі тұрақтылығын қамтамасыз еткен негізгі тетіктер ретінде қалыптасты.

Белухмаяр жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қонақжайлық институты белудж әлеуметтік құрылымының ең жоғары моральдық категорияларының бірі болып табылады және ол тұрмыстық әдет пен құқықтық және этикалық міндет ретінде орныққан күрделі мәдени кодты білдіреді. Белудж қоғамында қонақ (mehman, مهمان, қонақ) ұғымы қарапайым әлеуметтік категория және сакралды мәртебеге ие феномен ретінде қарастырылады. Бұл мәртебе бойынша қонақ үй иесінің тайпалық, саяси немесе жеке қақтығыстарына қарамастан толық қорғанысқа ие болады. Белудж ауыз әдебиетінде және эпикалық дәстүрінде қонақ «Құдайдың жіберген берекесі» ретінде сипатталады, бұл ұғым урду тілінде «мехман рахмат хе» (مهمان رحمت ہے, mehman rehmat hai) формасында кең таралған. Бұл қағида моральдық түсінік және нақты әлеуметтік міндетке айналған, себебі қонақты қорғау жауапкершілігі жеке үй иесіне, бүкіл ру мен қауымға жүктеледі. Белудж тарихи-эпикалық мәтіндерінде тіпті қарсылас тайпа өкілінің өзі қонақ ретінде қабылданған жағдайлар кездеседі, мұнда үй иесі оның өміріне қауіп төндірмеуге міндетті болған. Мысалы, «Ринд және Лашари» цикліндегі сюжеттерде жауласушы тарап өкілінің қонақ ретінде қабылданып, оған қол сұғылмайтын мәртебе берілуі белудж қоғамындағы гуманистік құқықтық элементтердің бар екенін көрсетеді. Қонаққа қарсы зорлық көрсету ең ауыр әлеуметтік айып ретінде қарастырылып, ол жеке беделге емес, тұтас әулеттің абыройына нұқсан келтіретін әрекет болып саналған. Сондықтан қонақжайлық белудж құқықтық жүйесінде бейресми, бірақ абсолютті міндет ретінде жұмыс істеді.

Белухмаяр ұғымын теориялық тұрғыдан қарастыруға да болады. Оны жеке құқықтық кодекс немесе нақты тарихи құжатталған заң жүйесімен қатар, антропологиялық ғылымда қолданылатын «әдеттік құқықтың моральдық-этикалық кешені» ретінде түсіндіру де орынды. Оңтүстік Азия мен Иран шекаралық аймағындағы белудж қауымдары туралы зерттеулерде бұл құбылыс көбіне «әдеттік нормативтік тәртіп» (customary normative order) немесе «ауызша моральдық-құқықтық дәстүр» (oral moral jurisprudence) деп сипатталады. Яғни, ол формалды институтқа қарағанда әлеуметтік мінез-құлықты реттейтін ішкі мәдени бағдарлар жүйесі болып табылады. Этнограф Дориан К. Фуллер Макран аймағында жүргізген далалық зерттеулерінде белудж қауымдары құқық бұзушылықты жазбаша заң арқылы емес, «қоғамдық моральдық баланс» арқылы түзететіні көрсетіледі, мұнда негізгі өлшем жазалау емес, ұжымдық келісімге қайту болып табылады [156]. Мысалы, жер дауы туындаған жағдайда тараптар сотқа жүгінуден бұрын ақсақалдар кеңесіне жүгініп, тарихи пайдалану құқығын дәлелдейтін ауызша шежірелік аргументтерді келтіреді. Бұл жерде дәлел материалдық құжат емес, рудың санасы мен куәлік беделі арқылы бекітіледі. Мұндай жүйе белухмаярдың институционалданбаған, бірақ әлеуметтік тұрғыдан міндетті нормалар жиынтығы екенін көрсетеді.

Белухмаярдың құрылымын әдістемелік тұрғыдан талдауда функционалистік және символикалық антропология тәсілдері маңызды орын алады. Функционалистік тұрғыдан ол қоғам ішіндегі тұрақтылықты сақтайтын механизм ретінде қарастырылады, себебі әрбір моральдық норма белгілі бір әлеуметтік функция атқарады. Мысалы, антқа беріктік қағидасы жеке сенім мәселесі емес, тайпалық альянстардың ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз ететін құрал болып табылады. Белудж фольклорында жиі кездесетін Мир Чакар Ринд пен Лашари тайпасының қақтығысы осы тұрғыдан маңызды мысал болып саналады: мұнда келісімнің бұзылуы әскери қақтығысқа және бүкіл әлеуметтік құрылымның қайта конфигурациясына алып келген [157]. Символикалық антропология тұрғысынан белухмаяр нормалары ритуалдық әрекеттер арқылы көрінеді. Мысалы, қонақты қарсы алу рәсімінде үй иесінің қаруын уақытша шетке қоюы немесе ант беру кезінде қасиетті мәтінге қол тигізу әрекеті формальды қимыл және әлеуметтік сенімнің символдық бекітілуі болып табылады. Бұл тұрғыда белухмаяр әлеуметтік тәртіпті реттеп, оны символдық деңгейде қайта өндіретін мәдени механизм ретінде көрінеді.

Салыстырмалы әдіс тұрғысынан белухмаяр жүйесі пуштунвали, раджпуттық кодтар немесе араб бедуиндерінің ғұрыптық құқықтарымен типологиялық ұқсастықтарға ие болғанымен, белудж контекстінде ол ерекше экологиялық және тарихи жағдаймен шартталған. Шөлейт және жартылай шөлейт кеңістіктегі өмір сүру стратегиясы ресурстардың тапшылығына негізделгендіктен, әлеуметтік ынтымақтастық пен бедел экономикасы басты реттеуші факторға айналған. Марк Хьюздің Белуджстандағы зерттеулерінде көрсетілгендей, су көздерін бөлу мәселесі жиі ресми келісімдерсіз, моральдық

міндеттемелер негізінде шешілген, ал бұл міндеттемелер бұзылған жағдайда әлеуметтік оқшаулау автоматты түрде іске қосылған [158]. Мысалы, бір ру мүшесінің қонаққа зиян келтіруі бүкіл рудың беделін түсіріп, басқа тайпалармен сауда және неке қатынастарының үзілуіне әкелген.

Белудж құқықтық мәдениетінің екінші негізгі тірегі ант пен уәде институты болып табылады, ол әлеуметтік сенім жүйесінің өзегін құрайды және қоғам ішіндегі келісімдердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Белудж дәстүрінде ант бұзу тек құқықтық бұзушылық емес, моральдық және рухани қылмыс ретінде бағаланады. Урду тіліндегі деректерде бұл қағида «қасам торна сабсе бара гунаһ хе» (قسم توڑنا سب سے بڑا گناہ ہے, qasam torna sab se bara gunah hai, ант бұзу ең ауыр күнә) деп беріледі. Ант көбіне қасиетті мәтіндерге, әсіресе Құранға қол қою арқылы немесе ру ақсақалдарының алдында салтанатты түрде сөз беру арқылы бекітілген. Бұл рәсім символикалық акт емес, әлеуметтік міндеттемені заңдастыратын механизм ретінде жұмыс істеді. Белудж қоғамында ант бұзған адам жеке сенімін жоғалтпай, бүкіл руының беделіне нұқсан келтірген [159]. Белудж қоғамындағы ант және уәде институты Пәкістандық зерттеушілер тарапынан әлеуметтік реттеудің ең тұрақты бейресми механизмі ретінде қарастырылады. Әсіресе Ахтар Балоч, Сайра Бано және Расул Бахш Раис сияқты авторлардың еңбектерінде бұл институт ресми құқықтық жүйеге балама ретінде және қоғамның ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі «жазылмаған конституция» ретінде сипатталады. Расул Бахш Раис Пәкістанның тайпалық аймақтарын зерттей отырып, ант беру тәжірибесі жеке адамның моральдық актісі және тұтас рудың саяси жауапкершілігін бекітетін әлеуметтік міндет екенін көрсетеді. Яғни бір адамның берген анты бүкіл қауымның келісімі ретінде қабылданады [160]. Ант бұзылған жағдайда адам жеке жазаланбайды, ол өз руын сауда, неке және қорғаныс қатынастарынан айыру арқылы әлеуметтік оқшаулауға ұшыратады. Бұл Пәкістандық зерттеулерде ант институтының құқықтан да күшті әлеуметтік бақылау құралы ретінде жұмыс істейтінін дәлелдейді.

Пәкістандық әлеуметтік ғылымдарда Хамза Алави және Акбар С. Ахмед еңбектері ант пен уәде институтын мемлекеттік құрылым әлсіз болған жағдайда пайда болатын альтернативті басқару механизмі ретінде түсіндіреді. Акбар С. Ахмедтің далалық зерттеулерінде белудж және пуштун қоғамдарында дауларды шешудің негізгі жолы ретінде ант беру рәсімі көрсетіледі, бұл рәсім көбіне джирга деңгейінде жүзеге асады. Оның пікірінше, бұл жүйе екі негізгі функция атқарады: біріншіден, әлеуметтік сенімді қалыптастырады; екіншіден, мемлекеттік сот жүйесінің баяулығын және қашықтығын өтем жасайды. Мысалы, бір ру өкілі екінші руға зиян келтірсе, ресми сотқа жүгінбей-ақ джирга алдында ант беру арқылы кінәсін мойындап, өтемақы шарттарын бекітеді. Бұл жағдайда ант құқықтық шешімнің орнына жүретін институционалдық механизмге айналады [161]. Сабин Казминің зерттеулерінде де ант институтының гендерлік аспектісі қарастырылып, әйелдердің ресми шешім қабылдау процесінен шеттетілгеніне

карамастан, ант пен уәде жүйесі әлеуметтік тепе-теңдікті белгілі бір деңгейде сақтайтыны көрсетіледі [162].

XVIII ғасырда Калат хандығы белудж саяси құрылымының институционалдануында шешуші кезең болды, өйткені бұл кезеңде тайпалық жүйе алғаш рет кеңірек конфедеративті саяси модельге біріктірілді. Насир хан I әртүрлі белудж тайпаларын бір орталыққа бағынған, бірақ ішкі автономиясы сақталған құрылымға біріктіруге тырысты. Оның реформалары әскери міндеткерлік (خدمتِ عسکری, әскери қызмет), салық жүйесі (محصول, mahsul, салық) және сыртқы саясатты үйлестіруге бағытталды. Бұл модель орталықтанған монархияға қарағанда федеративті басқару жүйесіне жақын болды. Кейбір зерттеушілер бұл құрылымды «ерте федерализм үлгісі» ретінде сипаттайды, себебі сардарлар өз автономиясын сақтай отырып, орталық билікпен келісілген жүйеде әрекет етті [163]. Бұл кезең белудж саяси мәдениетінде тепе теңдік пен орталықтандыру арасындағы күрделі синтездің қалыптасқанын көрсетеді.

Британ отарлық кезеңінде белудж әлеуметтік және саяси жүйесі түбегейлі трансформацияға ұшырады. Британ әкімшілігі тікелей басқару орнына жанама басқару стратегиясын қолданды, бұл жүйеде сардарлар (سردار, sardar, тайпа көсемі) негізгі әкімшілік делдалдарға айналды. Олар жергілікті тәртіпті сақтау, салық жинау және қауіпсіздік қамтамасыз ету функцияларын атқарды. Бұл саясаттың нәтижесінде кейбір сардарлар отарлық әкімшіліктің қолдауымен күшейіп, экономикалық және саяси ресурстарға ие болды, ал кейбір тайпалар бұл жүйеге қарсы көтерілістер ұйымдастырды. Отарлық құжаттарда бұл процесс «жанама басқару саясаты» ретінде сипатталады, ол жергілікті элитаны пайдалану арқылы аймақты бақылауға негізделді. Бұл жағдай белудж қоғамында ішкі әлеуметтік жіктелудің күшеюіне және кейбір тайпалық қақтығыстардың тереңдеуіне алып келді [164].

Пәкістан құрылғаннан кейін белудж қоғамы мемлекетпен күрделі және көп деңгейлі қатынас орнатты. Ресми мемлекеттік институттар енгізілгенімен, тайпалық құрылымдар толық жойылған жоқ және көптеген аймақтарда күнделікті әлеуметтік қатынастарды реттеуді жалғастырды. Белуджстанда табиғи ресурстарды бөлу, әсіресе газ, мыс және пайдалы қазбаларға қатысты мәселелерде сардарлар негізгі саяси делдалдарға айналды. Наваб Акбар Бугти (نواب اکبر بگٹی), Атаулла Менгал (عطا الله مينگل) және Хайр Бахш Марри (خير بخش) сынды саяси және тайпалық лидерлер дәстүрлі беделін заманауи саяси қозғалыстармен ұштастырды. Олар белудж автономиясы мен орталық билік арасындағы қатынастарды қайта анықтауға тырысты және аймақтық саяси бірегейлігінің қалыптасуына ықпал етті [165]. Сонымен қатар бұл жүйелердің ішкі құрылымында бірқатар әлеуметтік қайшылықтар да бар. Әйелдердің шешім қабылдау процесінен шеттетілуі, кейбір жағдайларда қыз беру арқылы татуласу тәжірибесі (vani ونی, компенсациялық неке немесе жанжал үшін қызды “құрбандық” ретінде беру дәстүрі), әлеуметтік теңсіздік және қарулы беделдің үстемдігі қазіргі адам құқықтары тұрғысынан сынға алынады. Кейбір жергілікті кеңестерде заңға қайшы немесе дискриминациялық шешімдер

кабылданған жағдайлар тіркелген. Дегенмен көптеген зерттеушілер бұл институттарды толық жою әлеуметтік тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін екенін атап өтеді, себебі олар ғасырлар бойы қалыптасқан сенім, бедел және әлеуметтік реттеу жүйесіне негізделген. Сондықтан қазіргі кезеңде аралас модельдер, яғни ресми сот пен дәстүрлі медиацияны біріктіру тәжірибелері қарастырылуда.

Жоғарыда қарастырылған Пәкістан қоғамындағы пуштунвали, джирга және белудж «Белухмаяр» секілді бейресми құқықтық және моральдық жүйелерге қатысты этнографиялық, тарихи және далалық зерттеу материалдары олардың мәдени ерекшелігі мен әлеуметтік реттеудің күрделі институционалдық тетігі екенін айқын көрсетеді. Пешавар университеті базасында жүргізілген фокус-топтық интервью нәтижелерімен қатар классикалық және қазіргі заманғы пәкістандық зерттеушілердің еңбектері бұл институттардың мемлекетпен қатар жұмыс істейтін «қос құқықтық кеңістікті» қалыптастыратынын дәлелдейді. Осы эмпирикалық және теориялық деректерді жинақтау нәтижесінде төмендегі ғылыми тұжырымдарды жасауға болады:

Пуштун және белудж қоғамдарындағы бейресми институттар, атап айтқанда пуштунвали мен Белухмаяр моральдық кодекстері және джирга мен сардар жүйесі, құқықтық нормалардың баламасы ретінде емес, тарихи ұзақ мерзімде қалыптасқан әлеуметтік реттеу және заңды түрде өндіру механизмдері ретінде қызмет етеді. Бұл институттардың негізгі ерекшелігі олардың жазбаша заңға сүйенбеуінде емес, керісінше ұжымдық беделге, ауызша дәстүрге және символдық санкцияларға негізделуінде жатыр. Мысалы, белудж қоғамындағы ант беру (قسم, қасам) немесе пуштун қоғамындағы нанаватай рәсімі құқықтық акт және әлеуметтік келісімді қалпына келтіретін моральдық міндеттеме ретінде әрекет етеді. Пәкістандық зерттеуші Расул Бахш Раис өз еңбектерінде ант институтын «жазылмаған конституция» ретінде сипаттап, оның бір адамның әрекеті бүкіл рудың саяси жауапкершілігіне айналатынын көрсетеді. Бұл дерек бейресми институттардың жеке құқыққа қарағанда ұжымдық жауапкершілік логикасына негізделетінін дәлелдейді. Сонымен қатар, Фазал Рахим Ханның Хайбер агенттігі бойынша зерттеулерінде джирга шешімдерінің орындауы заң күшімен емес, қоғамдық бойкот және бедел санкциясы арқылы жүзеге асатыны көрсетіледі. Бұл жағдай бейресми құқықтық жүйелердің әлеуметтік бақылау механизмдері ретінде тиімді жұмыс істейтінін айғақтайды.

Белухмаяр және оған ұқсас моральдық кодекстердің ішкі құрылымы құқықтық нормалар жиынтығы, символдық және ритуалдық тәжірибелер арқылы қайта өндірілетін мәдени жүйе болып табылады. Белудж қонақжайлық институты (مہمان نوازی, mehman nawazi) немесе пуштунвалидағы мелмастия ұғымы әлеуметтік қатынастарды реттеп, мәдени бірегейлікті қалыптастырудың негізгі тетігі ретінде қызмет етеді. Дориан Фуллер мен Марк Хьюздің Белуджстан аймағындағы далалық зерттеулері қонаққа құрмет көрсету тәжірибесі ресурстар тапшылығы жағдайында қауым ішіндегі сенім

мен өзара тәуелділікті күшейтетінін көрсетеді. Сонымен бірге, Акбар С. Ахмедтің Вазиристан өңіріндегі зерттеулері бойынша джирга отырыстарында қабылданған шешімдер көбіне жазбаша құқықтық негізге емес, тарихи әңгімелер мен беделдік дәлелдерге сүйенеді. Бұл деректер бейресми институттардың рационалды құқықтық құрылымнан өзара сенімді байланыстарға негізделетінін көрсетеді. Белудж фольклорындағы Мир Чакар Ринд пен Лашари тайпалары арасындағы қақтығыс желісі де құқықтық нормалардың мәдени санасымен тығыз байланысын дәлелдейді. Осылайша, Белухмаяр жүйесі құқықтық кодекс және мәдени репродукция механизмі ретінде қарастырылады.

Пуштун және белудж бейресми институттары мемлекет пен жергілікті қоғам арасындағы аралық басқару кеңістігін құрай отырып, «гибридті басқару моделі» қалыптасуына ықпал етеді. Пешавар университетінде жүргізілген фокус-топтық интервью нәтижелері көрсеткендей, қазіргі Пәкістан қоғамында формалды мемлекеттік институттар мен дәстүрлі джирга жүйесі қатар жұмыс істейді, бірақ олардың функционалдық салалары әртүрлі бөлінген. Доктор Шабир Ахмад Хан мен профессор Шахбаз Хан пікірлері джирганың ауылдық және шекаралық аймақтарда әлі де нақты әлеуметтік шешім қабылдау құралы ретінде сақталғанын дәлелдейді. Әсіресе жер даулары, отбасылық келіспеушіліктер және ар-намысқа қатысты мәселелер көбіне сот жүйесіне жетпей джирга деңгейінде шешіледі. Бұл құбылыс Хамза Алави ұсынған «post colonial state formation» теориясымен сәйкес келеді, онда мемлекет ауылдық аймақтарда толық институционалдық үстемдік орната алмайды. Сонымен қатар белудж сардарларының саяси рөлі, мысалы Наваб Акбар Бугти, Атаулла Менгал және Хайр Бахш Марри қызметі, дәстүрлі беделдің заманауи саяси құрылыммен бірігуін көрсетеді. Бұл жағдай бейресми институттардың жойылмай, керісінше мемлекеттік жүйемен қатар трансформацияланатынын дәлелдейді [Б қосымшасы].

Белудж және пуштун бейресми құқықтық жүйелерінің трансформациясы олардың ішкі бейімделу қабілетіне және сыртқы саяси экономикалық факторларға тәуелді екенін көрсетеді. Британ отарлық кезеңінде енгізілген жанама басқару саясаты сардарлар мен маликтер институтын күшейтіп, дәстүрлі құрылымдарды отарлық әкімшілікпен интеграциялады. Бұл процесс жергілікті элитаның күшеюіне және әлеуметтік жіктелудің тереңдеуіне әкелді. Пәкістан тәуелсіздігінен кейін ресурстарды бөлу мәселесі, әсіресе Белуджстандағы газ және минералдық байлықтар, дәстүрлі институттардың саяси маңызын одан әрі арттырды. Саяси экономика тұрғысынан бұл жағдай бейресми институттардың мәдени және экономикалық ресурстарды бақылау механизміне айналғанын көрсетеді. Қазіргі кезеңде әйелдердің шешім қабылдау процесінен шеттетілуі, вани сияқты тәжірибелер және әлеуметтік теңсіздік мәселелері бұл жүйелердің нормативтік шектеулерін айқындайды. Дегенмен қазіргі зерттеулер бұл институттарды толық жою емес, оларды ресми құқықтық жүйемен үйлестіру қажеттігін көрсетеді. Сабина Казми мен Мұхаммад Юсуфтың еңбектерінде бұл процесс «legal pluralism

within state structure» ретінде сипатталады. Осылайша, пуштунвали мен Белухмаяр сияқты жүйелердің болашағы олардың мемлекетпен бәсекелестігінде емес, институционалдық бейімделу қабілетінде жатыр.

3.2 Пуштундар мен белудждардың діни-этникалық дәстүрлері және мәдениеті: «халықтық ислам» және этно-діни мерекелері

Бұл бөлімде Пәкістандағы пуштундар мен белудждардың діни-этникалық дәстүрлері қарастырылып, олардың ислам дінімен өзара байланысы «халықтық ислам» концепциясы негізінде талданады, яғни зерттеудің негізгі өзегі ретінде ресми діни нормалар мен жергілікті этномәдени тәжірибелердің өзара ықпалдасу механизмі алынады. Мұнда исламдық канондық мерекелердің сипаттамасы мен олардың нақты жергілікті формалары, урду тіліндегі атаулары, ритуалдық құрылымы, символдық мағынасы және әлеуметтік функциялары қарастырылады, себебі дәл осы деңгейде діни тәжірибенің нақты мазмұны ашылады. Пәкістанның қалыптасу кезеңіндегі діни ахуал, конфессиялық және этникалық әртүрлілік, орталықтандырылған діни институттар мен локалдық діни тәжірибелер арасындағы қатынас мәселелері де қамтылады. Бұл мәселелерге ерекше назар аударылуының себебі пуштундар мен белудждар қоғамында ислам діні идеологиялық немесе құқықтық жүйе ретінде және күнделікті өмірді, әлеуметтік қатынастар мен мәдени нормаларды реттейтін кешенді құбылыс ретінде қызмет етеді, ал мұны түсіну үшін мерекелер мен ритуалдарды эмпирикалық деңгейде талдау қажет.

Бөлімнің ішкі мазмұны сипаттамалық, аналитикалық және дәлелді бағытта құрылады, яғни әрбір мереке мен ритуал нақты этнографиялық деректермен, статистикалық мәліметтермен және ғылыми зерттеулермен негізделеді, ал олардың ішкі құрылымы, функциясы және тарихи қалыптасуы жүйелі түрде ашылады. Осы дәстүрлерді көрсету арқылы зерттеу исламның универсалды діни жүйе мен әртүрлі этномәдени контексттерде трансформацияланатын, бейімделетін, жаңа мағыналарға ие болатын динамикалық құбылыс екенін дәлелдеуді мақсат етеді. Атап айтқанда, пуштундар мен белудждар мысалында «халықтық ислам» теоретикалық ұғым және нақты әлеуметтік шындық екені, ал діни тәжірибенің формалары тайпалық құрылыммен, жергілікті сенімдермен және тарихи тәжірибемен анықталатыны ғылыми тұрғыда негізделеді. Осы арқылы бөлімнің негізгі ғылыми мақсаты исламның аумақтық шоғырлану процесін, оның мәдени бірігу үдерісі және діни тәжірибенің табиғатын көрсету болып табылады.

Пәкістандағы пуштундар мен белудждардың діни-этникалық дәстүрлері мен мерекелік мәдениетін талдау барысында «халықтық ислам» ұғымын теориялық категория және нақты эмпирикалық құбылыс ретінде қарастыру қажет, өйткені дәл осы деңгейде исламның күнделікті өмірмен, тайпалық құрылыммен және сенімдермен тоғысуы айқын көрінеді. Антропологиялық зерттеулерде бұл құбылыс көбінесе исламның «жергілікті, халықтық, күнделікті тілдік форма» ретінде сипатталады, яғни діни мәтіндер мен догмалар жергілікті мәдени дәстүрге бейімделіп, жаңа мағыналарға ие болады.

Пәкістанның демографиялық құрылымына сүйенсек, 2023 жылғы ресми санақ бойынша ел халқының шамамен 241 миллионға жуық екені анықталған, оның ішінде 96 % астамы мұсылмандар болып табылады, бірақ бұл біркелкі діни тәжірибені білдірмейді. Пуштундар мен белудждар арасында ислам көбінесе сопылық дәстүрлермен, әулиелер культімен және зияннан сақтаушы нанымдық тәжірибелермен ұштасып, «халықтық ислам» деп аталатын күрделі жүйені қалыптастырады. Бұл жүйеде, мысалы, «пірге сенім» (پیر پرستی, pīr parastī мағынасы «рухани ұстазға табыну немесе оған ерекше құрмет көрсету») және «қасиетті орындарға зиярат» (زیارت, ziyarat мағынасы «әулие қабіріне барып, дұға ету») сияқты тәжірибелер кең таралған. Неміс антропологы Юрген Васим Фрембген [166] мен британдық зерттеуші Магнус Марсден [167] еңбектерінде көрсетілгендей, бұл тәжірибелер исламның ресми догматикасынан тыс болса да, жергілікті қоғам үшін толыққанды діни өмірдің ажырамас бөлігі болып табылады.

Пуштундар мен белудждардың оразаға байланысты діни-этнографиялық дәстүрлері исламдық мерекелік жүйенің жергілікті мәдениетпен терең араласып кеткенін көрсетеді. Әсіресе Рамазан айының аяқталуы мен Ораза айт кезеңінде (عيد الفطر, eid al-fitr) халықтық тәжірибелер діни рәсімдермен, әлеуметтік және символдық әрекеттермен толықтырылады. Ораза айт қарсаңындағы ең маңызды дәстүрлердің бірі «Чанд рат» (چاند رات, chand rat, айлы түн) болып табылады. Бұл түнде жаңа айдың көрінуі жаңа рухани және әлеуметтік циклдің басталуын білдіреді деп қабылданады. Белудж және пуштун қауымдарында бұл түн ерекше қуаныш пен дайындық кезеңі ретінде сипатталады: базарларға бару, жаңа киім дайындау және отбасылық кездесулер ұйымдастыру кең таралған. Әйелдер арасында хна жағу дәстүрі ерекше орын алады, (مہندی mehendī «хна») деп аталады. Бұл рәсім жаман көзден сақтану (نظر بد سے بچاؤ, nazar bad se bachao) және береке тілеу (برکت, barkat) символикасымен байланысты. Антропологиялық деректерге сәйкес, бұл тәжірибе эстетикалық және әйелдер арасындағы әлеуметтік байланыстарды нығайтатын маңызды мәдени механизм болып табылады.

Ораза айт кезеңінде балалардың “Eidi” (عیدی, «мерекелік сыйлық немесе ақша» эйди) жинау дәстүрі кең таралған. Бұл тәжірибе туыстық және әлеуметтік қатынастарды нығайтатын институционалдық рәсім ретінде қызмет етеді. Оразаның аяқталуына байланысты берілетін міндетті садақа Fitrana (فطرانہ, «ораза садақасы» fitrana) пуштундар мен белудждар арасында көбінесе ақшалай, астық, ұн немесе ауылшаруашылық өнімдері түрінде беріледі. Бұл ерекшелік олардың аграрлық шаруашылыққа негізделген әлеуметтік құрылымын көрсетеді және исламдық міндеттің жергілікті экономикалық мәдениетпен бейімделуін дәлелдейді. Кейбір белудж және пуштун ауылдық аймақтарында жаңа айды көру кезінде арнайы дұғалар оқылып, адамдар биік жерлерге шығып аспанды бақылау рәсімін орындайды. Бұл тәжірибе исламдық ай күнтізбесіне негізделген болса да, оның ішінде исламға дейінгі космологиялық түсініктердің іздері сақталған деп қарастырылады. Осыған байланысты зерттеушілер бұл құбылысты “халықтық

ислам” контекстінде түсіндіреді, мұнда ресми діни нормалар жергілікті наным сенімдермен қатар өмір сүреді [168].

Осыған ұқсас құбылыстарды антропологиялық тұрғыда Юрген Васим Фрембген Оңтүстік Азиядағы сопылық дәстүрлерді зерттеуінде көрсетсе, Магнус Марсден Пәкістандағы діни тәжірибенің әлеуметтік құрылыммен тығыз байланысын атап өтеді. Сонымен қатар, Ораза айт және Чанд рат сияқты мерекелердің символдық және әлеуметтік мағынасы Мухаммад Абдул Қодер Пәкістандағы ауылдық ислам тәжірибесіне арналған зерттеулерінде де сипатталады [169]. Белудж қоғамындағы Fitrana тәжірибесінің аграрлық сипаттары Ричард Итонның Оңтүстік Азия ислам тарихына қатысты еңбектерінде де жанама түрде талданады [170]. Ал әйелдер арасындағы хна жағу дәстүрі мен символдық қорғаныс түсініктері Тобиас Винкельсетт Оңтүстік Азиядағы гендерлік және діни ритуалдар жөніндегі этнографиялық зерттеулерінде кеңінен қарастырылады [171]. Бұл деректер жиынтығы пуштундар мен белудждардың діни мерекелік мәдениеті исламдық нормалар мен жергілікті этно-мәдени тәжірибелердің өзара ықпалдасуы арқылы қалыптасқан күрделі жүйе екенін көрсетеді.

Құрбан айт (عيد الاضحی, «құрбандық шалу мерекесі», Ид уль-Азха) пуштундар мен белудждардың діни мәдениетінде исламдық діни парыздың орындалуы және әлеуметтік қатынастарды реттейтін, қауымдық бірлікті күшейтетін, символдық мәртебе қалыптастыратын күрделі этно-діни институт ретінде қызмет етеді. Антропологиялық зерттеулер бұл мерекенің жергілікті қоғамдарда ресми діни нормалармен қатар, әлеуметтік құрылым, туыстық байланыстар және моральдық экономика жүйесі арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Құрбандыққа мал таңдау процесі алдын ала жоспарланған әлеуметтік әрекет ретінде қарастырылады: малды сатып алу, оны арнайы күтіп баптау және отбасы мүшелерінің қатысуымен рәсімдік дайындықтан өткізу кең таралған. Бұл тәжірибе жергілікті дискурста قربانی کی تیاری (qurbani ki tayari құрбандыққа дайындық) ретінде сипатталады және оның мәні әлеуметтік жауапкершілікте жатыр [172].

Құрбандыққа қатысты кейбір аймақтық тәжірибелер сырт көзге «ырым» ретінде көрінгенімен, антропологиялық тұрғыдан олар магиялық сенім емес, символдық әлеуметтік код ретінде түсіндіріледі. Мысалы, малға белгі салу немесе оны безендіру тәжірибесі урду тілінде حفاظتی نشان (қорғаныш белгісі, hifazati nishan) деп аталады, алайда бұл әрекет жаман рухтардан қорғау функциясына қарағанда, малдың рәсімдік мәртебесін және қауым тарапынан танылуын білдіреді. Кейбір белудж және пуштун ауылдық аймақтарында құрбандық шалынғаннан кейін рәсімнің аяқталғанын білдіретін символдық әрекеттер орындалады, бұл жергілікті тілдік қолданыста رسم تکمیل (рәсімнің аяқталуы, rasmi takmil) деп аталады. Бұл практика исламдық рәсімнің толық орындалуын білдіретін әлеуметтік белгі ретінде қарастырылады және оның мәні магиялық емес, институционалдық сипатқа ие [173].

Құрбандық етін бөлу жүйесі әлеуметтік теңдік пен қауымдық өзара көмектің институционалдық механизмі ретінде қызмет етеді. Исламдық

дәстүрдегі үшке бөлу қағидасы (تین حصے, tin hisse) формалды түрде сақталғанымен, пуштундар мен белудждардың жергілікті тәжірибесінде ол әлеуметтік құрылымға бейімделген түрде іске асады. Еттің бір бөлігі отбасыға, екінші бөлігі туыстар мен көршілерге, ал үшінші бөлігі мұқтаждарға беріледі, алайда нақты іс-тәжірибеде әлеуметтік әлсіз топтарға, әсіресе жетімдерге, жесірлерге және кедей туыстарға басымдық беріледі. Пуштун қоғамында бұл тәжірибе «қонақжайлық» (میلماستیا, melmastia) және «өзара жауапкершілік» қағидаларымен тікелей байланысты, яғни құрбандық діни және тайпалық-моральдық кодекстің бір бөлігі ретінде түсіндіріледі. Белудж қоғамында да осыған ұқсас құрылым байқалады, бірақ мұнда етті тарату көбіне ру ішіндегі иерархиялық қатынастарды қайта бекітеді. Алдымен ақсақалдар мен беделді отбасыларға ұсынылып, кейін кең қауымға таратылады. Сонымен қатар, құрбандық етін тарату көбіне бала туу, неке немесе ата-баба рухына арналған ас беру сияқты маңызды өмірлік циклдік оқиғалармен байланыстырылып, кеңейтілген әлеуметтік рәсімге айналады. Бұл тәжірибе садақа (صدقه, sad) принципінің жергілікті моральдық экономикамен үйлескенін көрсетіп, қоғам ішіндегі өзара тәуелділік пен символикалық алмасу жүйесін күшейтеді. Осылайша, Құрбан айт діни рәсім және әлеуметтік капиталды қайта бөлу, мәртебелік қатынастарды реттеу және қауымдық бірлікті жаңғырту механизмі ретінде қызмет етеді [174].

Пуштундардың ерекше этно-діни тәжірибелерінің бірі, ол әулиелерге арналған «урс» (عرس) мерекелері, дегенмен бұл рәсімдерді сопылық контекстпен шектеу жеткіліксіз. Сопылық дәстүрде әулие адамның қайтыс болған күнін атап өтетін рухани мереке деп түсіндірілсе, жалпы мағынасы «той» «жиынды» білдіреді. Урс кең мағынада ата-баба рухымен, қасиетті кеңістікпен және қауымдық санамен байланыс орнатудың күрделі жүйесі. «Урс» кезінде «қаввали» (qawali قوالی) мен «зікір» (زکړ zikr) орындалумен қатар, адамдар жеке және отбасылық тілектерін білдіреді, әсіресе бала сұрау, аурудан айығу немесе неке мәселелеріне қатысты өтініштер жиі кездеседі. Пуштун әйелдері арасында әулие қабіріне барып, арнайы жіп байлау немесе тас қою сияқты символикалық әрекеттер арқылы тілек білдіру кең таралған. Сонымен қатар, «chadar charhna» (چادر چڑھانا) рәсімі құрмет көрсету және белгілі бір әлеуметтік мәртебені көрсету формасы ретінде де қызмет етеді, өйткені қымбат маталарды ұсыну арқылы отбасы өзінің экономикалық жағдайын да білдіреді. «Урс» барысында ұйымдастырылатын «лангар» (لنگر langar) жүйесі қайырымдылық және қауым ішіндегі теңдікті уақытша қайта орнататын механизм ретінде қарастырылады. Бұл жерде бай мен кедей бір дастарханнан тамақтанып, әлеуметтік айырмашылықтар жойылады. Сонымен бірге, урс пуштундардың балаға қатысты дәстүрлерімен де тығыз байланысты, яғни бала көтере алмаған әйелдер әулиелерден медет сұрап, кейін бала туған жағдайда құрбандық шалып, ас береді, бұл «mannat» (منت) жүйесінің бір бөлігі ретінде көрінеді [175].

Пуштун қоғамында балаға қатысты дәстүрлер діни рәсімдер жиынтығы емес, сонымен бірге магиялық сенімдер, әлеуметтік бақылау механизмдері

және ата-баба культімен тығыз байланысқан күрделі этномәдени жүйе ретінде қалыптасқан. Нәресте дүниеге келген сәттен бастап оның өмірі бірқатар ырымдық және ритуалдық практикалармен қоршалады. Ең алғашқы рәсім, ол азан шақыру болғанымен, одан кейінгі кезеңде баланы «рухани және физикалық қауіптерден қорғауға» бағытталған бірқатар локалдық ырымдар жүзеге асады. Мысалы, кейбір пуштун тайпаларында жаңа туған нәрестені алғашқы жеті күн бойы сырт көзден жасыру дәстүрі бар, бұл «жаман көз» (بد نظر, bad nazar) әсерінен қорғау ретінде түсіндіріледі [176]. Сонымен бірге, баланың бесігіне немесе киіміне қара жіп, темір зат немесе арнайы тұмар (تعویذ, taweez) тағу кең таралған. Бұл тұмарлардың ішінде Құран аяттары және жергілікті ишаралық белгілер, сопылық символдар немесе әулиелердің есімдері жазылған қағаздар болуы мүмкін. Кейбір ауылдық аймақтарда бала алғаш рет үйден шығарылғанда оттың айналасынан өткізу немесе түтінмен аластау рәсімі жасалады, бұл исламға дейінгі қорғау магиясының сақталған элементі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, балаға қатысты «ақиқа» (عقیقه, aqiqah) рәсімі кезінде құрбандық шалу және баланың шашын алып, оны алтын немесе күміс салмағымен өлшеп, соған тең садақа беру дәстүрі де кең таралған, бұл әлеуметтік жауапкершілік пен символикалық тазаланудың бір формасы ретінде түсіндіріледі [177]. Ат қою (نومینگ, naming) процесі де ерекше мәнге ие. Көп жағдайда балаға ата-баба есімі беріледі, бұл генеалогиялық жалғастықты және рухани қорғауды қамтамасыз ететін символикалық акт ретінде қабылданады. Кейбір жағдайларда бала есімі белгілі бір әулиемен немесе сопылық пірмен байланыстырылады, әсіресе бала ұзақ уақыт бала тілеу (منت, mannat) нәтижесінде дүниеге келген болса. Мұндай жағдайда бала «қасиетті уәденің нәтижесі» ретінде қарастырылады, ал отбасы оның өмірін белгілі бір дәрежеде рухани міндет ретінде қабылдайды [178]. Пуштун қоғамында балаға қатысты ырымдар оның өмірінің кейінгі кезеңдерінде де жалғасады және әлеуметтік тәжірибемен тығыз байланысады. Мысалы, бала алғаш рет тіс шығарғанда немесе алғаш рет жүруге әрекет жасағанда арнайы тәтті тарату немесе көрші-қоланды шақырып шағын ас беру дәстүрі бар, бұл баланың өсуін қауымдық деңгейде мойындау ретінде түсіндіріледі. Кейбір тайпаларда балаға көз тимеу үшін оның маңдайына күйе немесе қара белгі салу, сондай-ақ арнайы дұға оқылған су шашу сияқты тәжірибелер кездеседі. Ұл бала дүниеге келген жағдайда үйдің сыртында мылтық ату немесе дауыс шығару дәстүрі бар, бұл оның тайпалық болашақтағы әлеуметтік рөлін символикалық түрде жариялау болып саналады. Қыз бала туған жағдайда да арнайы салттар бар. Оған көбіне отбасы ішінде ерекше қамқорлық жасалып, оның болашақ некелік мәртебесіне қатысты алдын ала символикалық келісімдер жасалуы мүмкін. Баланың ауруға шалдығуы немесе әлсіз болуы жағдайында әулие қабіріне апару, «маннат» жасау немесе арнайы пірден дем салдыру (دم, dam) тәжірибесі кең таралған. Мұндай әрекеттер медициналық және рухани-әлеуметтік емдеу жүйесінің бөлігі ретінде қарастырылады [179].

Пуштун некелік тәжірибесінде Хайбер-Пахтунхваға жататын Пешавар, Мардан, Бунер және бұрынғы ФАТА-ға енген Оракзай, Куррам, Мохманд пен

Ауғанстандағы Нангархар, Кунарда ең алғашқы нақты рәсім – «шириина» (shirina شیرینه) немесе «тәтті жіберу» (خور پیغام لیرل, khwog paygham leyāl) рәсімдері кең тараған. Бұл кезде күйеу жағы қалыңдық үйіне тәтті (халва, құрма, қант), кейде мата мен шай жібереді. Егер отбасы келіссе, тәтті қайтарылмайды, бұл «келісім белгісі» ретінде саналады. Мысалы, Мохманд ауданында бұл рәсімде міндетті түрде 7 дана құрма жіберіледі, ал Кунарда тәттімен бірге ақ мата қосылады [180]. Кейбір ауылдарда тәттіні әйел туыстар қабылдайды, ер адамдар араласпайды. Одан кейін «наста» (ناسته nasta отырыс, ресми жиналыс) рәсімі өткізіліп, екі жақтың әке жағынан және ру ішіндегі беделді ақсақалдары (маликтер және жергілікті бедел иелері) бір жерге жиналып, құдалық шарттарын, қалыңмал (ولور walwar, қалыңмал, қалыңдық үшін төленетін мал немесе ақша) мөлшерін, неке мерзімін және екі отбасының өзара міндеттерін нақтылап келіседі. Бұл жерде нақты келісім жасалады, яғни қалыңмал (ولور walwar) мөлшері жазбаша емес, ауызша бекітіледі. Ораксайда орташа 250-400 мың рупий немесе 25-30 қой, ал Пешаварға жақын ауылдарда 1-2 сиыр және ақша комбинациясы беріледі. Кейбір деректерге қарағанда, «егер қалыңмал кешіктірілсе, неке рәсімі басталмайды» [181].

Үйлену алдындағы ең нақты және кең таралған рәсім «شپه د حنايي» (shpa da henaui). Бұл түн әйелдер арасында өтеді. Қалыңдықтың қол-аяғына қына жағылады, бірақ негізгі әрекет, ол ән айту және символикалық қоштасу. Пешаварда әйелдер «تپي» (tappa) айтады, мысалы, қыздың туған үйден кетуі, жаңа үйге бейімделуі туралы әндер. Кунарда бұл түні қалыңдыққа тәтті емес, «сүт және бал» аралас сусын беріледі, яғни өмірдің жұмсақ болуы деген мағынаны білдіреді. Кейбір Мардан ауылдарында қалыңдықтың қолына қына жағылғаннан кейін, оның саусақтарына күміс тиын байланады, бұл «береке» белгісі болып табылады. Ер адамдар бұл рәсімге қатыстырылмайды, олар сырттан дауыл қағып, дыбысы естіледі. Келесі нақты кезең, ол «برات» (baraat) болып табылады. Бұл кезде күйеу жағы бірнеше көлікпен немесе ат үстінде келеді. Ораксайда міндетті түрде аспанға оқ атылады. Бунер аймағында ер адамдар «اتن» (attan) биін 20-30 минут бойы үздіксіз билейді. Кейбір жерлерде күйеу келгенде қалыңдық үйінің есігіне тәтті су шашылады немесе есікке гүл ілінеді [182].

Ең маңызды және эмоционалды рәсім «رخصتي» (rukhsati), яғни рұқсат алу кезеңі болып табылады. Бұл кезде қалыңдықты шығару нақты ережемен өтеді. Пешаварда Құран кітабы қалыңдықтың басынан ұсталып өткізіледі, ал Мохмандда қалыңдық табалдырықтан оң аяқпен шығуы міндетті. Кунарда есік алдына нан қойылады, «үйдің берекесі кетпесін» деген сенім бар. Кейбір ауылдарда қалыңдық шыққан кезде оның артынан су шашылады (2-3 шелек су), бұның астарында «жолы ашық болсын» деген ырым жатыр [183]. Рухсати кезінде әйелдер қатты дауыстап жылайды, бұл жеке эмоция емес, міндетті рәсім ретінде орындалады. Деректерге қарағанда «егер қыз үшін жылау болмаса, ол қыздың тағдыры ауыр болады деп есептеледі». Қалыңдық жаңа үйге келгенде «کور ته نانوتل» (kor ta nanutal) рәсімі жасалады, оған бал немесе құрма беріледі, кейде есіктен кіргенде темір ұстатылады, яғни бұл рәсімнің

астарында беріктік символы жатыр. Алғашқы түні қалыңдық жеке бөлмеде болады, үлкендермен иіліп амандасады, сөйлесу мен өзара дидагласу аз болады [183].

Некеден кейінгі нақты ырымдар да бар. Егер әйел тез жүкті болмаса, ол әулие қабіріне барып «مَنَّت» (mannat) ырымын жасайды, яғни мата байлайды (әдетте ақ немесе жасыл), кейде 7 рет айналып өтеді. Куррам аймағында әйелдер әулие қабірінен топырақ алып, оны суға араластырып ішеді, ол өз кезегінде символикалық ем болып табылады. Баланың дүниеге келуіне дейін әйелдер тұмар тағып жүреді, ішінде Құран аяттары жазылған қағаз болады. Егер бала туылса, «ақиқа» кезінде баланың шашы кесіледі де, салмағына тең ақша таратылады, Пешавар аймағында болса нақты таразы қолданылады. Егер ер бала туылса, Марданда үйдің сыртында 3 рет мылтық атылады. Егер қыз туылса, Кунарда кей отбасылар тәтті таратып, бірақ мылтық атпайды. Кейбір ауылдарда бала туғаннан кейін 7 күн бойы үйге бөтен адам кірмейді, «көз тиюден қорғау» деген ырымдар жасалады [184].

Белудж қоғамындағы мерекелік-діни мәдениет исламдық рәсімдермен қатар, ежелгі ирандық және жергілікті тайпалық сенім қабаттарының аралас жүйесі ретінде қалыптасқан. Ең ірі қоғамдық-экономикалық және этномәдени оқиғалардың бірі, «Сиби мела» (سیبى ميله sibi mela) фестивалі, ол Пәкістанның Белуджстан аймағында жыл сайын өтетін көпқабатты мерекелік кеңістік болып саналады. Бұл фестиваль мал саудасы немесе ауылшаруашылық жәрмеңкесі емес, сонымен бірге әлеуметтік ритуалдардың тоғысқан орталығы болып табылады. Мұнда нақты рәсімдер орындалады: «گهڑ داوڑ» (ghar daur, ат жарысы), «مویشی منڈی» (moweshi mandi, мал базары), «لوک رقص» (lok raqs, дәстүрлі би), сондай-ақ «سُرنا اور دھول» (surna awer dhol, музыка және даул) арқылы орындалатын салттық қойылымдар [185]. Фестиваль кезінде экономикалық алмасу және некелік келісімдер де жасалады. Кейбір отбасылар қыз көру немесе құда түсу мәселелерін дәл осы кеңістікте шешеді. Сонымен қатар, фестивальдің маңызды бөлігі, ол ата-баба рухына арналған «نذر و نیاز» (nazar-o-pyaz, құрбандық пен садақа) рәсімдері, онда қой немесе ешкі сойылып, ет қоғамдық түрде таратылады. Белудж аймағының зерттеулеріне қарағанда, бұл рәсім «ру бірлігін жаңғырту және өткен ата-бабалармен символикалық байланыс орнату» қызметін атқарады [186].

Белудждарарасында кең таралған ең маңызды діни-ырымдық жүйелердің бірі – «مَنَّت» (mannat, тілек айту арқылы уәде беру) және «نذر» (nazar, құрбандық міндеті) тәжірибесі. Бұл жүйе діни акт және әлеуметтік тәуекелді басқару механизмі ретінде жұмыс істейді. Мысалы, әйелдер бала көтере алмаған жағдайда белгілі бір әулие қабіріне барып, мата байлап, шам жағып, арнайы дұға оқиды. Егер тілек орындалса, олар міндетті түрде «تبارک» (tabaruk, қасиетті тағам немесе зат тарату) рәсімін орындайды, құрбандық шалып, етті көршілер мен кедейлерге таратады. Белуджстанның Лоралай және Хуздар аймақтарында әйелдер кейде қабір басынан топырақ алып, оны суға қосып ішеді немесе денесіне жағады, бұл аурудан немесе бедеуліктен арылу ырымымен байланысты [187]. Балаларға қатысты да көптеген ырымдар бар:

жаңа туған сәбидің бесігіне қара жіп байлау, оның маңдайына күйе жағу немесе темір зат қою арқылы «көз тиюден қорғау» кең таралған. Кейбір ауылдарда бала алғаш рет үйден шығарылғанда оның үстінен оттың түтінімен аластау рәсімі жасалады. Некеге қатысты маннат жүйесі де кең таралған, егер қыз ұзақ уақыт тұрмысқа шықпаса, отбасы әулиеге барып арнайы уәде береді, мысалы «егер неке жүзеге асса, құрбандық шаламыз» деп. Бұл тәжірибелер әлеуметтік белгісіздікті реттейтін мәдени механизм ретінде қызмет етеді.

Белудж қоғамындағы тағы бір маңызды ритуалдық тәжірибе, ол «دامال» (damal, транс биі) және «پيرانه طبابت» (pinara tibabat, пірдің/қасиетті емшілігі). «Дамал» көбіне сопылық әулиелердің мерекелерінде орындалады, әсіресе Хинглаж Мата және Лал Шахбаз Қаландар дәстүрлерімен байланысты аймақтарда байқалады. Мұнда адамдар барабан (دهول, дхол) және сырнай (سرنا, сурна) ырғағымен билеп, транс күйіне енеді. Бұл әрекет психологиялық босану және рухани тазару ретінде түсіндіріледі. Кейбір қатысушылар ұзақ уақыт бойы айналып билеп, есінен тану деңгейіне дейін жетеді, бұл «рухтың ашылуы» ретінде қабылданады. Сонымен қатар, «пірлік/рухани емдеу» жүйесінде емші (пір) Құран аяттарын оқып, «دم» (dam, дем салу) жасайды. Науқасқа үрлейді немесе суға дұға оқып береді. Кейде науқасқа арнайы тұмар (تعویذ, taweez) беріледі, ол мойынға немесе қолға тағылады. Белудж ауылдарын зерттеген ғалымдардың этнографиялық бақылауларына сәйкес, ауыл халқының шамамен 40-50 % ресми медицинамен қатар осындай дәстүрлі емдеу әдістеріне де жүгінеді [188].

Белудж қоғамында ата-баба культі мен қасиетті орындарға зиярат ету ерекше орын алады. «زيارت» (zyarat, қасиетті орынға бару) тәжірибесі белудждар үшін діни міндет және әлеуметтік сананы жаңғырту механизмі ретінде қызмет етеді. Әулие қабірлеріне барған кезде адамдар шам жағады, мата байлайды және арнайы дұғалар оқиды. Кейбір жерлерде «چادر چڑھانا» (chadar charhana, қабірге мата жабу) рәсімі бар, сол кезде адамдар әулиеге құрмет ретінде арнайы мата ұсынады. Бұл мата кейін қоғамда «береке белгісі» ретінде сақталуы мүмкін. Белуджстанның Макран жағалау аймағында теңізге байланысты да ырымдар кездеседі. Балықшылар теңізге шығар алдында арнайы дұға оқып, суға нан немесе гүл тастайды. Бұл теңіз рухтарын тыныштандыру сенімімен байланысты. Сонымен қатар, кейбір рулық топтарда неке мен бала туу рәсімі өтеді, ол өз кезегінде рухани келісімнің нәтижесі ретінде қарастырылады. Бала туу برکت «barakat» (береке) ретінде қабылданып, арнайы құрбандықпен атап өтіледі [189]. Осылайша, белудждардың діни-мерекелік және ритуалдық жүйесі исламдық нормалармен қатар, ежелгі магиялық сенімдер, тайпалық этика және әлеуметтік тәжірибенің күрделі синтезін көрсетеді.

Пәкістанның мәдени және діни ерекшеліктерін кешенді түрде зерделеу мақсатында зерттеу жұмысы аралас әдіснама негізінде ұйымдастырылды, онда сандық және сапалық тәсілдер өзара толықтырылып қолданылды. Сандық кезеңде 2023 жылғы 10-20 мамыр аралығында Google Forms платформасы арқылы онлайн сауалнама жүргізіліп, оған Пәкістан және Қазақстан

студенттері тартылды, бұл екі түрлі әлеуметтік және мәдени ортадағы жастардың діни тәжірибелері мен дәстүрлерге қатынасын салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік берді. Сауалнама мазмұны алдын ала әзірленген құрылымға негізделіп, респонденттердің діни мерекелерге қатысу жиілігі, этно-мәдени рәсімдерді қабылдау деңгейі, «халықтық ислам» элементтеріне көзқарасы және олардың әлеуметтік өмірдегі маңызын бағалауы сияқты көрсеткіштерді қамтыды. Жиналған мәліметтер жүйеленіп, қазіргі кезеңдегі діни тәжірибенің трансформациясы, дәстүр мен модернизация арасындағы өзара ықпал және жастар санасындағы діни-мәдени құндылықтардың орны анықталды.

2023 жылғы 10-20 мамыр аралығында Google Forms платформасы арқылы жүргізілген онлайн сауалнама және Пәкістан мен Қазақстан студенттері арасындағы эмпирикалық деректерді талдау нәтижелері Пәкістан қоғамындағы мәдени-діни процестердің трансформациясын, этникалық бірегейліктің қалыптасу механизмдерін және жаһандану ықпалын бірнеше деңгейде айқындауға мүмкіндік береді. Бірінші ғылыми қорытынды ретінде, алынған жауаптар колониалдық және постколониалдық дискурстың мәдени санаға терең әсер еткенін дәлелдейді. Респондент Мухамадтың жауабында көрсетілгендей, британдық отарлық кезең жергілікті мәдениеттің трансформациясына әкеліп, киім үлгілері мен тілдік тәжірибені түбегейлі өзгерткен. Оның «біз урду тілінде сөйлегіміз келеді, бірақ ағылшын тілінде сөйлейміз» деген пайымы мәдени дислокация феноменін көрсетеді, яғни жергілікті мәдени кодтардың үстінен сыртқы мәдени-символдық жүйенің үстемдік орнатуы байқалады. Фатманың білім беру жүйесі туралы пікірінде барлық пәндердің ағылшын тілінде оқытылуы мәдени гегемонияның институционалдық деңгейде бекітілгенін көрсетеді. Бұл деректер негізінде, постколониалдық кеңістікте мәдени түрлілік процесі жүріп жатқанымен, лингвистикалық және білім беру құрылымдары арқылы отарлық ықпалдың жалғасып отырғанын ғылыми түрде тұжырымдауға болады [Қосымша Г].

Екінші ғылыми қорытынды этно-діни құқықтық жүйелердің қатар өмір сүруі мен олардың әлеуметтік қабылдану деңгейіне қатысты қалыптасады. Надия мен Шабир Ахмад Ханның жауаптарында көрсетілгендей, Пәкістандағы ресми шариятқа негізделген заң жүйесі мен жергілікті «джирга» институты параллель түрде жұмыс істейді, бірақ олардың тиімділігі мен әділеттілік деңгейі әртүрлі қабылданады. Джирга жүйесі жылдам шешім қабылдауымен және жергілікті мәдени кодтарды ескеруімен ерекшеленсе, мемлекеттік құқықтық жүйе институционалдық ұзақтықпен сипатталады. Бұл жағдай құқықтық плюрализм феноменін көрсетеді, яғни бір қоғам ішінде бірнеше құқықтық нормалардың қатар әрекет етуі. Сонымен қатар, сұхбат деректері джирга шешімдерінің әрқашан формалды құқықтық әділеттілікке сәйкес келе бермейтінін, бірақ әлеуметтік сенім мен мәдени заңдылыққа негізделгенін көрсетеді. Осыдан шығатын ғылыми тұжырым: Пәкістан қоғамында құқықтық жүйе институционалдық емес, ол мәдени таныммен

тығыз байланысты әлеуметтік келісім механизмі ретінде қызмет етеді [Б қосымшасы].

Үшінші ғылыми қорытынды этникалық және мәдени бірегейліктің некелік қатынастар арқылы қайта өндірілуіне қатысты анықталады. Ахмад және Лукманның пікірлерінде аралас некелердің әлеуметтік-психологиялық күрделілігі ерекше атап өтіледі, бұл құбылыс этникалық шекаралардың сақталу механизмін көрсетеді. Респонденттер аралас некелердің мәдени қайшылықтар, тілдік сәйкессіздік және ұрпақтық жалғасу мәселелерін туындататынын атап өтеді. Бұл деректер этникалық топтардың эндогамиялық тенденцияларын растайды, яғни некелік байланыстар көбінесе ішкі этникалық шеңберде сақталады. Сонымен қатар, бұл жағдай мәдени репродукция механизмінің негізгі элементі ретінде этникалық тұтастықты сақтауға бағытталғанын көрсетеді. Осылайша, эмпирикалық материалдар негізінде некелік институт әлеуметтік бірлік және мәдени шекараларды сақтайтын маңызды құрылым екені ғылыми түрде дәлелденеді.

Төртінші ғылыми қорытынды этносаралық қатынастар, саяси құрылымдар және партиялық жүйелер арасындағы байланыстарды талдауға негізделеді. Ахмад пен Лукманның пікірлерінде этникалық және діни негіздегі партиялардың қоғамды бөлшектеуші фактор ретінде қабылданатыны, ал олардың орнына әлеуметтік таптық немесе азаматтық негіздегі құрылымдардың тиімдірек екені айтылады. Сонымен қатар, Пенджабтағы PNF және «Пенджаби Сангат» сияқты этникалық ұйымдардың болуы этникалық мобилизацияның институционалдық формасын көрсетеді. Бұл деректер негізінде Пәкістандағы саяси кеңістік бір жағынан этникалық өзін-өзі ұйымдастыру тенденциясын көрсетсе, екінші жағынан ұлттық бірлікке ұмтылыс сақталып отырғанын дәлелдейді. Осыдан шығатын негізгі ғылыми қорытынды: Пәкістандағы этно-діни және мәдени процестер бір мезгілде интеграциялық және дифференциациялық сипатқа ие, яғни қоғамда бірлік пен бөліну процестері қатар жүріп, әлеуметтік динамиканың күрделі құрылымын қалыптастырады.

2023 жылы жүргізілген онлайн сауалнама нәтижелері мен студенттік респонденттердің діни-мәдени құбылыстарды қабылдау ерекшеліктері болса төмендегі кесте бойынша ұсынылады. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл құбылыстар исламның ресми формасы мен жергілікті халықтық діни тәжірибелердің өзара байланысын көрсетеді. Алынған деректерді талдау барысында бірінші кезекте халықтық исламның қоғамдағы орны қарастырылды. Респонденттердің жауаптары бұл құбылыстың діни және әлеуметтік мәдени жүйенің маңызды бөлігі екенін көрсетеді.

Кесте 5. Халықтық исламның рөлі туралы пікірлер

№	Жауап нұсқасы	Пайызы
1	Өте маңызды рухани жүйе	65 %
2	Маңызды, бірақ ресми исламнан бөлек	25 %
3	Маңызсыз немесе ырымшылдық	10 %

Бұл деректер халықтық исламның пуштундар мен белудждар арасында терең орныққанын көрсетеді. 65 % басымдық оның негізгі рухани тәжірибе ретінде қабылданатынын дәлелдейді. Бұл жерде сопылық дәстүрлер, әулие культі және зиярат тәжірибелері исламдық дүниетанымның ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. 25 % топ оны ресми исламнан бөлек мәдени қабат ретінде бағалайды, бұл діни санадағы көпдеңгейлі интерпретацияның бар екенін көрсетеді. Ал 10 % азшылық рационалистік немесе сын тұрғысынан қарастырып, оның маңызын төмендетеді. Осылайша, халықтық ислам діни тәжірибеде әртүрлі деңгейде қабылданатын құбылыс ретінде көрінеді.

Келесі кезеңде этно-діни мерекелердің әлеуметтік рөлі талданды. Бұл мерекелер діни рәсім және этникалық бірегейлікті нығайтатын әлеуметтік институт ретінде қызмет етеді.

Кесте 6. Этно-діни мерекелердің маңызы

№	Жауап нұсқасы	Пайызы
1	Қоғамдық бірлікті нығайтады	55 %
2	Мәдени дәстүр ретінде маңызды	35 %
3	Маңызы төмен	10 %

Талдау нәтижелері этно-діни мерекелердің әлеуметтік интеграциядағы рөлін айқын көрсетеді. 55 % көрсеткіш олардың қоғам ішіндегі бірлік пен ынтымақтастықты күшейтетін негізгі фактор екенін дәлелдейді. Бұл әсіресе тайпалық құрылымы сақталған аймақтарда маңызды. 35 % оларды мәдени мұра ретінде қабылдайды, бұл мерекелердің ұлттық бірегейліктің символдық деңгейде бекітетінін көрсетеді. Ал 10 % олардың қазіргі әлеуметтік құрылымдағы маңызын төмен деп бағалайды, бұл модернизациялық көзқарастардың бар екенін білдіреді. Демек, этно-діни мерекелер дәстүр мен қазіргі заман арасындағы байланыс нүктесі ретінде қызмет етеді.

Үшінші маңызды аспект ретінде дәстүрлі діни институттардың әлеуметтік функциясы қарастырылды. Бұл институттарға мазарлар, әулие культі және сопылық орталықтар жатады, олар рухани-әлеуметтік реттеу механизмін атқарады.

Кесте 7. Дәстүрлі діни институттардың әлеуметтік функциясы

№	Жауап нұсқасы	Пайызы
1	Әлеуметтік реттеу құралы	60 %
2	Рухани ғана мәнге ие	30 %
3	Маңызсыз	10 %

Бұл нәтижелер дәстүрлі діни институттардың қоғамдық өмірде әлі де маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. 60% оларды әлеуметтік реттеу құралы ретінде бағалайды, яғни олар медиация, моральдық бақылау және әлеуметтік нормаларды реттеу қызметін атқарады. 30% оларды рухани кеңістік ретінде қарастырады, ал 10% олардың қазіргі қоғамдағы рөлін жоққа шығарады. Бұл деректер дәстүрлі құрылымдардың біртіндеп трансформацияланып жатқанын, бірақ толық жойылмағанын көрсетеді.

Сапалық кезең жоғарыда көрсетілген жоба аясында далалық зерттеу әдістері қолданылып, 2023 жылғы 14 сәуірде Пешавар қаласында фокус-топтық сұхбат өткізілді. Зерттеу жұмысы алдын ала әзірленген сұрақтар негізінде Ш.Е. Қанафьева және Н.Д.Жарбосынова тарапынан жүргізілді [Қосымша А-Б]. Сұхбатқа Пешавар университетінің Аймақтану зерттеу орталығының директоры, доктор Шабир Ахмад Хан, доктор Фазал Вахид, доктор Фаузия Али, доктор Мохаммад Шафи, доктор Мухаммад Али, магистр Тарик Амин, доктор Ахмад Фархан Саид, профессор Шахбаз Хан және доктор Амуш Хан қатысты, бұл ғылыми пікірлердің кәсіби деңгейде талқылануына мүмкіндік берді. Сонымен бірге, 2023 жылғы 23 сәуірде Лахор округіндегі Кахна аудандық орталығында «Пенджаби Годж Гарх» (Punjabi Ghoj Garh) зерттеу орталығының директоры Икбал Кайзермен ұзақтығы 60 минуттық жартылай құрылымды сұхбат жүргізілді. Бұдан бөлек, Пәкістан студенттерімен жеке фокус-топтық талқылаулар ұйымдастырылып, олардың діни тәжірибелері, мерекелік дәстүрлерге қатынасы және этно-мәдени құндылықтарды қабылдау ерекшеліктері талданды. Бұл сапалық материалдар жергілікті қоғамдағы діни практикалардың нақты көрінісін ашып, халықтық ислам феноменін теориялық және эмпирикалық тұрғыдан да негіздеуге мүмкіндік берді [Қосымша Д].

Жүргізілген фокус-топтық сұхбат материалдары пуштун қоғамындағы этно-діни дәстүрлер мен мерекелік мәдениеттің қалыптасуына отарлық кезеңнің және одан кейінгі саяси трансформациялардың тікелей ықпал еткенін көрсетеді, бұл әсіресе мәдени бірегейлік пен әлеуметтік тұтастықтың сақталу механизмдері арқылы айқын көрінеді. Доктор Фаузия Алидің пікіріне сүйенсек, Британдық Үндістан кезеңіндегі «бөл де биле» саясаты қазіргі кезеңде де әртүрлі формада жалғасып, этникалық жіктелу мен ішкі қайшылықтарды күшейткен, алайда бұл процесс деструктивті сипатта және этникалық бірігу мен өзіндік бірегейлікті сақтаудың катализаторы ретінде де қызмет атқарған. Бұл тұжырым этномәдени мерекелер мен діни дәстүрлердің функциясын түсіндіруде маңызды, себебі дәл осы мерекелер пуштундар арасында әлеуметтік бірігудің, тарихи сананы сақтаудың және сыртқы ықпалдарға қарсы мәдени иммунитет қалыптастырудың негізгі құралдарының бірі ретінде көрінеді. Мысалы, діни мерекелер мен әулиелерге арналған рәсімдер сенім актісі әрі қауымдық ынтымақтастықты нығайтып, этникалық шекараларды қайта айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, этно-діни мерекелердің сақталуы кездейсоқ құбылыс емес, ол тарихи қысым мен саяси трансформацияларға жауап ретінде қалыптасқан саналы мәдени стратегия болып табылады деген ғылыми қорытынды жасауға болады.

Сонымен қатар, сұхбат материалдары пуштун қоғамындағы дәстүрлі құқықтық және мәдени институттардың, соның ішінде «Пуштунвали» кодексі мен «джирга» институтының қазіргі кезеңде де өз маңызын толық жоғалтпағанын көрсетеді, бұл өз кезегінде діни және этномәдени тәжірибелердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Доктор Шабир Ахмад Хан мен профессор Шахбаз Ханның пікірлеріне сүйенсек, қонақжайлық, ар-намыс

және қауымдық жауапкершілік сияқты пуштунвали принциптері әлі де күнделікті өмірде белсенді қолданылып, мерекелік тәжірибелерде нақты көрініс табады, ал джирга институты әлеуметтік реттеу механизмі ретінде белгілі бір трансформацияға ұшырағанымен, өз функциясын сақтап отыр. Бұл жағдай этно-діни дәстүрлердің мәдени элемент және әлеуметтік құрылымды реттеуші институттық жүйенің құрамдас бөлігі екенін дәлелдейді. Заңдық жүйенің формалды түрде біртұтас болғанына қарамастан, тарихи қалыптасқан тайпалық нормалар мен дәстүрлердің әсері әлі де күшті екені байқалады, әсіресе бұрынғы тайпалық аймақтарда. Осы негізде, пуштун қоғамындағы діни мерекелер мен ритуалдар символикалық әрекеттер жиынтығы, құқықтық, әлеуметтік және мәдени нормалардың тоғысқан нүктесі ретінде қызмет етеді деген тұжырым жасауға болады.

Үшінші маңызды ғылыми қорытынды миграциялық процестер мен қалалық ортаның кеңеюі жағдайында этникалық және діни бірегейліктің трансформациясына қатысты қалыптасады. Сұхбат барысында доктор Мохаммад Шафи мен доктор Мухаммад Али атап өткендей, пуштундар қай жерде өмір сүрсе де өздерінің дәстүрлері мен мәдени нормаларын сақтауға тырысады, бұл олардың этникалық бірегейлігінің жоғары тұрақтылығын көрсетеді. Алайда, көші-қон нәтижесінде тілдің, кейбір мәдени элементтердің және мерекелік тәжірибелердің біртіндеп өзгеріске ұшырайтыны да байқалады, әсіресе қалалық ортада. Бұл құбылыс этно-діни дәстүрлердің толық жойылмай, керісінше жаңа әлеуметтік контекстерге бейімделетінін көрсетеді. Мысалы, қалалық ортада діни мерекелердің кейбір ритуалдық элементтері қысқарып немесе символикалық сипатқа ие болғанымен, олардың негізгі мағынасы сақталады. Осыған байланысты, этно-діни мерекелер динамикалық сипатқа ие, яғни олар тарихи және әлеуметтік өзгерістерге бейімделе отырып, этникалық бірегейлікті сақтаудың негізгі механизмі ретінде қызмет етеді деген ғылыми қорытынды жасауға болады.

Төртінші тұжырым пуштун қоғамындағы діни толеранттылық, мәдени шекаралар және әлеуметтік қатынастар мәселесіне қатысты қалыптасады. Сұхбат материалдары көрсеткендей, басқа этникалық және діни топтармен өзара әрекеттесу мәселесінде екіұшты тенденция байқалады: бір жағынан, білімді және қалалық топтар арасында диалог пен өзара түсіністікке бейімділік жоғары, ал екінші жағынан, соңғы онжылдықтардағы саяси және әскери қақтығыстар әсерінен белгілі бір деңгейде тұйықтық пен сенімсіздік қалыптасқан. Бұл жағдай этно-діни мерекелердің де белгілі бір дәрежеде «ішкі» сипат алуына алып келген, яғни олар көбінесе қауым ішінде аталып өтіліп, этникалық шекараларды күшейту құралына айналады. Сонымен қатар, некелік қатынастарға қатысты пікірлер де этникалық тұтастықты сақтауға бағытталғанын көрсетеді, бұл дәстүрлі қоғамдарда мәдени бірегейлікті қорғаудың маңызды механизмі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, пуштундар мен белудждардың діни және мәдени дәстүрлері рухани тәжірибе және әлеуметтік шекараларды анықтайтын, этникалық бірегейлікті

нығайтатын, қоғамның ішкі құрылымын реттейтін кешенді жүйе болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Иқбал Қайсермен алынған жартылай тереңдетілген интервью материалын ғылыми диссертациялық талдау тұрғысынан қарастырғанда, мәтінде Пәкістан қоғамының тарихи санасы, құқықтық жүйесі, этномәдени құрылымы және қазіргі әлеуметтік трансформациялары туралы күрделі дискурс қалыптасқанын байқауға болады. Респонденттің баяндауында 1947 жылғы бөлініс саяси шекаралардың өзгеруі ретінде, сонымен бірге терең этномәдени үзілу мен әлеуметтік кеңістіктің қайта құрылуы ретінде түсіндіріледі. Ол кезеңдегі зорлық пен жаппай көші-қон тәжірибесі жеке отбасылық санасы арқылы беріле отырып, ұжымдық тарихи жарақаттың символдық көрінісіне айналады. Бұл процесте Пенджаб аймағының мәдени тұтастығының бұзылуы, халықтың тарихи кеңістіктен ажырауы, тілдік және киімдік айырмашылықтардың күшеюі ұлттық бірегейліктің трансформациясын айқындайтын негізгі факторлар ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, респондент мәдениетті территориямен тығыз байланысты органикалық жүйе ретінде қарастырады, ал оның үзілуі мәдени деградация немесе мәдени жоғалу категориялары арқылы түсіндіріледі.

Интервьюде құқықтық жүйеге қатысты пікірлер де маңызды орын алады, мұнда қазіргі заңнамалық құрылым отарлық кезеңнен қалған британдық құқықтың жалғасы ретінде айтылады. Бұл көзқарас құқықтың біртұтас ұлттық жүйе және бірнеше қабаттан тұратын аралас құрылым екенін көрсетеді. Респондент дәстүрлі панчаят жүйесін тарихи әділет механизмі ретінде атап өтіп, оның жергілікті қоғамдағы реттеуші рөлін көрсетеді. Күнтізбелердің көптүрлі қолданылуы, діни, аграрлық және мемлекеттік уақыт жүйелерінің қатар өмір сүруі құқықтық және әлеуметтік нормалардың синхронды емес дамуын білдіреді. Бұл жағдай құқықтық плюрализм феноменінің эмпирикалық көрінісі ретінде қарастырылып, қоғамдағы нормативтік жүйелердің толық бірікпегенін дәлелдейді.

Дәстүрлер мен әлеуметтік нормаларға қатысты пікірлерде респондент мәдени практикаларды жергілікті экологиялық және тарихи контекстпен байланыстырады және оларды сырттан келген діни ықпалдардан ажыратуға тырысады. Бұл позиция ислам түсінігімен және халықтық ислам тәжірибелерімен ұштасады, мұнда діни нормалар әлеуметтік өмірдің күнделікті құрылымымен араласып, мәдени модель қалыптастырады. Неке институтына қатысты өзгерістер, әсіресе туыстық некелердің азаюы, интернет арқылы некелесу тәжірибесінің пайда болуы және еркін неке туралы заңдық өзгерістер дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың трансформациясын көрсетеді. Бұл процестер модернизация, қалаға көшу және жеке теориялары аясында қарастырылғанда, отбасы институтының дәстүрлі реттеуші функциясының әлсіреуін айқындайды.

Көші-қон мәселесіне қатысты дискурста миграция әлеуметтік және мәдени өзгерістердің негізгі қозғаушы күші ретінде сипатталады. Ауған миграциясы, Бенгалия бөлінісінен кейінгі босқындар қозғалысы және ішкі

көші-қон процестері тілдік араласу, мәдени араласу және жаңа этникалық құрылымдардың пайда болуына әкелген. Респондент бұл процесті бір жағынан мәдени байытылу ретінде емес, екінші жағынан әлеуметтік шиеленіс пен сәйкестік дағдарысының көзі ретінде сипаттайды. Мұнда миграция демографиялық құбылыс, символдық және мәдени шекаралардың қайта құрылу процесі ретінде көрінеді. Балалардың этникалық және тілдік жағынан өзгеруі, аралас некелердің пайда болуы және мәдени нормалардың трансформациясы бұл процестің ұзақ мерзімді салдарын көрсетеді.

Этникалық және діни киім мәселесі интервьюде ұлттық бірегейліктің маңызды элементі ретінде қарастырылады. Киім сыртқы көрініс, мәдени код пен әлеуметтік позицияны білдіретін белгі ретінде түсіндіріледі. Респондент миграциялық тәжірибенің киім мәдениетіне әсерін атап өтіп, сыртқы ортаға бейімделу нәтижесінде мәдени репрезентацияның өзгеретінін көрсетеді. Бұл құбылыс мәдени бейімделу процестерімен түсіндіріледі, мұнда жеке және ұжымдық бірегейлік жаңа әлеуметтік кеңістіктерде қайта құрылады. Ал этносаралық қатынастарға қатысты пікірлерде диалог пен бірге өмір сүру идеясы негізгі орын алады. Респондент әртүрлі этникалық және діни топтардың бір кеңістікте өмір сүруін қалыпты әлеуметтік жағдай ретінде сипаттағанымен, діни деңгейдегі дискурс көбінесе қақтығыстық сипатқа ие екенін атап өтеді. Бұл жағдай әлеуметтік деңгейдегі интеграция мен идеологиялық деңгейдегі бөлінудің қатар өмір сүруін көрсетеді.

Пәкістандағы пуштундар мен белудждардың этно-діни дәстүрлерін эмпирикалық және теориялық тұрғыдан талдау нәтижесінде «халықтық ислам» феномені әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде айқындалды. Жүргізілген далалық және сауалнамалық зерттеу материалдары бұл құбылыстың діни сенімдер жиынтығы мен әлеуметтік реттеу, мәдени репродукция және символдық коммуникация механизмдерімен тығыз байланысқан күрделі құрылым екенін көрсетеді. Әсіресе ритуалдық тәжірибелердің, мерекелік дәстүрлердің және күнделікті өмірлік практикалардың өзара ықпалдасуы исламның локалдық интерпретациясының динамикалық сипатын ашып береді. Осы контексте діни нормалар мен этномәдени дәстүрлердің тоғысуы қоғамның ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ететін институционалдық жүйе ретінде қызмет атқарады.

Жүргізілген эмпирикалық материалдар негізінде анықталғандай, исламдық канондық нормалар жергілікті пуштун және белудж қоғамдарында догматикалық деңгейде және күнделікті өмірдің практикалық құрылымында қайта интерпретацияланады. Бұл процесте әулие культі, зиярат практикасы, маннат жүйесі және ритуалдық садақа формалары қоғамдағы моральдық жауапкершілікті институционалдандырады. Осылайша, діни тәжірибе жеке сенім шеңберінен шығып, әлеуметтік тәртіпті сақтайтын символдық-құқықтық жүйе ретінде қызмет атқарады.

Этнографиялық және сауалнама деректері Пәкістандағы діни мерекелердің рухани акт пен кең ауқымды әлеуметтік интеграция механизмі екенін дәлелдейді. Құрбан айт, Ораза айт, урс және жергілікті фестивальдер

(мысалы, Sibi Mela) сияқты рәсімдер қауым ішіндегі ресурстарды қайта бөлу, әлеуметтік иерархияны жаңғырту және туыстық байланыстарды бекіту қызметін атқарады. Бұл контексте құрбандық, лангар, фитрана және табаррук сияқты тәжірибелер экономикалық теңсіздікті уақытша жұмсартатын және символдық теңдік орнататын механизм ретінде жұмыс істейді. Демек, діни мерекелер әлеуметтік капиталды қайта өндіретін және қауымдық тұрақтылықты қамтамасыз ететін құрылымдық фактор ретінде сипатталады.

Пуштун және белудж қоғамдарындағы ритуалдық тәжірибелер (маннат, назар, дамал, пірлік емдеу) магиялық сенімдер жиынтығы емес, тәуекелді басқарудың мәдени технологиясы ретінде қарастырылады. Эмпирикалық деректер бұл тәжірибелердің денсаулық, бала туу, неке және әлеуметтік статус сияқты белгісіздікке толы өмірлік жағдайларды символикалық түрде реттейтінін көрсетеді. Әулие қабіріне зиярат ету, тұмар қолдану немесе дем салу рәсімдері жеке адамның психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етумен қатар, қауымдық деңгейде ортақ сенім кеңістігін қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, ритуалдық жүйе рационалды емес құбылыс емес, керісінше әлеуметтік қауіпсіздік пен мәдени тұрақтылықтың альтернативті моделі ретінде қызмет етеді.

Жалпы алғанда, Пәкістандағы этно-діни дәстүрлердің эволюциясы миграция, урбанизация және постколониалдық трансформация процестерімен тығыз байланысты екені анықталды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, дәстүрлі ритуалдар қалалық ортада қысқарып немесе символикалық сипатқа ие болғанымен, олардың негізгі семантикалық мазмұны сақталады. Бұл жағдай мәдени жүйенің жойылмай, жаңа әлеуметтік кеңістіктерге бейімделу арқылы трансформацияланатынын дәлелдейді. Сонымен қатар, этникалық бірегейлік некелік институт, тілдік тәжірибе және діни мерекелер арқылы қайта өндіріледі, бұл қоғамда бір мезгілде интеграциялық және дифференциациялық процестердің қатар жүретінін көрсетеді. Нәтижесінде этно-діни дәстүрлер тұрақты құрылым емес, динамикалық, тарихи жағдайларға бейімделетін әлеуметтік жүйе ретінде сипатталады.

3.3 Жаһандану жағдайындағы пуштундар мен белудждардың дәстүрлі институттарының трансформациясы және даму мәселелері

Диссертацияның бұл бөлімінде Пәкістандағы пуштундар мен белудждар қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік, діни және құқықтық институттардың жаһандану үдерісі жағдайында қалай өзгеріске ұшырап жатқаны талданады. Зерттеудің назарында дәстүрлі институттардың толық жойылуы немесе керісінше олардың жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделуі, қайта құрылуы мен аралас формаға көшу процесі қарастырылады. Соңғы онжылдықтардағы Пәкістанның даму үдерісіне қатысты зерттеулер Оңтүстік Азиядағы тайпалық қоғамдарды өзгермейтін дәстүр жүйесі мен тарихи жағдайға қарай үздіксіз қайта құрылып отыратын әлеуметтік кеңістік ретінде қарастырады. Мухаммад А.З. Мугал Пәкістан мен Ауғанстан шекаралық аймағына жүргізген

этнографиялық зерттеулерінде пуштун қоғамын мемлекет институттары мен жергілікті тайпалық тәртіп өзара тоғысқан күрделі әрі өтпелі әлеуметтік кеңістік ретінде сипаттайды. Оның тұжырымдауынша, бұл өңірде қалыптасқан джирга, пуштунвали, сондай-ақ сопылық желілер сияқты дәстүрлі институттар сыртқы саяси ықпалдар мен нарықтық қатынастардың күшеюіне қарамастан жойылып кетпейді, керісінше, жаңа тарихи жағдайларға икемделе отырып, өз функцияларын трансформациялайды. Атап айтқанда, джирга бұрынғыдай қақтығыстарды реттеу механизмі қызметі мен мемлекеттік құрылымдармен өзара әрекеттесетін келіссөз алаңына айналады, ал пуштунвали нормалары әлеуметтік реттеудің бейресми жүйесі ретінде заманауи құқықтық нормалармен қатар өмір сүреді. Осы тұрғыдан алғанда, Мухаммад А.З. Мугал дәстүр мен заманауи институттарды қарама-қарсы құбылыстар және бір-бірін толықтырып, өзара ықпалдасатын үдерістер деп қарастырады. Оның пікірінше, бұл өзгерістер дәстүрдің әлсіреуі немесе ыдырауы емес, керісінше, оның әлеуметтік функцияларының қайта ұйымдасуы мен мазмұндық жаңғыруының көрінісі болып табылады, яғни дәстүрлі құрылымдар жаңа саяси-экономикалық контекстте өміршеңдігін сақтайды және қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін бейімделгіш механизм ретінде қызмет етеді [184].

Мәдениетті түсіндірудегі динамикалық тәсіл қазіргі гуманитарлық ғылымдарда айрықша мәнге ие, себебі ол дәстүрлі нормаларды қатып қалған, өзгермейтін қағидалар жүйесі мен керісінше күнделікті әлеуметтік тәжірибе барысында үнемі қайта жасалып, жаңарып отыратын үдеріс ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениет мұра ретінде берілетін тұрақты құрылым және ол адамдардың нақты іс-әрекеттері, әлеуметтік өзара байланыстары мен тарихи жағдайларға берген жауаптары арқылы қалыптасатын «тірі» жүйе болып табылады. Шах Захид Али, Бадшах Икрам, Хан Усман және Ма Цзяньфу өз зерттеулерінде атап өткендей, мәдени құрылымдар әрбір тарихи кезеңде жеке тұлғаның тәжірибелік әрекеттері арқылы қайта өндіріліп, жаңа мазмұнмен толығып, өзгермелі әлеуметтік контекстке бейімделеді. Бұл үдерісте дәстүрлер ішкі мазмұнын сақтап, олардың мәні қайта түсіндіріледі, ал кей жағдайда жаңа мәндік және әлеуметтік функцияларға ие болады. Демек, динамикалық тәсіл мәдениетті статикалық құбылыс және тарихи уақыт пен кеңістік аясында үздіксіз трансформацияланып отыратын көпқырлы әрі өзгермелі жағдайларға жауап беретін жүйе ретінде қарастыруға жол ашады [190]. Осы теориялық негізге сүйенгенде, пуштундар мен белудждар арасындағы дәстүрлі институттар да дайын және өзгеріссіз жүйенің орнына, әлеуметтік практика барысында үнемі жаңарып отыратын құрылым ретінде көрінеді, себебі қауым мүшелері дәстүрді қабылдап, оны өздерінің өмірлік жағдайларына сәйкес бейімдеп отырады. Мұндай бейімделу әсіресе тайпалық нормаларда анық байқалады, атап айтқанда ар-намыс ұғымы «нанг» (ар, намыс) әртүрлі әлеуметтік контексте әрқалай түсіндіріледі, ал қонақжайлық қағидасы «мельмастия» (қонақты құрметпен қабылдау міндеті) қазіргі қалалық жағдайында қысқартылған

формада жүзеге асса да, өзінің әлеуметтік мәнін сақтайды. Туыстық және өзара жауапкершілік жүйесінде де ұқсас құбылыс байқалады, мұнда «бадал» (жауап қайтару, өзара міндет) принципі қазіргі кезеңде дәстүрлі кек қайтару мағынасымен шектелмей, әлеуметтік қолдау, қаржылық көмек және миграциялық байланыстар арқылы жүзеге асатын кеңірек жүйеге айналған, бұл өзгерістерді талдай отырып, Шах Захид Али, Бадшах Икрам, Хан Усман және Ма Цзяньфу мәдени тәжірибенің уақыт пен әлеуметтік жағдайға тәуелді түрде өзгертетінін атап өтеді.

Мемлекет пен тайпалық құрылым арасындағы қатынасты бір-біріне қарама-қарсы тұрған екі дербес жүйе ретінде түсіндіру Пәкістандағы нақты әлеуметтік шындықты толық ашпайды. Іс жүзінде пуштундар мен белудждар қоғамында ресми әкімшілік және құқықтық институттар жергілікті бейресми құрылымдарды толық ығыстырып шығармай, олармен қатар әрекет етеді, әрі өзара тәуелді әлеуметтік кеңістік қалыптастырады. Мәселен, Пәкістанның Хайбер-Пахтунхва аймағында мемлекеттік сот жүйесімен қатар джирга кеңестері дауларды реттеуде әлі де маңызды рөл атқарады: жер дауы, неке мәселелері немесе қауымішілік қақтығыстар көбіне алдымен бейресми деңгейде шешіліп, күрделенген жағдайда ғана ресми құқықтық институттарға жеткізіледі. Сол сияқты Белуджстанда тайпалық көсемдер мен сардарлар мемлекеттік басқару жүйесімен өзара байланыста әрекет етіп, бір жағынан орталық билікпен келіссөз жүргізсе, екінші жағынан жергілікті қоғамның мүддесін білдіруші ретінде қызмет атқарады.

Осы тұрғыда Хошанг Норайенің зерттеулері көрсеткендей, белудж тайпалық құрылымдары қазіргі кезеңде әлсіреген немесе жойылған қалдық жүйе емес, керісінше жаңа саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға икемделіп отырған динамикалық институттар болып табылады. Мысалы, инфрақұрылымдық жобалар (энергетика, жол құрылысы) немесе табиғи ресурстарды игеру барысында тайпалық элиталар мемлекет пен жергілікті қауым арасында делдалдық қызмет атқарып, ресурстарды бөлу мен әлеуметтік келісімді қамтамасыз етуге қатысады. Олар қала құрылыстары мен еңбек миграциясы үдерістерінің күшеюіне қарамастан, тайпалық бірегейлік пен өзара көмек желілері әлеуметтік қауіпсіздіктің баламалы тетігі ретінде сақталып отыр. Демек, мемлекет пен тайпалық құрылымдардың өзара әрекеті бәсекелестікпен шектелмей, көбіне кооперация, бейімделу және функциялардың қайта бөлінуі арқылы жүзеге асады. Бұл жағдай аталған қоғамдардағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін икемді әрі күрделі институционалдық жүйенің қалыптасқанын айқын көрсетеді [191]. Мұндай жағдайда бір аймақта мемлекеттік сот жүйесі ресми құқықтық мәселелерді қарастырса, сол мезетте жергілікті деңгейде әлеуметтік, туыстық немесе ар-намысқа қатысты даулар джирга арқылы шешіле береді, яғни адамдар нақты жағдайға байланысты әртүрлі институттарды қатар пайдаланады. Бұл құбылысты қарапайым дуализм ретінде сипаттау жеткіліксіз, себебі шынайы тәжірибеде бұл құрылымдар бір-біріне қарсы қойылмайды, олар өзара қабаттасып, әртүрлі функцияларды атқаратын жүйе ретінде қалыптасады,

нәтижесінде құқықтық және әлеуметтік нормалар бір кеңістікте қатар өмір сүріп, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз ететін кешенді механизмге айналады.

Қазіргі заманауи зерттеулер Пәкістан қоғамының ішкі құрылымын талдауда кешенді және пәнаралық әдіснамалық ұстанымдардың маңыздылығын айқын көрсетеді. Әсіресе экономикалық және әлеуметтік үдерістерді тарихи динамикада қарастыру қоғамдағы институционалдық өзгерістердің табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда С.Н. Каменевтің Пәкістанның соңғы жылдары экономикалық дамуына арналған іргелі еңбегін ерекше атауға болады [192]. Автор Пәкістанның отарлық кезеңнен бастап тәуелсіздік жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық эволюциясын талдай отырып, экономиканың салалық құрылымындағы өзгерістерді, демографиялық өсімнің жоғары қарқынын, еңбек нарығындағы трансформацияларды және сыртқы еңбек миграциясының кеңеюін сипаттайды. С.Н. Каменевтің деректеріне сүйенсек, Пәкістанда ауыл шаруашылығының үлесі біртіндеп төмендегенімен, ол әлі де халықтың едәуір бөлігін жұмыспен қамтып отыр, ал өнеркәсіп пен қызмет көрсету салаларының өсуі қала өсімін де жеделдеткен. Сонымен қатар, еңбек миграциясы, әсіресе Парсы шығанағы елдеріне бағытталған көші-қон, ел экономикасында маңызды рөл атқарып, ішкі әлеуметтік құрылымға да әсер етуде, өйткені шетелден келетін қаржы аударымдары жергілікті қауымдардың экономикалық мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мұндай макродеңгейдегі өзгерістер қоғамның ішкі ұйымдасуына, соның ішінде пуштундар мен белудждар сияқты этникалық топтардың әлеуметтік құрылымына тікелей ықпал етеді. Экономикалық жаңғыру мен нарықтық қатынастардың кеңеюі дәстүрлі институттарды әлсіретеді деген біржақты көзқарас толық дәлелденбейді. С.Н. Каменев көрсеткендей, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер көбіне институционалдық бейімделу мен функциялардың қайта бөлінуіне алып келеді. Мысалы, қала санының артуы жағдайында да тайпалық байланыстар әлеуметтік капиталдың маңызды көзі ретінде сақталып, еңбек нарығында жұмыс табу немесе кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру барысында бейресми желілердің маңызы арта түседі.

Қазіргі таңда әртүрлі әлеуметтік теориялық бағыттарды, соның ішінде құрылымдық-функционализм, символдық интеракционизм және постколониалдық талдау тәсілдерін тұтастыра қарастыру нәтижесінде бір маңызды заңдылық айқындалады, ол пуштундар мен белудждар қоғамындағы дәстүрлі және қазіргі институттар бір-бірінен оқшау, қарама-қарсы жүйелер түрінде көрінеді, дегенмен тарихи уақыт ағымында өзара ықпалдасып, күрделі синтез құрайтын әлеуметтік құрылым ретінде қызмет ете бастайды. Бұл қоғамдарда джирга, тайпалық әдет-ғұрып нормалары, діни бедел иелері сияқты дәстүрлі институттар мемлекеттік құқықтық жүйемен және әкімшілік құрылымдармен қатар әрекет етіп, нақты жағдайға байланысты әртүрлі функцияларды атқарады. Мәселен, ресми сот жүйесі қолжетімсіз немесе тиімсіз болған жағдайда, жергілікті қауымдар дауларды шешуде бейресми

институттарға жүгінеді, ал мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру барысында билік өкілдері көбіне тайпалық көшбасшылармен келіссөз жүргізуге мәжбүр болады. Бұл өзара әрекеттестік институттардың жойылуынан, олардың әлеуметтік рөлінің өзгеруін білдіреді. Бір жағдайда дәстүрлі норма әлеуметтік бақылау мен реттеудің пәрменді құралы ретінде көрінсе, басқа жағдайда ол рәміздік немесе мәдени жақындасу элементі ретінде сақталуы мүмкін. Сонымен қатар, миграция, білім беру жүйесінің кеңеюі және ақпараттық технологиялардың дамуы дәстүрлі құрылымдардың мазмұнын жаңа мағыналармен толықтырып, жастардың әлеуметтік тәжірибесіне жаңа өлшемдер енгізеді. Нәтижесінде қоғам ішінде бірнеше реттеуші механизм қатар өмір сүріп, олардың әрқайсысы нақты әлеуметтік контекстке байланысты таңдалып, қолданылып отырады. Осыған байланысты қазіргі зерттеулер мәдениетті статикалық, өзгермейтін жүйе орнына, әлеуметтік әрекет, тарихи тәжірибе және құрылымдық өзгерістер ықпалымен үнемі жаңарып отыратын, ішкі құрылымы көпқырлы әрі өзгермелі үдеріс ретінде қарастыру қажеттігін негіздейді. Бұл көзқарас Пәкістан қоғамының күрделі табиғатын түсіндіруде неғұрлым дәл әрі әдіснамалық тұрғыдан негізді тәсіл болып табылады.

Пәкістанның мемлекеттік құрылысының эволюциясын жаһандану үдерістерімен өзара байланыста қарастырғанда, саяси институттардың трансформациясы этникалық қауымдардың, соның ішінде пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетіне тікелей ықпал еткенін байқауға болады. И.Б. Дежкин сипаттағандай, 1967 жылы Зульфикар Али Бхутто негізін қалаған Пәкістан халық партиясының (ПХП) қалыптасуы елдегі саяси жүйенің жаңа кезеңге өтуінің маңызды көрінісі болды. Партияның «Ислам – біздің сеніміміз, демократия – біздің басқару формамыз, социализм – біздің экономикамыз» деген формуласы мемлекет идеологиясының аралас сипатын айқындап, бір жағынан дәстүрлі діни құндылықтарды сақтауға, екінші жағынан модерндік саяси институттарды енгізуге бағытталғанын көрсетті [193]. Бұл жағдай әсіресе тайпалық құрылымдары басым аймақтарда ерекше байқалды, өйткені жаңа мемлекеттік саясат жергілікті элиталарды, тайпа көсемдерін және діни бедел иелерін саяси үдерістерге тарту арқылы жүзеге асырылды. Нәтижесінде пуштундар мен белудждар қоғамында дәстүрлі билік формалары толық жойылмай, керісінше мемлекеттік басқару жүйесінің бір бөлігіне айналып, жаңа функциялар атқара бастады. Мысалы, тайпалық көшбасшылар сайлау процесінде электоралдық ресурстарды біріктіру құралына айналдырып, жергілікті қоғам мен орталық билік арасындағы делдалдық рөлін күшейтті.

Жаһандану үдерістерімен қатар жүретін экономикалық жаңғыру, қалалар санының өсуі және еңбек миграциясының кеңеюі пуштундар мен белудждардың әлеуметтік құрылымына және мәдени тәжірибесіне де елеулі өзгерістер енгізді. ПХП билікке келген кезеңдерде әлеуметтік әділеттілік, халықтың кең топтарын саяси өмірге тарту және мемлекеттік ресурстарды қайта бөлу идеялары алға шықты, бұл тайпалық қоғамдардың ішкі иерархиясына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Дегенмен, бұл ықпал дәстүрлі

құрылымдарды ығыстыру және функциялық трансформациясы түрінде көрінді. Мысалы, білім беру жүйесінің кеңеюі мен қалалық өмір салтының таралуы жастардың дүниетанымын өзгерткенімен, олар өздерінің тайпалық және этникалық бірегейлігін толық жоғалтқан жоқ. Аталған бірегейлік жаңа жағдайларда қайта интерпретацияланып, мәдени бірліктің маңызды элементіне айналды. Сонымен қатар, Пәкістандағы мемлекеттік құрылыстың өзгеруі мен жаһандану ықпалы діни фактордың да рөлін қайта айқындады, бұл пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетінің трансформациясында маңызды орын алады. ПХП-ның ресми түрде зайырлы партия бола тұра, исламды ұлттық бірегейліктің негізі ретінде мойындауы мемлекеттік идеология мен дәстүрлі мәдени нормалардың өзара байланысын күшейтті. Бұл жағдай бір жағынан діни құндылықтардың қоғамдық өмірдегі орнын сақтауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан оларды саяси құрал ретінде пайдалануға жол ашты. Нәтижесінде дәстүрлі мәдениеттегі діни элементтер жаңа саяси және идеологиялық мәнге ие болды. Олар рухани тәжірибе және әлеуметтік бірігу мен заңдастыру құралы ретінде қолданыла бастады. Пуштундар мен белудждар қоғамында бұл үдеріс дәстүрлі әдет-ғұрып нормалары мен исламдық қағидалардың өзара кірігуін күшейтіп, мәдениеттің ішкі құрылымын одан әрі күрделендірді. Атап өтетін жағдай, жаһандану жағдайында ақпараттық технологиялардың дамуы, трансұлттық мәдени ықпалдар және халықаралық саяси процестер жергілікті мәдени тәжірибелерге жаңа мазмұн енгізді, дәстүрлі құндылықтарды қайта пайымдауға итермелейді.

Осы өзгерістердің күнделікті өмір деңгейіндегі көрінісін Фузия Товги еңбегі нақтылай түседі. Оның зерттеуінде Белуджстандағы акушерлік тәжірибелер мысалында әлеуметтік және медициналық жүйелердің өзара ықпалы талданады. 2005-2006 жылдары жүргізілген 15 айлық этнографиялық зерттеу негізінде Панжгур аймағындағы дәстүрлі акушерлердің тәжірибесі мен биомедициналық араласулар арасындағы байланыс көрсетіледі [194]. Бұл дерек жаһандану ықпалының нақты әлеуметтік деңгейде қалай іске асатынын көрсетеді. Дәстүрлі білім жүйелері толық жойылмай, жаңа биомедициналық модельдермен қатар өмір сүріп, аралас тәжірибе қалыптастырады. Яғни, Пәкістанның шекаралық аймақтарында байқалатын өзгерістер құқықтық сала мен денсаулық сақтау және тұрмыстық тәжірибелерде де көрініс табады. Нәтижесінде жергілікті қоғамдар сыртқы ықпалдарды өз мәдени логикасына бейімдеп, жаңа әлеуметтік тәртіп құрастырады.

Оңтүстік Азиядағы этноұлтшылдық пен саяси үдерістерді талдауда Батыс Панджаб өңірі ерекше зерттеу нысаны ретінде қарастырылады, өйткені бұл аймақтың тарихи дамуы мен қазіргі саяси мәртебесі әртүрлі ғылыми теорияларға негіз болып отыр. А.Л. Филимонова өз зерттеуінде Батыс Пенджабқа қатысты тарихнамалық материалдарды саралай отырып, бұл өңірдің этномәдени болмысын түсіндіруде бірыңғай көзқарастың жоқ екенін көрсетеді. Оның пайымдауынша, негізгі теориялық түйіндердің бірі, ол Батыс Пенджабты кең Оңтүстік-азиялық кеңістікке қалай кіріктіру мәселесі, яғни оны тұтас өркениеттік контексттің бөлігі ретінде қарастыру немесе дербес

тарихи-мәдени аймақ ретінде бөлу дилеммасы болып табылады [195]. Бұл ғылыми пікірталас аймақтық ерекшеліктерді сипаттаумен шектелмей, сонымен бірге этноұлттық бірегейлікті анықтаудың әдіснамалық негіздерін де айқындайды. А.Л. Филимонова ұсынған талдау шеңберінде зерттеушілердің екі негізгі бағыты айқындалады. Бірінші бағыт өкілдері Батыс Пенджабтың мәдени ерекшеліктерін ұзақ тарихи эволюцияның нәтижесі ретінде қарастырып, оны үндісубконтиненттік өркениеттің ажырамас бөлігі деп бағалайды. Бұл көзқараста тарихи сабақтастық, мәдени өзара ықпалдастық және аймақаралық байланыстар басты назарда болады. Ал екінші бағыт, керісінше, XX ғасырдың орта шеніндегі саяси трансформацияларға, әсіресе отарлық жүйенің күйреуі мен жаңа ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына көбірек мән береді. Осы ұстанымға сәйкес, Батыс Пенджабтың Пәкістан құрамына енуі тарихи-географиялық және демографиялық тұрғыдан заңды құбылыс ретінде түсіндіріледі, себебі аймақта мұсылман халқының басымдығы шешуші фактор ретінде алға тартылады. Нәтижесінде, А.Л. Филимонова бұл екі ғылыми тәсілдің бір-бірін жоққа шығармайтынын, керісінше, Батыс Пенджабтың этноұлттық табиғатын түсінуде өзара толықтырушы аналитикалық құралдар ретінде қызмет ететінін атап өтеді.

Бейресми институттардың трансформациясы әлеуметтік құрылымдар мен күнделікті мәдени тәжірибелер деңгейінде де айқын байқалады. Бұл үдерісті Фрэнсис Уоткинс өзінің зерттеуінде миграция жағдайындағы пуштун қауымдастықтарының әлеуметтік бірегейлікті сақтау және қайта өндіру механизмдері арқылы талдайды, мұнда автор дәстүрлі мәдени кодтардың, әсіресе пуштунвали жүйесінің қазіргі қалалық жүйеге өту кезіндегі, еңбек көші-қоны және білім беру кеңістігінің кеңеюі жағдайында толық жойылмай, көбіне мағыналық деңгейде сақталатынын, алайда оның бірқатар практикалық нормаларының бұрынғыдай қатаң орындалмай, жаңа әлеуметтік ортаға бейімделген формаларға ауысқанын көрсетеді [196]. Соның айқын мысалы ретінде бұрын әлеуметтік міндет ретінде қарастырылған «nanawati» (ننواتي) дәстүрінің қазіргі қалалық ортада қысқартылған рәсімге айналуы немесе делдал арқылы, не бейресми келіссөз форматында жүзеге асуы алынады, бұл құбылыс Карачи мен Пешавар сияқты ірі қалалардағы мигрант-пуштун қауымдастықтарында нанавате рәсімінің салтанатты кешірім сұрау формасына қарағанда прагматикалық әлеуметтік келісім құралы ретінде қолданылатынын көрсетеді. Фрэнсис Уоткинс бұл өзгерістерді дәстүрдің жойылуы емес, оның әлеуметтік мағынасының қайта таңбалануы ретінде сипаттайды, яғни мәдени нормалар өз функциясын жоғалтпайды, бірақ жаңа әлеуметтік контекстуалдық ортаға сай қайта құрылымдалады.

Пәкістанның солтүстік-батысындағы пуштун қоныстанған аймақтарда Хайбер-Пахтунхва провинциясында, дәстүрлі әлеуметтік институттар жаһандану жағдайында айтарлықтай өзгерістерге ұшырап отыр. Бұл өңірлерде тарихи түрде қоғамдық реттеу мен дау шешудің негізгі тетігі болған джирга жүйесі сақталғанымен, Жан Аламның зерттеуінде көрсетілгендей, ол біртіндеп ресми құқықтық құрылымдармен қатар әрекет ететін аралас

механизмге айналу [197]. Пуштун қоғамындағы дәстүрлі мәдени белгілердің трансформациясы Дэвид Б. Картер, Остин Л. Райт және Лувэй Ингтің еңбегінде нақты талданады. Авторлардың зерттеуінде миграциялық үдерістер жағдайында қауымдық бірегейліктің сақталуы мен қайта құрылуы қарастырылады. Бұл контекстте пуштунвали жүйесі толық жойылмай, көбіне мағыналық-мәдени деңгейде жалғасатыны, бірақ оның бірқатар нормалары практикалық тұрғыда әлсірейтіні көрсетіледі. Мысалы, тарихи кезеңде міндетті әлеуметтік рәсім болған «nanawati» (ننواټي), яғни кешірім сұрау үшін арнайы делегациямен бару дәстүрі, қазіргі қалалық ортада қысқартылған формаға көшкен. Пешавар мен Карачи сияқты қалаларда бұл рәсім көбіне бейресми кездесу немесе делдал арқылы келісу формасында жүзеге асады [198].

Анчита Бортхакурдың зерттеуінде болса Хайбер-Пахтунхва және бұрынғы FATA өңірлеріндегі джирга институтының қазіргі қоғамдағы қызметі далалық материалдар негізінде талданады. Зерттеу нәтижелері джирганың дау шешу механизмі мен қауым ішіндегі әлеуметтік тәртіпті қалыптастыратын және мінез-құлық нормаларын бекітетін бейресми басқару құрылымы ретінде әрекет ететінін көрсетеді. Далалық бақылауларда жер даулары немесе кекке байланысты қақтығыстар қарастырылған кезде шешімдер формалды заңдық рәсімдерге және ру беделі, ақсақалдардың ықпалы мен тараптар арасындағы әлеуметтік келісім арқылы қабылданатыны анықталған [199]. Зерттеу қазіргі кезеңдегі құрылымдық өзгерістерді нақты мысалдармен түсіндіреді. Хайбер-Пахтунхвадағы Пешавар, Кохат және Вазиристан аймақтарында жүргізілген бақылаулар негізінде жастардың еңбек миграциясына (Карачи, Дубай, Эр-Рияд сияқты еңбек орталықтарына) жаппай кетуі жергілікті бедел иелерінің, яғни ақсақалдар мен ру басыларының, ықпалын әлсіреткені анықталған. Бұған қоса, смартфон арқылы байланыс орнату, әлеуметтік желілердің кең қолданылуы және мемлекеттік мектептер мен колледждердің көбеюі ақпарат алмасу мен шешім қабылдау механизмін өзгерткен. Бұрын қауымдық ақпараттар ауызша таралып, ақсақалдар арқылы бекітілсе, қазіргі таңда жеке адамдар сыртқы ақпарат көздеріне тікелей қол жеткізе алады. Бұл өзгерістер әсіресе неке институтында айқын байқалады. Дәстүрлі түрде неке келісімдері толықтай отбасылық және руаралық деңгейде джирга арқылы бекітілетін болса, қазіргі таңда кей отбасылар жастардың пікірін ескеруге мәжбүр. Мысалы, Пешавар қалалық аймағында жүргізілген бақылауларда білім алған қыздардың некеге қатысты шешімдерге қатысуы артып, кей жағдайларда отбасылар келісілген неке моделін сақтағанымен, серіктесті таңдауда жеке келісімді формалды түрде енгізе бастағаны тіркелген. Бұл құбылыс дәстүрдің жойылуын емес, оның әлеуметтік құрылым ішіндегі функциялық қайта бөлінуін көрсетеді. Джирга мен отбасылық кеңес сақталады, бірақ олардың шешім қабылдау монополиясы әлсіреп, жеке агенттік элементтері күшейеді. Далалық зерттеулер де осы өзгерістерді растайды. 2023 жылы жүргізілген далалық бақылауларында Пешавар мен оған жақын ауылдық кеңістіктерде дәстүрлі институттардың толық жойылмағаны, бірақ олардың функциялары қайта

бөлінгені байқалады. Зерттеу нәтижелері бойынша, джирга формалды шешім қабылдау құралы ретінде сақталғанымен, көптеген жағдайларда шешімдер алдын ала отбасылық келіссөздер арқылы анықталады.

Пәкістандағы білім беру жүйесінің эволюциясын талдай отырып, И.Н. Серенко жаһандану жағдайында пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениеті мен нормаларының трансформациясын түсіндіруге мүмкіндік беретін маңызды теориялық негіз ұсынады, өйткені ол білім беруді әлеуметтік институт және мәдени ерекшеліктерді қайта өндіретін және қоғамдағы идеологиялық бағдарларды қалыптастыратын күрделі жүйе ретінде қарастырады [200]. Оның зерттеуінде Пәкістан білім беру кеңістігінің тарихи дамуы дәстүрлі исламдық оқу формалары мен заманауи ғылыми модельдердің қатар өмір сүруімен сипатталатыны көрсетіледі, бұл жағдай қоғам ішінде қатар құндылықтық жүйелердің қалыптасуына алып келеді. Пуштундар мен белудждар қоғамында бұл үдеріс тайпалық-дәстүрлі білім беру тетіктерінің (медресе, діни білім, ауызша дәстүр) мемлекеттік мектептік және жоғары білім беру жүйелерімен қатар әрекет етуі арқылы көрініс табады, нәтижесінде дәстүрлі нормалар сақталғанымен, олардың мазмұны әлеуметтік және институционалдық контекске сәйкес жаңаша сипатталады. И.Н. Серенко ерекше атап өткендей, білім беру жүйесінің жеткіліксіз жаңаруы немесе оның саяси-идеологиялық ықпалдарға тәуелділігі радикалдық және экстремистік көзқарастардың күшеюіне жағдай жасайды, бұл әсіресе шекаралық аймақтардағы дәстүрлі құрылымдар мен мемлекеттік институттар арасындағы қайшылықтарды тереңдете түседі. Автор, жаһандану жағдайында енгізіліп жатқан интегративті және көпмәдениетті білім беру модельдері дәстүрлі құндылықтарды жоймай, оларды жаңа әлеуметтік-мәдени форматтарға бейімдеуге ықпал етеді, бұл пуштундар мен белудждар қоғамында мәдени бірегейліктің сақталуы мен бір мезгілде оның функционалдық трансформациясын қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда, И.Н. Серенконың зерттеуі дәстүрлі мәдениет пен заманауи білім беру институттарының өзара ықпалдасуы нәтижесінде мәдени нормалардың жойылмай, қайта құрылымдалып, жаһандық әлеуметтік кеңістікке бейімделетін динамикалық жүйе ретінде өміршеңдігін сақтайтынын ғылыми түрде негіздейді.

Пәкістандағы діни азшылықтардың жағдайын зерттеу барысында құқықтық, әлеуметтік және саяси қайшылықтардың күрделі сипаты айқын көрінеді, бұл мәселені О.П. Чекризова өз еңбегінде кеңінен талдай отырып, 1970-жылдардың соңынан бастап енгізілген заңнамалық өзгерістер мұсылман көпшілігі мен діни азшылықтар арасындағы институционалдық бөліністі күшейтіп, оның бүгінге дейін сақталып отырғанын атап өтеді [201]. Автордың деректеріне сәйкес, елдегі діни азшылықтардың үлесі шамамен 3,5-3,7% аралығында, олардың ішінде индуистер (1,6%), христиандар (1,27-1,59%), ахмадийа қауымы (0,22%) және басқа да кіші топтар бар, әрі олардың кеңістіктік орналасуында айқын айырмашылық байқалады, яғни христиандар негізінен қалалық аймақтарда шоғырланса, индуистердің басым бөлігі Синд

провинциясының ауылдық жерлерінде тұрады, кей өңірлерде олардың үлесі 10 % дейін жетеді. О.П. Чекризова атап өткендей, конституциялық және құқықтық кепілдіктердің болғанына қарамастан, іс жүзінде діни азшылықтар дінге тіл тигізу туралы заңдардың біржақты қолданылуы, негізсіз айыптаулардың жиілеуі, сот жүйесіне қысым көрсету және құқықтық көмекке қолжетімділіктің шектеулілігі сияқты жүйелік проблемаларға тап болып отыр. Әсіресе ахмадийа қауымының жалпы сайлау жүйесінен шығарылуы олардың саяси құқықтарының шектелуіне алып келген маңызды фактор ретінде қарастырылады. Ал христиан әйелі Асия Бибидің дінге тіл тигізу айыбы бойынша өлім жазасына кесілуі және бұл оқиғаға байланысты қоғамдағы үлкен резонанс тудырып, оны қолдаған мемлекеттік тұлғалардың қастандықпен өлтірілуі діни шиеленістің жоғары деңгейін көрсетеді. Бұған қоса, «Техрик-е-Лаббайк» (Tehrik-e Labbaik) сияқты радикалды қозғалыстардың күшеюі дінге тіл тигізу заңдарын қатаңдату талап етіп, құқықтық реформаларға қарсы қоғамдық қысымды арттырған. Бұл жағдай Пәкістандағы діни азшылықтарға қатысты нормативтік-құқықтық заңнамалардың эволюциясы мен трансформациялық сипатын айқын көрсетеді.

Белудж қоғамындағы әулие культі мен зиярат практикасы Оңтүстік Азия исламдық антропологиясында кең зерттелген құбылыс ретінде қарастырылады және бұл тәжірибе жергілікті әлеуметтік құрылыммен тығыз байланыста дамыған. Пнина Вербнер сопылық кеңістіктерді зерттей отырып, әулие орындары діни сенім объектісі және адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды реттейтін, қайта өндіретін кеңістік екенін көрсетеді [202]. Белуджстан аймағында орналасқан Хинглаж Мата, Шах Нурани және Лал Шахбаз Қаландар (Сехван) сияқты орталықтарға жыл сайын мыңдаған адамдар барады. Бұл зияраттар кезінде орындалатын әрекеттер, қабірге мата жабу, шам жағу, су мен гүл ұсыну, дұға оқу болатын, яғни бір ғана діни рәсім емес, әлеуметтік байланыстарды жаңартудың механизмі ретінде қызмет етеді. Этнографиялық бақылаулар көрсеткендей, бұл орындарда әртүрлі рулық топтар кездесіп, туыстық және экономикалық байланыстарды қайта құрады, бұл әсіресе маусымдық миграция кезінде күшейеді. Пәкістандағы зиярат орындарына қатысты тәжірибелер жергілікті экономикалық айналымды қалыптастыратын құрылым ретінде де қарастырылады, мұны зерттеуші Т.Б. Тахир, Мұлтан қаласындағы Шах Рукн-е-Алам (Shah Rukn-e-alam) мазары маңындағы эмпирикалық деректер негізінде көрсетеді [203]. Зерттеуде қажылық кезеңінде сауда белсенділігінің артуы, көлік қызметінің жиілеуі және қызмет көрсету саласының кеңеюі нақты байқалады, осы негізде Т.Б. Тахир мұндай кеңістіктерді «қасиетті экономика» логикасымен түсіндіреді, яғни діни тәжірибе мен нарықтық қатынастар бір жүйеде қатар әрекет ететінін көрсетеді. Белуджстан аймағындағы зиярат тәжірибелерінде де ұқсас құбылыстар байқалады, яғни қасиетті жерлерді зиярат ету науқаны кезінде жол бойында уақытша базарлар қалыптасады, көлік қозғалысы күшейеді және уақытша қызмет көрсету инфрақұрылымы пайда болады. Бұл жағдайлар зиярат

кеңістігінің әлеуметтік және экономикалық құрылыммен тығыз байланысқан жүйе екенін көрсетеді.

Белудж қоғамындағы маннат және дамал тәжірибелері уақыт өте келе әлеуметтік мәні өзгерген құбылыстар ретінде қарастырылады. Бұл мәселеге зерттеуші Кэтрин Пратт Юинг сопылық дәстүрлерге арналған этнографиялық еңбектерінде назар аударады, ол мұндай тәжірибелердің сезімдік, мәндік және әлеуметтік қызметтерін бірге талдайды. Маннат бұрын көбіне жеке адамның қиын жағдайдан шығу немесе бір мақсатқа жету үшін қасиетті орынға уәде беруі ретінде түсіндірілсе, қазіргі Белуджстан жағдайында ол қоғамдық сипат алған әрекетке айналған. Адамдар уәде орындалғаннан кейін зияратқа барып, құрбандық шалады немесе қауымға арнап ас береді, бұл жеке тәжірибені ұжымдық әрекетке айналдырады [204]. Дамал тәжірибесі Сехван Шариф пен Ласбела аймақтарында сопылық мерекелермен бірге орындалатын би ретінде сақталған. Кэтрин Пратт Юингтің бақылаулары бойынша, дамал кезінде адамдардың бір ырғаққа түсуі уақытша әлеуметтік шекараларды әлсіретіп, қауым ішіндегі байланысты күшейтетін әрекет ретінде қызмет етеді. Қазіргі кезеңде бұл рәсімдерге келушілер саны артқан, соның ішінде сырттан келетін адамдар да көбейген.

Белуджстанның және оған іргелес Хайбер-Пахтунхва өңірлерінің әлеуметтік-құқықтық кеңістігінде дәстүрлі джирга жүйесі ұзақ уақыт бойы қоғамдық тәртіпті реттеудің негізгі тетігі болып келгенімен, қазіргі кезеңде оның қызмет өрісі біртіндеп өзгеріп, әртүрлі институттармен қатар әрекет ететін күрделі құрылымға айналып отыр. Құқықтық плюрализмді талдаған Шахида Аман сияқты зерттеушілер бір қоғамда мемлекеттік сот жүйесі мен жергілікті дәстүрлі шешім қабылдау тәжірибелері қатар өмір сүретінін, әрі олардың бірін-бірі толық алмастырмайтынын атап көрсетеді. Бұл қағида Пәкістанның ауылдық және жартылай автономды аймақтарында нақты әлеуметтік тәжірибе арқылы көрінеді. Мысалы, Жоб, Лоралай және Кохат өңірлерінде жерге қатысты даулар, су ресурсын бөлу немесе отбасылық келіспеушіліктер көбіне алдымен жергілікті ақсақалдар қатысатын бейресми кеңесте қаралады, мұнда шешім қабылдау жазбаша заң нормаларына емес, әлеуметтік бедел, өзара міндеттеме және қауым ішіндегі тепе-теңдікті сақтау қағидаларына сүйенеді. Алайда соңғы онжылдықтарда урбанизацияның күшеюі, білім беру деңгейінің артуы және қала мен ауыл арасындағы миграциялық байланыстардың жиілеуі нәтижесінде Пешавар, Кветта сияқты ірі орталықтарда құқықтық даулардың едәуір бөлігі ресми сот жүйесіне өтетін болды, әсіресе мүлік бөлу, неке келісімдері мен ажырасу сияқты жеке құқық салаларында жас ұрпақ дәстүрлі кеңеске қарағанда мемлекеттік институттарға жиірек жүгінеді [205]. Мұндай жағдай Пәкістандағы құқықтық жүйенің бір орталықтан басқарылатын құрылым және әртүрлі әлеуметтік ортада әрекет ететін бірнеше реттеу механизмдерінен тұратын күрделі әлеуметтік өріс екенін айқын көрсетеді.

Белудж қоғамындағы еңбек миграциясы мен трансұлттық байланыстар соңғы онжылдықтарда әлеуметтік құрылымның ішкі логикасына елеулі ықпал

еткен негізгі факторлардың біріне айналды. Пәкістан статистикалық деректері мен шекаралық аймақтарға арналған әлеуметтік зерттеулер миграцияны табыс табу құралы, мәдени үлгілер мен әлеуметтік нормалардың қозғалысын қамтамасыз ететін процесс ретінде сипаттайды. Әсіресе Біріккен Араб Әмірліктері, Сауд Арабиясы және Катар сияқты елдерде ұзақ уақыт жұмыс істейтін белудж еңбек мигранттары шетелдік еңбек ортасының тәртібі мен күнделікті өмір салтын тәжірибе арқылы меңгереді. Олар елге оралғаннан кейін бұл тәжірибелерді біртіндеп, тұрмыстық қарым-қатынастар мен отбасылық шешімдер деңгейінде енгізеді. Соның нәтижесінде бұрын қатаң патриархалдық қағидаларға сүйенген неке жүйесінде өзгеріс байқалып, кейбір отбасыларда жастардың пікірі мен келісімі маңызды фактор ретінде ескеріле бастайды [205]. Бұл құбылыс әсіресе Кветта, Турбат және Гвадар сияқты қалалық орталықтарда айқын көрінеді, себебі бұл аймақтарда білім беру жүйесі кеңейіп, жастар жоғары оқу орындары мен кәсіби білім беру мекемелеріне көбірек тартылуда, сол арқылы олар сыртқы әлеуметтік тәжірибелермен тікелей танысу мүмкіндігіне ие болып отыр.

Пәкістаннан шыққан еңбек миграциясы қазіргі кезеңде елдің әлеуметтік құрылымын, демографиялық қозғалысын және экономикалық байланыстарын айқындайтын негізгі құбылыстардың біріне айналған. Bureau of Emigration & Overseas Employment (BEOE) деректеріне сәйкес, жыл сайын орта есеппен 600 мыңнан 900 мыңға дейін адам шетелге жұмыс істеуге кетеді, ал ұзақ мерзімді есепте 10 миллионнан астам пәкістандық еңбек мигранты тіркелген. Олардың негізгі бағыты Таяу Шығыс елдері болып табылады. Бұл елдер Пәкістаннан келген жұмыс күшін тұрақты түрде қабылдайтын негізгі еңбек нарықтары ретінде қалыптасқан. Пуштун және белудж аймақтарынан шыққан мигранттар осы ағымның маңызды бөлігін құрайды, себебі Хайбер-Пахтунхва мен Белуджстан өңірлері тарихи түрде еңбек миграциясы жоғары аймақтар ретінде сипатталады [206]. Бұл мигранттардың басым бөлігі құрылыс саласында, жол және инфрақұрылым жобаларында, логистикада, порт қызметінде, күзет және қызмет көрсету секторында жұмыс істейді. Мысалы, Сауд Арабиясында олар ірі құрылыс алаңдарында және техникалық емес жұмыстарда, ал Біріккен Араб Әмірліктерінде көлік жүргізу, қонақүй қызметі және сауда саласында жиі кездеседі, Катардағы ірі инфрақұрылымдық жобалар да еңбек мигранттарына тәуелді болып отыр. Бұл құрылым World Bank және ILO деректерінде де көрсетілген, онда пәкістандық мигранттардың 80-90 % төмен және орта білікті еңбек санатына жататыны анықталған [207]. Пәкістан еңбек миграциясының құрылымын түсіну үшін төмендегі кестеде негізгі қабылдаушы елдер, мигранттардың бағыттары және олардың еңбек нарығындағы негізгі қызмет салалары жүйеленіп берілген:

Кесте 8. Пәкістан еңбек миграциясының негізгі бағыттары мен еңбек салалары

№	Ел	Мигранттардың негізгі саны (бағалау)	Негізгі жұмыс салалары	Ерекшелігі
1	Сауд Арабиясы	ең жоғары қабылдаушы ел	құрылыс, инфрақұрылым, техникалық емес жұмыс	ірі құрылыс жобаларына тәуелді еңбек күші
2	Біріккен Араб Әмірліктері	өте жоғары үлес	көлік жүргізу, қонақүй, сауда, сервис	қалалық сервис экономикасы басым
3	Катар	өсіп келе жатқан бағыт	құрылыс, стадион және инфрақұрылым жобалары	ірі халықаралық жобалар
4	Оман	орташа деңгей	порт жұмысы, логистика, балық шаруашылығы	теңіз және порт экономикасы
5	Кувейт	төмен-орта деңгей	тұрмыстық қызмет, күзет, сервис	шағын, бірақ тұрақты еңбек нарығы

Кестеден көріп отырғанымыздай Пәкістан еңбек миграциясының негізгі бағыты Таяу Шығыс елдеріне шоғырланғанын және мигранттардың басым бөлігі төмен және орта білікті еңбек секторларында жұмыс істейтінін көрсетеді.

Экономикалық әсер тұрғысынан алғанда, шетелдегі еңбек миграциясы Пәкістан экономикасының маңызды тіректерінің бірі болып табылады. World Bank және State Bank of Pakistan [207] деректеріне сәйкес, жыл сайынғы ақша аударымдары шамамен 30-38 миллиард АҚШ долларына дейін жетіп, елдің жалпы ішкі өнімінде елеулі үлес алады. Бұл қаражат ауылдық аймақтарға тікелей әсер етіп, тұрмыстық жағдайды жақсартуға, білім алуға және тұрғын үй салуға жұмсалады. Мигранттың әлеуметтік мәртебесі де өзгереді, шетелде жұмыс істеген адам жергілікті қоғамда тәжірибелі және экономикалық тұрғыдан табысты тұлға ретінде қабылданады. Бұл оның отбасы ішіндегі шешімдерге әсер ету мүмкіндігін күшейтеді. Әрине, миграция үдерісі және пуштундар мен белудждардың шетелде еңбек етіп, кейін елге оралу тәжірибесі олардың әлеуметтік ортаға, құндылықтар жүйесіне және мемлекеттік құрылымға деген көзқарасының елеулі түрде өзгеруіне алып келеді, себебі олар жаңа еңбек нарықтары мен мәдени контексттерде қалыптасқан нормаларды өз қоғамына алып келеді [208]. Бұл жағдай кері әлеуметтік ықпал арқылы және мәдени трансфер үдерісі арқылы да іске асады. Нәтижесінде аталған үдерістер Пәкістанның жалпы мәдени кеңістігіне, дәстүрлі нормаларына және әлеуметтік құрылымына айтарлықтай ықпал етіп, олардың біртіндеп трансформациялануына жағдай жасайды.

Қазіргі жаһандану жағдайында Пәкістан қоғамының ішкі әлеуметтік құрылымын зерттеу ерекше ғылыми маңызға ие, себебі бұл елдегі этникалық,

діни және аймақтық қауымдар дәстүрлі институттар мен заманауи мемлекеттік жүйенің қиылысында орналасқан күрделі трансформациялық кеңістікті қалыптастырады. Әсіресе пуштундар мен белудждар қоғамы бұл үдерістің айқын үлгісі ретінде көрінеді, өйткені мұнда ғасырлар бойы қалыптасқан тайпалық басқару, әдет-ғұрып құқығы және діни нормалар бір жағынан сақталса, екінші жағынан мемлекеттік құқықтық жүйе, нарықтық экономика және жаһандық мәдени ықпалдармен өзара әрекетке түсіп, жаңа әлеуметтік құрылымдық формаларға бейімделіп отыр.

Пәкістандағы пуштундар мен белудждар қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік, діни және құқықтық институттар жаһандану жағдайында жойылу емес, керісінше функционалдық трансформация мен институционалдық бейімделу үдерісінен өтуде. Джирга, пуштунвали, тайпалық кеңес және сопылық желілер сияқты құрылымдар мемлекеттік құқықтық жүйемен қатар өмір сүріп, олардың функциялары қайта бөлініп, жаңа әлеуметтік-экономикалық контекстке икемделіп отыр. Бұл құбылыс дәстүр мен модерндік институттардың бір-бірін алмастырмай, өзара қабаттасқан жүйе ретінде әрекет ететінін көрсетеді.

Мәдени және әлеуметтік нормалардың өзгерісі динамикалық қайта өндірілу логикасы арқылы жүзеге асады. Пуштундар мен белудждар қоғамында «нанг», «мельмастия», «бадал» сияқты дәстүрлі құндылықтар өз мағынасын жоғалтпай, бірақ олардың практикалық жүзеге асу формалары әлеуметтік ортаға байланысты өзгеріп отыр. Қалалар санының артуы, білім беру жүйесінің кеңеюі және ақпараттық байланыстардың дамуы нәтижесінде бұл нормалар рәміздік, бейімделген және кейде институционалдық емес формада сақталады. Бұл мәдениетті статикалық жүйе емес, үнемі жаңарып отыратын әлеуметтік тәжірибе ретінде қарастыру қажеттігін дәлелдейді.

Мемлекет пен тайпалық құрылым арасындағы қатынас бәсекелестіктің орнына, көбіне өзара тәуелді және аралас басқару жүйесін қалыптастырады. Пәкістанның Хайбер-Пахтунхва мен Белуджстан аймақтарында ресми сот жүйесі мен джирга қатар әрекет етіп, әлеуметтік даулар нақты жағдайға байланысты әртүрлі деңгейде шешіледі. Сонымен бірге, тайпалық элиталар мемлекеттік басқару мен жергілікті қауым арасында делдалдық рөл атқарып, ресурстарды бөлу және әлеуметтік тұрақтылықты сақтау механизмінің бір бөлігіне айналған. Бұл құқықтық плюрализмнің орныққанын және басқару жүйесінің көпорталықты сипатын көрсетеді.

Экономикалық жаһандану мен еңбек миграциясы дәстүрлі мәдениеттің трансформациясында шешуші фактор ретінде әрекет етуде. С.Н. Каменев және БЕОЕ деректері көрсеткендей, сыртқы еңбек миграциясы арқылы қалыптасқан қаржылық ағындар ауылдық қауымдардың әлеуметтік құрылымын өзгертеді, ал мигранттардың шетелдік тәжірибесі кері мәдени трансфер арқылы жергілікті нормаларға әсер етеді. Бұл әсіресе отбасы институты, неке жүйесі және әлеуметтік бедел құрылымында байқалады, мұнда жастардың рөлі артып, дәстүрлі патриархалдық модель біртіндеп икемді әлеуметтік жүйеге ауысуда.

ҚОРЫТЫНДЫ

Пәкістан мемлекетінің қалыптасу тарихы мен оның әлеуметтік-саяси эволюциясы дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейлік мәселелерімен ажырамас байланыста қарастырылуы тиіс. Елдің құрылуының өзі мұсылман қауымының саяси жағынан бірігу нәтижесі болғандықтан, ислам діні бастапқы кезеңнен бастап рухани жүйе мен мемлекеттік идеологияның және ұлттық бірегейліктің өзегіне айналды. Мухаммад Али Джинна жетекшілік еткен Мусульман лигасы діни және ұлттық ұрандарды ұштастыра отырып, «мұсылман мемлекеті» идеясын алға тартты. Алайда жаңа мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлсіздігі, білім деңгейінің төмендігі және дәстүрлі қоғам құрылымдарының басымдығы діни бірегейліктің модернизациялық үдерістермен күрделі өзара әрекеттесуіне алып келді. Нәтижесінде, дәстүрлі құндылықтар мен діни нормалар қоғамның әлеуметтік ұйымдасуының негізгі реттеуші тетіктерінің бірі ретінде сақталып қалды.

Пәкістан мемлекеті 1947 жылдың тамыз айында өзінің тәуелсіздігін жариялап, 2027 жылы 80-жылдығын атап өтуді жоспарлап отар. Құрылғаннан алғашқы күннен бастап орын алған Үнді-Пәкістан қақтығыстары және Ауғанстанмен шекаралық шиеленістер Пәкістан қоғамында қауіпсіздікке бағытталған ерекше саяси мәдениетті қалыптастырды. Бұл жағдай діни бірегейліктің саясиленуін күшейтіп, оны ұлттық тұтастықты сақтаудың маңызды құралына айналдырды. Әскери режимдердің үстемдігі жағдайында исламдық идеологиялық ұстанымдар мен дәстүрлі нормалар билікті заңдастыру құралы ретінде кеңінен қолданылды. Соның нәтижесінде дәстүрлі мәдениет элементтері болып табылатын, рулық қатынастар, патриархалдық құрылымдар, жергілікті әдет-ғұрып құқықтары мемлекеттік институттармен қатар өмір сүріп, кей жағдайларда оларды алмастыратын әлеуметтік реттеу механизмдеріне айналды. Бұл құбылыс қоғамдағы модернизация мен дәстүрлі мәдениет өзара сабақтасып, олардың бейімделуін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Пәкістан дамуында дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейлік тарихи мұра мен қазіргі әлеуметтік және саяси процестерді айқындайтын белсенді факторлар ретінде көрінеді. С.Н. Каменев атап өткендей, ел белгілі бір деңгейде әлеуметтік-экономикалық прогреске қол жеткізгенімен, институционалдық тұрақсыздық пен демократиялық тәжірибенің әлсіздігі сақталуда [209]. Мұндай жағдайда дәстүрлі құндылықтар мен діни нормалар қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етудің баламалы негізі ретінде қызмет етеді. Олар кейде реформалық өзгерістерге кедергі келтіретін факторға да айналады. Нәтижесінде, Пакистандағы дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейлік бір жағынан қоғамның тұтастығын сақтаушы, екінші жағынан оның трансформациясын тежейтін қосарлы рөл атқарады. Бұл олардың елдің болашақ даму траекториясын анықтауда шешуші маңызға ие екендігін көрсетеді.

Диссертациялық зерттеу жұмысы аясында Пәкістандағы дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейлікті қарастырудың тарихнамалық және

әдіснамалық негіздері кешенді түрде талданды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерде әртүрлі әдіснамалық бағыттар қалыптасқан, олардың арасында классикалық шығыстанулық мектеп, маркстік-әлеуметтік талдау, функционалистік антропология және қазіргі постколониалдық зерттеулерді атауға болады. Әрбір бағыт Пәкістан қоғамындағы дәстүр мен діннің рөлін балама қырынан түсіндіреді. Мәселен, бұрынғы жазылған еңбектерде дәстүрлі мәдениет көбіне статикалық, өзгермейтін құбылыс ретінде сипатталса, қазіргі зерттеулер оны динамикалық, трансформацияға бейім әлеуметтік жүйе ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, М.Ю. Морозованың ауылдық қоғамның әлеуметтік-экономикалық эволюциясына арналған зерттеуі дәстүрлі құрылымдардың ішкі икемділігін көрсетеді. Сонымен бірге, С.Н. Каменев еңбектері экономикалық және демографиялық факторлардың мәдени өзгерістерге тікелей ықпал ететінін дәлелдейді. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, пәнаралық тәсілдің маңызы артып отыр, себебі этникалық бірегейлік мәдени құбылыс, экономикалық, саяси және құқықтық факторлармен тығыз байланыста дамиды. Сондықтан тарихнама сипаттаушы деңгейдің орнына, түсіндіруші және талдаушы қызметін атқарады деген қорытынды жасалды.

Пуштундар мен белудждардың дәстүрлі мәдениетін зерттеу тарихнамасын талдау барысында, олардың әлеуметтік құрылымын түсінуде ғылыми көзқарастардың даму жолдарын айқын көрсетті. Алғашқы кезеңдерде бұл қоғамдар көбінесе экзотикалық, «тайпалық» жүйе ретінде сипатталып, олардың ішкі әлеуметтік логикасы жеткілікті деңгейде ашылмады. Кейінгі кезеңдерде зерттеушілер бұл қоғамдардың құқықтық, моральдық және саяси жүйелерін кешенді түрде қарастыра бастады. Әсіресе джирга институты, «пуштунвали» кодексі және белудж дәстүрлі нормалары әлеуметтік реттеудің негізгі тетіктері ретінде зерттелді. Батыс авторлардың еңбектерінде ауылдық қоғамның әлеуметтік өзгерісі дәстүрлі құрылымдардың біртіндеп трансформациялануын көрсетсе, бұл тұжырымдар пуштун және белудж қоғамдарына да тікелей қатысты екені байқалады. Көптеген орыстілді және ағылшынтілді зерттеулерде отарлық кезеңнің әсері ерекше атап өтіледі, себебі дәл осы кезеңде дәстүрлі институттар мен мемлекеттік құрылымдар арасында алғашқы институционалдық қайшылықтар қалыптасты. Қазіргі тарихнамада бұл қоғамдар «қалдық құрылым» деген ойдан аулақ тұрып, заманауи саяси-әлеуметтік үдерістермен қатар дамып келе жатқан күрделі жүйе ретінде қарастырылады. Дегенмен, зерттеу нәтижелері Пәкістандағы этникалық топтар мен тайпалық фактордың тарихи өзгерістерге бейім, бейімделгіш сипатқа ие екенін дәлелдейді.

Оңтүстік Азия қоғамындағы тайпалық фактор мен дәстүрлі институттарды талдау нәтижесінде олардың дәстүрлі мәдени өзіндік ерекшелігі мен әлеуметтік басқару жүйесінің маңызды элементі екені анықталды. Тайпалық құрылымдар қоғам ішіндегі ресурстарды бөлу, әлеуметтік бақылау және қақтығыстарды реттеу функцияларын атқарған. Бұл тұрғыда джирга, ақсақалдар кеңесі және бейресми құқықтық нормалар ресми

мемлекеттік жүйемен қатар өмір сүріп келген. Мәселен, Пәкістанның ресми статистикалық агенттік деректерде көрсетілген ауылдық қоғамның экономикалық құрылымы тайпалық институттардың тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Ал мемлекеттің ресми ақпарат желілерінен алынған деректер халық санының өсуі мен қалалар құрылысы үдерісінің бұл институттардың трансформациясына әкеліп отырғанын көрсетеді. Тайпалық құрылымдардың икемділігі олардың жойылмай, жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде бұл институттар бір жағынан дәстүрлі функцияларын сақтаса, екінші жағынан саяси және экономикалық контекстте қайтадан өзектілігін арттырып отыр. Нәтижесінде, тайпалық факторды «артта қалғандықтың белгісі» деген түсініктен арынып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін тарихи қалыптасқан жүйе ретінде қарастыру қажет деген қорытынды жасалды.

Пәкістан мемлекетінің қалыптасу тарихын талдау этникалық азшылықтардың, әсіресе пуштундар мен белудждардың саяси жүйедегі орнын түсінуге мүмкіндік берді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде мемлекет біртұтас ұлттық бірегейлік қалыптастыруға ұмтылды, алайда бұл процесс этникалық әртүрлілікпен күрделі қайшылықтарға тап түсті. Пуштун және белудж аймақтары тарихи түрде автономиялық басқару тәжірибесіне ие болғандықтан, орталықтандырылған мемлекеттік модельді толық қабылдау қиындық тудырды. Бұл жағдай мемлекеттік интеграция мен этникалық өзіндік сананың арасында тұрақты диалектикалық қайшылықтың қалыптасуына алып келді. Пәкістан ғалымдарының зерттеулеріне баса назар аударсақ, өңірлік теңсіздік пен даму деңгейінің айырмашылығы этникалық шиеленістерді күшейтетін факторлардың бірі болып отыр. Айрықша, мемлекеттік институттардың модернизациясы этникалық топтардың саяси қатысуын кеңейткенімен, толық теңдікке қол жеткізу әлі де күрделі мәселе болып отыр. Сондықтан, Пәкістан мемлекеттілігі этникалық плюрализм жағдайында қалыптасқан күрделі саяси жүйе ретінде сипатталады.

Қазіргі Пәкістандағы этникалық азшылықтардың құқықтық жағдайын талдау формалды құқықтық нормалар мен нақты әлеуметтік тәжірибе арасындағы алшақтықты көрсетті. Конституциялық деңгейде барлық азаматтардың теңдігі бекітілгенімен, іс жүзінде аймақтық және этникалық теңсіздіктер сақталып отыр. Институционалдық құрылымдар этникалық әртүрлілікті басқаруға бағытталғанымен, олардың тиімділігі әртүрлі деңгейде жүзеге асады. Ресми демографиялық деректері халықтың жылдам өсуі мен қалалар санының артуын мемлекеттік ресурстарға қосымша қысым түсіретінін көрсетеді, бұл өз кезегінде әлеуметтік саясаттың тиімділігін төмендетеді. Ал, этникалық аймақтардағы жергілікті басқару институттары мен орталық билік арасындағы үйлесімсіздік құқықтық жүйенің біркелкі орындалуына кедергі келтіреді. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық реформалар нормативтік деңгейде, институционалдық және мәдени деңгейде де жүзеге асырылуы қажет деген қорытынды жасалады.

Пуштундар мен белудждар қоғамындағы бейресми институттар әлеуметтік өмірдің негізгі реттеуші механизмдерінің бірі болып табылады. «Пуштунвали», джирга және белудж дәстүрлі нормалары қоғам ішіндегі тәртіпті, әділеттілікті және әлеуметтік тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Бұл жүйелер ресми құқықтық институттардан бөлек өмір сүргенімен, көптеген жағдайларда оларды толықтырады немесе алмастырады. Мұндай институттардың тұрақтылығы олардың мәдени және діни негіздерінің тереңдігімен түсіндіріледі. Батыс елдерінің еңбектерінде ауылдық қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың бейресми реттелу механизмі ретінде дәстүрдің рөлі айқын көрсетілген. Сонымен бірге, бұл институттар қазіргі кезеңде де өз маңызын жоғалтпаған, керісінше олардың функциялары трансформацияға ұшыраған. Олар енді жергілікті деңгейде және диаспоралық қауымдастықтарда да әлеуметтік реттеу құралы ретінде қызмет етеді.

Жаһандану үдерісі пуштундар мен белудждардың дәстүрлі институттарына айтарлықтай ықпал етті. Қалалар құрылысы, миграция, білім беру деңгейінің артуы және цифрлық технологиялардың дамуы дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың өзгеруіне алып келді. Дегенмен, бұл өзгерістер дәстүрдің толық жойылуынан, оның қайта ғылыми ұғынуына негіз қалады. Қазіргі кезеңде дәстүрлі институттар жаңа әлеуметтік контекстке бейімделіп, аралас формаға ие болуда. Сонғы ресми деректер мен пәкістандық зерттеушілердің еңбектеріндегі тұжырымдар бұл процестің ұзақ мерзімді және бірнеше сатыларға көтерілген сипатқа ие екенін көрсетеді. Қорытындылай келе, Пәкістан қоғамындағы дәстүрлі мәдениет пен діни бірегейлік динамикалық жүйе ретінде қарастырылуы тиіс. Ол тарихи сабақтастық пен қазіргі заманғы өзгерістердің тоғысында дамып келе жатқан күрделі әлеуметтік феномен болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

- 1 Constitution of Pakistan, 2024. – URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=34> (қаралған күні: 15.03.2022).
- 2 Pakistan Bureau of Statistics. – URL: <https://www.pbs.gov.pk/> (қаралған күні: 15.09.2024).
- 3 Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference. – Long Grove: Waveland Press, 1998. – 153 p
- 4 Geertz C. The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States // Old Societies and New States. – London, 1963. – P. 105-157.
- 5 Banuazizi A., Weiner M. The State, Religion and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran and Pakistan. – Syracuse: Syracuse University Press, 1988. – 404 p.
- 6 Brasher R. The Politics of Ethnicity and Federalism in Pakistan: Local, National, and Comparative Perspectives. – Karachi: Oxford University Press, 2020. – 222 p.
- 7 Ahmed A.S. Pukhtun Economy and Society: Traditional Structure and Economic Development in a Tribal Society. – London: Routledge & Kegan Paul, 1980. – 304 p.
- 8 Ганковский Ю.В., Гордон-Полонская Л.Р. История Пакистана. – Москва: Издательство восточной литературы, 1961. – 382 б.
- 9 Москаленко В.Н., Сидоров М.А. Пакистан: трудный путь развития. – М., 1979. – 58 с.
- 10 Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. История Пакистана. XX век. – Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2008. – 576 б
- 11 Ерекешева Л.Г. Культура и религия в истории Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 192 б.
- 12 Haqqani H. Pakistan: Between Mosque and Military. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2005. – 397 p.
- 13 Qadeer M.A. Pakistan: Social and Cultural Transformations in a Muslim Nation. – London: Routledge, 2006. – 336 p.
- 14 Hussain Z. The Scorpion's Tail: The Relentless Rise of Islamic Militants in Pakistan – And How It Threatens the World. – New York: Free Press, 2010. – 256 p.
- 15 Белокреницкий В.Я. Ислам и исламистский радикализм в Пакистане // Религия и общество на Востоке. – 2015. – № 0. – С. 20-29. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-i-islamistskiy-radikalizm-v-pakistane/viewer> (қаралған күні: 06.07.2024).
- 16 Казахстан и Пакистан открывают новые горизонты образовательного и торгово-экономического партнёрства – 2025. – 29 қазан. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/26768?lang=ru> (қолданылған күні 30.10.2025).
- 17 Касым-Жомарт Токаев и Шахбаз Шариф подписали Совместную декларацию об установлении стратегического партнерства между Республикой Казахстан и Исламской Республикой Пакистан // Қазақстан

Республикасы Президентінің ресми сайты. – 2025. – URL: <https://akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-i-shahbaz-sharif-podpisali-sovmestnuyu-deklaraciyu-ob-ustanovlenii-strategicheskogo-partnerstva-mezhdu-respublikoy-kazahstan-i-islamskoy-respublikoy-pakistan-415853> (қаралған күні: 06.01.2026).

18 Пәкістанда Әл-Фараби орталығы ашылды // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ресми сайты. – 2026. – URL: <https://farabi.university/news/102115> (қаралған күні: 06.02.2026).

19 Aliyev H. When Informal Institutions Change: Institutional Reforms and Informal Practices in the Former Soviet Union. - University of Michigan Press, 2017. – DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.8772004>

20 Муратбекова А.М., Габдуллин К.Т. Взаимодействие неформальных институтов Кашмира в условиях неопределенности // Шығыстану сериясы. – №2 (109) 2024. – С. 26-37. – DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v109.i2.03>

21 Белокреницкий В. Внутренние и внешние детерминанты внешнеполитического процесса в Пакистане // *Вестник МГИМО-университета*, М., 2010 г., № 1, – С. 177-187.

22 North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge, 1990. – DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>

23 Макаров И.Н., Широкова О.В., Колесников В.В. Формальные и неформальные институты функционирования государственно-частного партнерства: взгляд с позиции экономической теории // *Российское предпринимательство*. – 2018. – Том 19. – № 1. – С. 77-98. – DOI: 10.18334/rp.19.1.38755

24 Масанов Н. Казахская политическая и интеллектуальная элита: клановая принадлежность и внутриэтническое соперничество // *Вестник Евразии*, 1996. № 1 (2). – С. 55-60.

25 Бирюков С.В. Пакистан: недавняя история и современный поиск политических альтернатив // *Этносоциум*. – 2022. – № 10(172). – С. 26-38. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pakistan-nedavnyaya-istoriya-i-sovremennyy-poisk-politicheskikh-alternativ/viewer> (қаралған күні: 17.09.2025).

26 Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 наурыздағы № 51-VI Заңы // *Егемен Қазақстан*. – 2017. 14 наурыз.

27 The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan. As of November 14, 2025 // – URL: <https://www.pakistani.org/pakistan/constitution/#gsc.tab=0> (қаралған күні: 16.08.2024).

28 Bhabha, H.K. The Location of Culture. London: Routledge, 1994. – URL: https://www.academia.edu/48839857/Homi_K_Bhabha_The_location_of_culture_BookFi (қаралған күні: 17.08.2023).

29 Chatterjee P. The Nation and Its Fragments. Princeton, 1993. – URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctvzgb88s> (қаралған күні: 20.08.2024).

30 Жмуйда И.В., Морозова М.Ю., Шах Наваз. Пакистан: экономические диспропорции и региональная политика государства. – М, «Научная книга», 2007. – 240 б.

31 Eriksen T.H. Introduction: Ethnic Groups, Boundaries and Beyond. – URL: https://www.academia.edu/43391177/Introduction_Ethnic_Groups_Boundaries_and_Beyond?sm=b&rhid=39565095636 (қаралған күні: 10.10.2025).

32 Talbot I. Pakistan: A New History. – Karachi: Oxford University Press, 2012. – URL: <https://www.scribd.com/document/517966424/Ian-Talbot-Pakistan-a-New-History> (қаралған күні: 06.08.2024).

33 Ahmed A.S. *Millennium and Charisma among Pathans*. – London: Routledge and Kegan Paul, 1976. – URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/bulletin-of-the-school-of-oriental-and-african-studies/article/abs/akbar-s-ahmed-millennium-and-charisma-among-pathans-a-critical-essay-in-social-anthropology-international-library-of-anthropology-xvii-173-pp-london-etc-routledge-and-kegan-paul-1976-495/8D79FA687402B37343FAEA663DF56F2C> (қаралған күні: 03.09.2024).

34 Benson B.L., Siddiqui Z.R. Pashtunwali – Law for the lawless, defense for the stateless // *International Review of Law and Economics*. – 2014. – Vol. 37. – P. 108-120. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.irle.2013.07.008>.

35 Naqvi M.H. Contemplating the Jirga System: Between Tradition and Justice – URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5395988 (қаралған күні: 15.09.2024).

36 Bruce L. Benson, Zafar R. Siddiqui. Pashtunwali – Law for the lawless, defense for the stateless // *International Review of Law and Economics Volume 37*, March 2014. – P. 108-120. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.irle.2013.07.008>

37 Naqvi M. H. Contemplating the Jirga System: Between Tradition and Justice // SSRN. – 2025. – 8 p. – URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5395988>

38 Titus, P., & Swidler, N. (2000). Knights, not pawns: Ethno-nationalism and Regional dynamics in post-colonial Balochistan // *International Journal of Middle East Studies*, 32, 47-69. – URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/KNIGHTS%2C-NOT-PAWNS%3A-ETHNO-NATIONALISM-AND-REGIONAL-Titus-Swidler/e2de31ed9c3aa9e6ce0f31af52c646bd71c0c1f4> (қаралған күні: 30.08.2024).

39 Mahsud M. I., Naseer N., Fatima M. Colonial Governance System in Pakistan: A Case Study of South Waziristan, Newly Merged District // *Lex Localis – Journal of Local Self-Government*, 21(2), 421-439. – DOI: [https://doi.org/10.4335/21.2.421-439\(2023\)](https://doi.org/10.4335/21.2.421-439(2023))

40 Weber M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. – Berkeley: University of California Press, 1921. – URL: https://www.researchgate.net/publication/343048275_Economy_and_Society_A_New_Translation_by_Max_Weber (қаралған күні: 15.09.2024).

41 Kanafyeva Sh. The Tribal Factor in Traditional Societies in South Asia (on the example of the Pashtun ethnic group) // *Journal of Oriental Studies*. – 2024. – Vol. 108(1). – P. 73–83. – DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v108.i1.07>.

42 Enriquez C.M. *The Pathan Borderland: A Consecutive Account of the Country and People on and Beyond the Indian Frontier from Chitral to Dera Ismail Khan with Map and Illustrations*. – Calcutta; Simla: Thacker, Spink and Co., 1921. – 194 p.

43 Shah K.M. The Baloch and Pashtun nationalist movements in Pakistan: Colonial legacy and the failure of state policy. – 2019. – URL: <https://www.orfonline.org/research/the-baloch-and-pashtun-nationalist-movements-in-pakistan-colonial-legacy-and-the-failure-of-state-policy> (қаралған күні: 15.09.2024).

44 Boyajian V. Back to the Future: The Khanate of Kalat and the Genesis of Baloch Nationalism 1915-1955 // *Iran and the Caucasus*, – 2010. – Vol. 14(1). – P. 169-172. – DOI: [10.1163/157338410X12743419189621](https://doi.org/10.1163/157338410X12743419189621)

45 Alam F., Ahmad S., Bano A. Jirga and Dispensation of Social Welfare Services: A Case Study of Mohmand Tribal District // *Liberal Arts and Social Sciences International Journal (LASSIJ)*. – 2020. – Vol. 4(1). – P. 231-241. – DOI: <https://doi.org/10.47264/idea.lassij/4.1.20>

46 Amna Mahmood, Shaukat Ullah, Shughla Ashfaq. The Evolution of Jirga System: A Conflict Resolution Mechanism in FATA // *Liberal Arts and Social Sciences International Journal*, – 2018. – Vol. 2(1). – P. 21-28. – DOI: <https://doi.org/10.47264/idea.lassij/2.1.3>

47 Бояджян Ваге. Афганский Элемент в Белуджских Племенах (The Afghani Element among the Baluchi Tribes) // *Iran & the Caucasus*, –1997. Vol. 1, – P. 81-83. – URL: JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4030740>

48 Government of Pakistan. *Pakistan Economic Survey*. Islamabad: Ministry of Finance, annual publication (e.g., 2023-24 edition). – URL: https://www.finance.gov.pk/survey_2025.html (қаралған күні: 15.09.2024).

49 Baloch Inayatullah. *The Baloch and Balochistan: A Historical Account from the Beginning to the Fall of the Baloch State*. – Karachi: Gosha-e-Adab, 1987.

50 Breseeg T.M. *Baloch Nationalism: Its Origin and Development*. – Karachi: Royal Book Company, 2004. 444 p.

51 Elphinstone M. *An Account of the Kingdom of Caubul and Its Dependencies in Persia, Tartary, and India: (comprising a View of the Afghaun Nation, and a History of the Dooraunee Monarchy)*. – Akadem. Druck-u. Verlagsanst, 1969 – 675 p.

52 Spooner B. Lieutenant Henry Pottinger and 150 Years of Baloch History // *Mountstuart Elphinstone in South Asia*. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – pp. 139-148. – DOI: 10.1093/oso/9780190914400.003.0007.

53 Burnes A. *Travels Into Bokhara*. – John Murray, 1834. – 455 p.

54 Wood J.A *Journey to the Source of the River Oxus*. – Murray, 1872 – 280 p.

55 Barth F. *Political Leadership among Swat Pathans*. – The Athlone Press, University of London, 1959. – 143. p

56 Barth, F. *Features of Person and Society in Swat: Collected Essays on Pathans*. London: Routledge and Kegan Paul, 1981. – 158 p.

- 57 Kfir Isaac. The Role of the Pashtuns in Understanding the Afghan Crisis // Perspectives on Terrorism, Vol. 3, No. 4, December 2009. – pp. 37-51.
- 58 Hanifi M. Jamil, “Thomas Barfield, Afghanistan: A Cultural and Political History” // South Asia Multidisciplinary Academic Journal, 25 April 2026. – DOI: <https://doi.org/10.4000/samaj.3147>
- 59 Salzman Philip Carl. Kin and Contract in Baluchi Herding Camps. – Gallo, 1992 – 109 p.
- 60 Titus Paul. Honor the Baloch, Buy the Pushtun: Stereo types, Social Organization and History in Western Pakistan // Modern Asian Studies Vol. 32, No. 3 1998 pp. 657-687. Published By: Cambridge University Press – DOI: <https://www.jstor.org/stable/313162>
- 61 Titus P. Economics, Politics, and Ethnicity in Balochistan’s Transport Industry // The Pakistan Development Review. – 1995. – Vol. 34, No. 4 (Part II, Winter). – pp. 619-626.
- 62 Рейснер И. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. – М., 1954. – 416 с.
- 63 Ганковский Ю. В. и др. Пакистан: справочник. – М.: Наука, 1977. – 484 с.
- 64 Гордон-Полонская Л. Р. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана (Критика «мусульманского национализма»). – М., 1963. – 326 с.
- 65 Давыдов А.Д. *Афганистан: проблемы войны и мира*. – М.: Институт востоковедения РАН, 1996. – 190 с.
- 66 Москаленко В.Н., Сидоров М.А. Пакистан: трудный путь развития. - М., 1979
- 67 Пластун В. Н. *Пуштуны и их роль в политической жизни // Азия и Африка сегодня*. - М., 1995. - № 10. - С. 105
- 68 Паничкин Ю. *Образование в Пакистане и пуштунский вопрос* . – М.: Научная книга, 2005. – 204 с
- 69 Мукиджанова Р. М. *Пакистан и империалистические державы*. – М.: Наука, 1984. – 174 с.
- 70 Плешов О. В. *Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане*. – М.: Институт Ближнего Востока, 2003. – 236 с.
- 71 Ерекешева Л.Г. *Религия и политика в Южной Азии: Индийский Национальный Конгресс и индусско-мусульманская проблема в Британской Индии*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 180 с.
- 72 Сугралинов М. Трансформации и этно-конфессиональный фактор: к вопросу о специфике взаимодействия белуджей с соседними народами // Трансформации обществ Центральной Азии: социокультурные аспекты. Материалы международного семинара ЮНЕСКО. Алматы: Дайк-Пресс, 2013
- 73 Әкімбеков С. Ауғанстан тарихы. 2020.
- 74 Shad T. I., Reddish J. G. Managing Ethnic Conflict: The Case of Pakistan. – Canberra: Australian National University, 1996. – 46 p.

75 Statistical Pocket Book of Pakistan. – Pakistan Bureau of Statistics, 1962–2014 // URL: https://bos.punjab.gov.pk/statistical_pocket_book (қаралган кўни: 30.04.2025).

76 Hussain Z. *The Scorpion's Tail: The Relentless Rise of Islamic Militants in Pakistan – And How It Threatens the World*. – New York: Free Press, 2010. – 256 p.

77 Rizvi H.A. *Military, State and Society in Pakistan*. – London: Macmillan, 2000. – 307 p.

78 Iqbal M., Amin N. Influence of Islam on the Political Discourse in Pakistan During Zulfikar Ali Bhutto Era (1970–1977) // *Pakistan – Annual Research Journal*, Vol. 55, 2019.

79 Maududi, Abul A'la. *Islamic Law and Constitution*. – Lahore: Islamic Publications, 1955. – 394 p.

80 Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. История Пакистана XX век. – М., 2008. – С. 52.

81 Ванина Е.Ю., Куценков А.А. Южная Азия: конфликты и компромиссы. – М., 2004. – С. 31.

82 Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике XIX - XX вв. – М., 1982. – 248 с.

83 Chaudhuri K.N. Foreign Trade and Balance of Payments (1757-1947) // *The Cambridge Economic History of India*. Vol.2. P. 1757-2003. New Delhi: Orient Longman, 2004. P. 864.

84 Никитин Д.С. Реформа Морли-Минто в Индии: позиция Индийского национального конгресса (1906-1909 гг.) // *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 421. С. 152–155. – DOI: 10.17223/15617793/421/22

85 Cohen S.P. *The Indian Army: Its Contribution to the Development of a Nation*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 359.

86 Белокреницкий В.Я. Уход Англии из Индии и проблема образования двух доминионов. – М., 2010. – С. 270-294.

87 Сагимбаев А.В. Этноконфессиональный аспект реформы Монтэгю-Челмсфорда в Британской Индии // *Вестник Брянского государственного университета*, 2023. № 3. – С. 109-119. – DOI: 10.22281/2413-9912-2023-07-03-109-119

88 Парибок А.В., Псху Р.В. Обновленческий проект Мухаммада Икбала «Реконструкция религиозной мысли в исламе» в свете типологии цивилизационно-специфичных рациональностей Евразии // *Общество: философия, история, культура*. – 2023. – № 4. – С. 41-48. – DOI: <https://doi.org/10.24158/fik.2023.4.5>

89 Швейцер А. Мировоззрение индийских мыслителей. Мистика и этика. – СПб., 2002. – 288 с.

90 Васильева Л.А., Пригарина Н.И. «Революция» в философии и поэзии Мухаммада Икбала (опыт когнитивно-дискурсивного анализа) // *Ориенталистика*. – 2019. – Vol. 2(3). – С. 724-751. – DOI: 10.31696/2618-7043-2019-2-3724-751

- 91 Qurešī Waḥīd. Iqbāl kā taṣavvur-e jihād. اقبال کا تصور جہاد Икбал: концепция джихада. Iqbāliyyāt ke sou sāl. Сто лет икбаловедения. – Исламабад, 2002.
- 92 Allana G. Pakistan Movement Historical Documents. – Karachi: Department of International Relations, University of Karachi, 1969. – P. 103-110. – URL: https://franpritchett.com/00islamlinks/txt_rahmatali_1933.html
- 93 Ziring L. Pakistan: At the Crosscurrent of History. – Lahore: Vanguard, 2004. – P. 383.
- 94 Уолперт С. Джинна – творец Пакистана. – М., 1997. – С. 165.
- 95 Datar Abhay. The Lucknow Pact of 1916. A Second Look at the Congress-Muslim League Agreement // https://www.academia.edu/3848239/The_Lucknow_Pact_of_1916_A_Second_Look_at_the_Congress_Muslim_League_Agreement
- 96 Хашимов И.М., Кутина М.М. Деятельность Индийского национального конгресса и региональных общественных организаций Индии. – Ташкент, 1988. – С. 262
- 97 Золотарева А.А. Лахорская резолюция 1940 г. и сикхи Панджаба // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2014. № 1 (172). Выпуск 29. – С. 52–58.
- 98 Towards Freedom. Documents on the Movement for Independence in India 1940. Part I. – New Delhi, 2009. – P. 546-558.
- 99 Wolpert Stanley. Jinnah of Pakistan. – Oxford University Press, 1984. – 421 p.
- 100 Пономарев Ю.А. История Мусульманской лиги Пакистана. – М.: Наука, 1982.
- 101 Sayeed K.B. Pakistan. The Formative Phase 1857-1948. – London: Oxford University Press, 1968. – 341 p.
- 102 Белокреницкий В. Я. Долина Инда в современную эпоху – от редкого населения к перенаселенности // *Вестник Института востоковедения РАН*, – 2020. – № 2. – С. 37-50. – DOI: 10.31696/2618-7302-2020-2-37-50 <https://ivran.ru/articles?artid=15839>
- 103 Pakistan Demographic Survey // Pakistan Bureau of Statistics. – URL: <https://www.pbs.gov.pk/pds/> (каралған күні: 12.05.2024).
- 104 Потехин В. Население и демография Пакистана за период 1950–2022 гг. – URL: <https://xn--80aaaftebbc3auk2aepkhr3ewjpa.xn--p1ai/naselenie-i-demografiya-pakistana-za-period-1950-2022-gg/> (каралған күні: 15.09.2024).
- 105 Chaudhry A.A., Sajjad M., Khan I. Employees' conflict management strategies and demography: A case of Pakistan // *African Journal of Business Management*. – 2011. – Vol. 5(9). – P. 3549–3555. – DOI: 10.5897/AJBM10.1429.
- 106 Васильева Л.А. История языка урду и его статус в Пакистане // *Восток (Oriens)*. – 2020. – № 4. – С. 138–149. – DOI: 10.31857/S086919080010764-7.
- 107 Jalal A. The Sole Spokesman: Jinnah, the Muslim League and the Demand for Pakistan. – Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1992.

108 Белокреницкий В.Я. Формирование и современное состояние пакистанской нации // *Восток (Oriens)*. – 2019. – № 2. – С. 76-91. – DOI: 10.31857/S086904992206003X.

109 Suo Moto Case no. 1. The Supreme Court of Pakistan. – 03 April 2022. – URL:

https://www.supremecourt.gov.pk/downloads_judgements/s.m.c._1_2022.pdf

110 Замараева Н.А. Армия и демократические институты в современном Пакистане // *Ислам на Ближнем и Среднем Востоке*. – 2015. – № 9. – С. 312-327.

111 Pakistan Population. – URL: <https://tradingeconomics.com/pakistan/population> (қаралған күні: 15.09.2024).

112 Pakistan Population. – URL: <https://www.worldometers.info/world-population/pakistan-population/> (қаралған күні: 15.09.2024).

113 Белокреницкий В.Я., Ганковский Ю.В. Пакистан: социальная структура общества // *Проблемы развития стран современного Ближнего и Среднего Востока: Иран, Пакистан, Турция*. – М.: Наука, 1981. – 22 с.

114 Вайнрайх М. Миграция и язык: пуштуны в пакистанском высокогорье. – Ереван: Кавказский центр иранистики, 2014. – 180 с.

115 Жаффрело К. Пакистанский синдром: национальная траектория и внешние факторы // *Все про арабский мир*. Интернет ресурс. – 2014. – 19 августа. – Перевод с фр.яз. из Questions Internationales. URL: <https://arabmir.net/pakistanskiy-sindrom-nacionalnaya-traektoriya-i-vneshnie-factory> (қаралған күні: 15.10.2024).

116 Rahman T. Language and Politics in Pakistan. – Karachi: Oxford University Press, 1996. – 96 p. – URL: https://www.academia.edu/50974643/LANGUAGE_AND_POLITICS_IN_PAKISTAN (қаралған күні: 15.06.2024).

117 Rahman T. *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*. – Karachi: Oxford University Press, 2004. – URL: https://www.academia.edu/7588010/Denizens_of_Alien_Worlds_a_Study_of_Education_Inequality_and_Polarization_in_Pakistan?sm=b&rhid=39598194458 (қаралған күні: 15.09.2024).

118 Ministry of Federal Education and Professional Training (Pakistan). Single National Curriculum Framework Documents. – 2020. – URL: <https://www.scribd.com/document/505267179/SNC-English-1-5> (қаралған күні: 15.12.2023).

119 Spolsky B. Language Management. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 9 p. – URL: https://www.academia.edu/4612971/Spolsky_B_Language_Management_Cambridge_University_Press_2009?sm=b&rhid=39598409294 (қаралған күні: 15.06.2024).

120 Razak M.A.A., Machouche S. Iqbal: The Renaissance Man from the Muslim World. – Kuala Lumpur: AHAS KIRKHS, IIUM, 2023. – 180 p. – URL: https://www.academia.edu/109595667/IQBAL_The_Renaissance_Man_from_the

[Muslim World 1st edition 2023 ?sm=b&rhid=39598583921](#) (қаралған күні: 15.05.2024).

121 Talbot I. Pakistan: A Modern History. – London: Hurst, 2009. – URL: <https://www.scribd.com/document/368974566/Ian-Talbot-Pakistan-A-Modern-History-pdf> (қаралған күні: 28.05.2024).

122 Government of Pakistan. Constitution (Eighteenth Amendment) Act, 2010. – Islamabad, 2010. – URL: <https://www.pakistani.org/pakistan/constitution/amendments/18amendment.html> (қаралған күні: 15.09.2024).

123 Adeney K. Federalism and Ethnic Conflict Regulation in India and Pakistan. – London: Palgrave Macmillan, 2007. – URL: https://www.academia.edu/736456/Federalism_and_Ethnic_Conflict_Regulation_in_India_and_Pakistan_the_attached_file_is_the_PhD_thesis_from_which_the_book_is_adapted (қаралған күні: 15.09.2024).

124 Ahmad M., Awai M., Rizvi A. Fiscal federalism in Pakistan: A critical analysis of 7th NFC award // *Journal of Politics and International Studies*. – 2024. – Vol. 10, No. 2. – P. 15–28.

125 Zubair M. Mainstreaming Pakistan's Federally Administered Tribal Areas (FATA): Constitutional and Legal Reforms // *Voices from the Field*. – 2017. – 14 June. – URL: <https://constitutionnet.org/news/mainstreaming-pakistans-federally-administered-tribal-areas-fata-constitutional-and-legal> (қаралған күні: 15.09.2024).

126 Lieven Anatol. Pakistan: A Hard Country. – London: Penguin, 2011. – 454 p.

127 Ahmad Ehtisham, Brosio Giorgio. Handbook of Fiscal Federalism. – Edward Elgar, 2006. – 575p. – URL: https://www.academia.edu/21189012/Handbook_of_Fiscal_Federalism

128 Farzana Arshad, Fouzia Ali. The National Finance Commission Award and Centre- Province Relationship: A Study of Pakistani Federal Structure // *Journal of the Research Society of Pakistan* Volume No. 56, Issue No. 1, 2019. – 227-236 p. https://www.researchgate.net/publication/337023092_The_National_Finance_Commission_Award_and_Centre-Province_Relationship_A_Study_of_Pakistani_Federal_Structure

129 Afzal Mahmood, Kanwal Zahra. NFC Award and Social Sector Public Delivery // *Journal of Asian Development Studies*, 2025. 14(1). P. 384-398. DOI:10.62345/jads.2025.14.1.29, https://www.researchgate.net/publication/389084787_NFC_Award_and_Social_Sector_Public_Delivery

130 The Frontier Crimes Regulations (Amended in 2011) // <https://isj.org.pk/the-frontier-crimes-regulations-%20amended-in-2011/>

131 Chattha I. The Punjab Borderland. Cambridge University Press. – 2021 <https://doi.org/10.1017/9781009049184.003>, https://www.academia.edu/108330876/The_Punjab_Borderland?sm=b&rhid=39621850636

132 Zubair M. A Single Polity at Last? Pakistan's Unfinished Efforts to Mainstream Federally Administered Tribal Areas (FATA) // Voices from the Field. – 2018. – 18 July. – URL: <https://constitutionnet.org/news/single-polity-last-pakistans-unfinished-efforts-mainstream-federally-administered-tribal-areas>

133 Aghaz-e-Haqooq-e-Balochistan package // Business Recorder. – 2009. – URL: <https://fp.brecorder.com/2009/12/20091203992486/>

134 Sairah Yusuf. Devolution row: An assessment of Pakistan's 2001 Local Government Ordinance. - Conflict Research Unit Netherlands Institute for International Relations «Clingendael», November 2010. https://www.academia.edu/78046525/Devolution_row_An_assessment_of_Pakistan_2001_Local_Government_Ordinance?sm=b&rhid=39622040161

135 Taylor Joseph. Pakistan Higher Education Commission Vision 2025 // https://www.universitiesuk.ac.uk/sites/default/files/uploads/UUKi%20reports/PakistanHE_iNotes_June17_final.pdf

136 Rahman Tariq. Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan. – Oxford University Press, 2004. https://www.researchgate.net/publication/271715758_Denizens_of_Alien_World_A_Study_of_Education_Inequality_and_Polarization_in_Pakistan

137 Federal Recruitment Policy Overview // <https://www.scribd.com/document/821000786/Estacode-2021-compressed-3>

138 Muhammad Jamil, Muhammad Aslam, Shaukat Ali. Single National Curriculum (SNC) for Social Studies (2020): Document Analysis for Development of Critical Thinking Skills at the Primary Level // Pakistan Journal of Law, Analysis and Wisdom Volume No. 3, Issue No. 2, 2024. https://www.researchgate.net/publication/378826900_Single_National_Curriculum_SNC_for_Social_Studies_2020_Document_Analysis_for_Development_of_Critical_Thinking_Skills_at_the_Primary_Level

139 Sumaia Azhar, Zualfiqar Ali, Dr.Saud Taj, Mustafa Ramazan Habibi. Analysis of the National Curriculum 2006 in the Light of Learner Centered Ideology // Journal of Education & Humanities Research (JEHR) ISSN:2415-2366 Institute of Education and Research (IER), UOB, Quetta-Pakistan Vol. 09, Issue I, 2020.

140 Rubina Saigol. The State of Educational Discourse in Pakistan. Paper produced for Council of Social Sciences, Islamabad // – 2005. https://www.academia.edu/45285774/The_State_of_Educational_Discourse_in_Pakistan

141 Jalal Ayesha. The Struggle for Pakistan. – Harvard University Press, 2014 // https://sanipanhwar.com/uploads/books/2024-08-28_14-20-52_f66ee18c4b9daf96b2fc239ab76e0200.pdf

142 Искандаров Б.И. Гиндукуш во второй половине XIX века. – Москва: издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1968. – 92 с. <https://abashin.org/wp-content/uploads/2025/09/iskandarov1.pdf>

143 Nimatullah al Harawi. Tarikh i Khan Jahani wa Makhzan i Afghani. Kabul edition // – 1796. <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00155/14>

144 Caroe Olaf. The Pathans: 550 B.C. to A.D. 1957. London: Macmillan, 1958 // <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00155/14> <https://ia801609.us.archive.org/29/items/ThePathansByOlafCaroe/The-Pathans-By-Olaf-Caroe-ISBN10-%200710306822.pdf>

145 Muhammad Ali Dinakhel, Fakhr-ul-Islam. A Study of Pashto Folklore: Its Aspects and Nation-Building in Pakistan. Pakistan, Annual Research Journal, Vol. 55, 2019. https://www.academia.edu/102222270/A_STUDY_OF_PASHTO_FOLKLORE_ITS_ASPECTS_AND_NATION_BUILDING_IN_PAKISTAN

146 Lieven A. Pakistan: A Hard Country. – London: Penguin, 2011. – 454 p.

147 Ahmad E., Brosio G. Handbook of Fiscal Federalism. – Edward Elgar, 2006. – 575 p. – URL: https://www.academia.edu/21189012/Handbook_of_Fiscal_Federalism (қаралған күні: 15.09.2025).

148 Arshad F., Ali F. The National Finance Commission Award and Centre-Province Relationship: A Study of Pakistani Federal Structure // *Journal of the Research Society of Pakistan*. – 2019. – Vol. 56, Issue 1. – P. 227–236. – URL: https://www.researchgate.net/publication/337023092_The_National_Finance_Commission_Award_and_Centre-Province_Relationship_A_Study_of_Pakistani_Federal_Structure (қаралған күні: 15.11.2024).

149 Mahmood A., Zahra K. NFC Award and Social Sector Public Delivery // *Journal of Asian Development Studies*. – 2025. – Vol. 14(1). – P. 384–398. – DOI: 10.62345/jads.2025.14.1.29. – URL: https://www.researchgate.net/publication/389084787_NFC_Award_and_Social_Sector_Public_Delivery (қаралған күні: 20.10.2024).

150 Chattha I. The Punjab Borderland. – Cambridge: Cambridge University Press. – DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009049184.003>. – URL: https://www.academia.edu/108330876/The_Punjab_Borderland?sm=b&rhid=39621850636 (қаралған күні: 15.05.2023).

151 Zubair M. A Single Polity at Last? Pakistan's Unfinished Efforts to Mainstream Federally Administered Tribal Areas (FATA). – 2018. – URL: <https://constitutionnet.org/news/single-polity-last-pakistans-unfinished-efforts-mainstream-federally-administered-tribal-areas> (қаралған күні: 15.05.2023).

152 The Frontier Crimes Regulations (Amended in 2011) [Электрон. ресурс]. – URL: <https://isj.org.pk/the-frontier-crimes-regulations-%20amended-in-2011/> (қаралған күні: 20.10.2024).

153 Aghaz-e-Haqooq-e-Balochistan package. – URL: <https://fp.brecorder.com/2009/12/20091203992486/> (қаралған күні: 15.09.2024).

154 Yusuf S. Devolution row: An assessment of Pakistan's 2001 Local Government Ordinance. – Hague: Netherlands Institute for International Relations “Clingendael”, 2010. – URL: https://www.academia.edu/78046525/Devolution_row_An_assessment_of_Pakista

[ns_2001_Local_Government_Ordinance?sm=b&rhid=39622040161](#) (қаралған күні: 15.05.2023).

155 Rahman T. *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*. – Oxford University Press, 2004. – URL: https://www.researchgate.net/publication/271715758_Denizens_of_Alien_World_A_Study_of_Education_Inequality_and_Polarization_in_Pakistan (қаралған күні: 01.02.2023).

156 Federal Recruitment Policy Overview . – URL: <https://www.scribd.com/document/821000786/Estacode-2021-compressed-3> (қаралған күні: 15.09.2024).

157 Jamil M., Aslam M., Ali S. Single National Curriculum (SNC) for Social Studies (2020): Document Analysis for Development of Critical Thinking Skills at the Primary Level // *Pakistan Journal of Law, Analysis and Wisdom*. – 2024. – URL: https://www.researchgate.net/publication/378826900_Single_National_Curriculum_SNC_for_Social_Studies_2020_Document_Analysis_for_Development_of_Critical_Thinking_Skills_at_the_Primary_Level (қаралған күні: 15.09.2024).

158 Azhar S., Ali Z., Taj S., Habibi M.R. Analysis of the National Curriculum 2006 in the Light of Learner Centered Ideology // *Journal of Education & Humanities Research (JEHR)*. – 2020. – Vol. 9, Issue 1.

159 Saigol R. The State of Educational Discourse in Pakistan. – URL: https://www.academia.edu/45285774/The_State_of_Educational_Discourse_in_Pakistan (қаралған күні: 20.06.2024).

160 Jalal A. The Struggle for Pakistan. – Harvard University Press, 2014. – URL: https://sanipanhwar.com/uploads/books/2024-08-28_14-20-52_f66ee18c4b9daf96b2fc239ab76e0200.pdf (қаралған күні: 02.02.2023).

161 Ahmed A. Pukhtun Economy and Society. – London: Routledge, 1980. – URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781136598913_A23836626/preview-9781136598913_A23836626.pdf (қаралған күні: 15.09.2024). Искандаров Б.И. Гиндукуш во второй половине XIX века. – Москва: Наука, 1968. – 92 с. – URL: <https://abashin.org/wp-content/uploads/2025/09/iskandarov1.pdf> (қаралған күні: 15.09.2024).

162 Kazmi S. Gender Diversity and the Law in Pakistan: A Critical Review of Criminalization and Social Exclusion of Khawaja Sira/Hijra/Gender X // *Sociology Compass*. – 2025. – Vol. 19(10). – URL: https://www.researchgate.net/publication/395920896_Gender_Diversity_and_the_Law_in_Pakistan_A_Critical_Review_of_Criminalization_and_Social_Exclusion_of_Khawaja_SiraHijraGender_X (қаралған күні: 15.09.2024).

163 Canfield R. Marginality and Modernity: Ethnicity and Change in Post-Colonial Balochistan // *American Anthropologist*. – 2008. – Vol. 100(4). – P. 1072-1073. – URL: https://www.researchgate.net/publication/230520321_Marginality_and_Modernity_Ethnicity_and_Change_in_Post-Colonial_Balochistan (қаралған күні: 15.09.2024).

- 164 Hassan G. Brahui and Balochi. – URL: https://www.academia.edu/24580941/Brahui_and_Balochi?sm=b&rhid=39635922738 (қаралған күні: 15.09.2024).
- 165 Rafi A.E. Balochistan: Blend of Unique Culture and Unity in Diversity. – URL: <https://ipripak.org/wp-content/uploads/2022/09/Policy-Brief-Balochistan-Blend-of-Unique-Culture-and-Unity-in-Diversity.pdf> (қаралған күні: 15.09.2024).
- 166 Frembgen J.W. At the Shrine of the Red Sufi: Five Days and Nights on Pilgrimage in Pakistan // *Journal of Sufi Studies*. 2014, – URL: https://brill.com/view/journals/jss/3/1/article-p100_6.xml (қаралған күні: 15.09.2024).
- 167 Marsden M. Living Islam: Muslim Religious Experience in Pakistan's North-West Frontier. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – URL: <https://khowari.com/wp-content/uploads/2023/10/Living-Islam-Magnus-Marsden-Muslim-Religious-Experience-in-Pakistans-North-West-Frontier-khowari.pdf> (қаралған күні: 15.09.2024).
- 168 Frembgen J.W. An imaginary assembly of Sufi saints: Notes on some devotional pictures from Indo-Pakistan. – URL: https://www.academia.edu/113859098/An_imaginary_assembly_of_Sufi_saints_Notes_on_some_devotional_pictures_from_Indo_Pakistan (қаралған күні: 15.09.2024).
- 169 Qadeer M.A. Pakistan: Social and Cultural Transformations in a Muslim Nation. – Taylor & Francis e-Library, 2006. – URL: <https://api.pageplace.de/preview/DT0400.978113>
- 170 Eaton R.M. The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204–1760. – University of California Press, 1993. – URL: <https://ia801006.us.archive.org/6/items/TheRiseOfIslamAndTheBengalFrontier12041760ByRichardMEaton/The%20Rise%20of%20Islam%20and%20the%20Bengal%20Frontier%201204-%201760%20by%20Richard%20M%20Eaton.pdf> (қаралған күні: 15.09.2024).
- 171 Winkelsett T. *Between Feminism, Tradition, and Islamism*. – URL: <https://dokumen.pub/between-feminism-tradition-and-islamism-the-struggle-over-gender-norms-in-muslim-majority-societies-and-their-instrumentalization-by-the-so-called-islamic-state.html> (қаралған күні: 15.09.2024).
- 172 Buskens L. Middle Eastern Studies and Islam: Oscillations and Tensions in an Old Relationship. – URL: https://www.academia.edu/29776636/Middle_Eastern_Studies_and_Islam_Oscillations_and_Tensions_in_an_Old_Relationship_in_Buskens_and_Van_Sandwijk_eds_2016_Islamic_Studies_in_the_Twenty_first_Century (қаралған күні: 15.09.2024).
- 173 Paulin É. Charles Lindholm, The Islamic Middle East: Tradition and Change // *L'Homme Revue française d'anthropologie*. – 2005. – № 175-176. – URL: <https://journals.openedition.org/lhomme/2048> (қаралған күні: 15.09.2024).
- 174 Rehman F.U., Nawaz M., Saeed S. Transgressing Pashtun Boundaries: A Spatial Critique of the Pashtun Woman's Position in Pashtunwali // *Journal of Social*

Sciences Review. – 2023. – Vol. 4(4). – P. 431-445. – DOI: <https://doi.org/10.54183/jssr.v4i4.431>.

175 Aziz L., Ali R., Khan A.M. Episteme and Experiences about Pashtunwali: The Standpoint of Pashtun Women of Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan // *Pakistan Journal of Social Research*. – 2021. – Vol. 3(3). – P. 204-215. – DOI: <https://doi.org/10.52567/pjsr.v3i3.242>.

176 Qamar A.H., Ain Q.A. Where Medicine “Fails”: The Evil Eye and Childcare Beliefs among Rural Saraiki Mothers in Punjab, Pakistan // *Social Medicine*. – 2021. – Vol. 14(2). – P. 78-91. – DOI: <https://doi.org/10.71164/socialmedicine.v14i2.2021.1171>.

177 Tahir T.B. A Discursive Analysis of Religio-cultural Perceptions about Evil Eye among Female Residents of Ghareebabad, Multan // *Global Sociological Review*. – 2021. – Vol. 6(2). – P. 97-103. – DOI: [https://doi.org/10.31703/gsr.2021\(VI-II\).12](https://doi.org/10.31703/gsr.2021(VI-II).12).

178 Abu-Rabia A. The Evil Eye and Cultural Beliefs among the Bedouin Tribes of the Negev, Middle East // *Folklore*. – 2005. – Vol. 116(3). – P. 241-254. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00155870500282677>.

179 Topa G., Braghieri L. The economic origins of the evil eye belief // *Journal of Economic Behavior & Organization*. – 2015. – Vol. 110. – P. 119-144. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2014.12.002>.

180 Khurshid A. Love marriage or arranged marriage? Choice, rights, and empowerment in Pakistan // *Compare: A Journal of Comparative and International Education*. – 2018. – DOI: <https://doi.org/10.1080/03057925.2018.1507726>.

181 Ahmed Z. Evolution of Pakistani Marriages // *Canadian Journal of Family and Youth*. – 2022. – Vol. 14(2). – P. 1-18. – DOI: <https://doi.org/10.29173/cjfy29760>.

182 Ullah A., Yousaf A., Malik M.Y., Shakir M. “Zagh Ye Pa Waka” as a Distinct Marriage Pattern in Pashtun Society: A Study of Wana (South Waziristan) // *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2023. – Vol. 11(4). – P. 4859-4865. – DOI: <https://doi.org/10.52131/pjhss.2023.v11i4.1998>.

183 Agha N. Kinship in rural Pakistan: Consanguineous marriages and their implications for women // *Women’s Studies International Forum*. – 2016. – Vol. 54. – P. 1-10. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2015.10.005>.

184 Mughal M.A.Z. Exchange Relations and Social Change in Rural Pakistan: Rituals and Ceremonies of Marriage // *Sociology of Religion*. – 2018. – Vol. 38(2). – DOI: <https://doi.org/10.1177/0262728018768137>.

185 Makino M. Marriage, dowry, and women’s status in rural Punjab, Pakistan // *Journal of Population Economics*. – 2019. – Vol. 32. – P. 769-797. – DOI: <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0713-0>.

186 Maria B., Saeed S., Ahmed A., Ahmed M., Rehman A. The sustainable use of diverse plants accustomed by different ethnic groups in Sibi District, Balochistan, Pakistan // *PLoS ONE*. – 2024. – Vol. 19(2). – DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0294989>.

- 187 Rafique D., Aziz A. Baloch Cultural Tradition in Selected Folktales: A Comparative Analysis of Native and Non-Native Transcreators // *Linguistics and Literature Review*. – 2024. – Vol. 10(2). – P. 192-217. – DOI: <https://doi.org/10.32350/llr.102.10>.
- 188 Kakara M.M., Yousaf F.N. Gender, Political and Economic Instability, and Trafficking into Forced Marriage: Evidence from Balochistan, Pakistan // *Women & Criminal Justice*. – 2021. – Vol. 32(3). – P. 277-287. – DOI: <https://doi.org/10.1080/08974454.2021.1926403>.
- 189 Sultana F. Ethnicity and Healing Rituals in Gwadar, Balochistan, Pakistan // *The Journal of the Middle East and Africa*. – 2013. – Vol. 4(2). – P. 169-185. – DOI: <https://doi.org/10.1080/21520844.2013.831020>.
- 190 Ali S.Z., Ikram B., Khan U., Jianfu M. Orientalist Constructions of the Frontier Pashtuns // *Asian Ethnicity*. – 2022. – Vol. 23(4). – P. 784-802. – DOI: <https://doi.org/10.1080/14631369.2022.2039059>.
- 191 Noraiee H. The Baloch Nationalism in Pakistan // *Asian Journal of Political Science*. – 2020. – Vol. 28(1). – P. 45-63. – DOI: <https://doi.org/10.1177/1879366520901920>.
- 192 Каменев С.Н. *История экономических процессов в Пакистане (XX – начало XXI в.)*. – М.: ИВ РАН, 2019. – 392 с. – URL: <https://book.ivran.ru/f/textblock-szhatyj.pdf> (қаралған күні: 06.08.2024).
- 193 Дежкин И.Б. Образование Партии пакистанского народа и оценка её деятельности в первые месяцы существования советским посольством // *Липецкий государственный педагогический университет*. – 2011. – № 7(102), Вып. 18. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovanie-partii-pakistanskogo-naroda-i-otsenka-eyo-deyatelnosti-v-pervye-mesyatsy-suschestvovaniya-sovetskim-posolstvom/viewer> (қаралған күні: 06.08.2024).
- 194 Towghi F. Cutting inoperable bodies: rural sociality in Balochistan // *Medical Anthropology*. – 2012. – Vol. 31(3). – P. 229-248. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01459740.2011.623488>.
- 195 Филимонова А.Л. Этнонационализм и политика в современной Южной Азии: фактор Западного Панджаба (вопросы историографии) // *Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение*. – 2024. – Т. 68, № 4. – С. 50-72. – DOI: 10.55959/MSU0320-8095-13-68-4-4.
- 196 Watkins F. Migrants and Community Identity among Pakhtuns // *Journal of South Asian Studies*. – 2003. – Vol. 27(1-2). – P. 87-110. – DOI: <https://doi.org/10.1177/006996670303700104>.
- 197 Alam J. Jirga System and Its Role in Peacebuilding and Development in Pakistan's Terrorism-Affected Pashtun "Tribal" Districts // *Journal of Peacebuilding & Development*. – 2021. – Vol. 16, Issue 3. – DOI: <https://doi.org/10.1177/1542316620986138>.
- 198 Carter D.B., Wright A.L., Ying L. Population Displacement and State Building: The Legacies of Pashtun Resettlement in Afghanistan. – Cambridge University Press, 2025. – URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international->

[organization/article/population-displacement-and-state-building-the-legacies-of-pashtun-resettlement-in-afghanistan/F17E51AD7DD2EF88521FD74E10CE1B55](https://www.vifindia.org/article/2024/october/25/Pashtun-Qaumi-Jirga-of-the-PTM-The-Voices-of-the-Pashtuns-in-Pakistan) (қаралған күні: 06.07.2025).

199 Borthakur A. Pashtun Qaumi Jirga of the PTM: The Voices of the Pashtuns in Pakistan. – URL: <https://www.vifindia.org/article/2024/october/25/Pashtun-Qaumi-Jirga-of-the-PTM-The-Voices-of-the-Pashtuns-in-Pakistan> (қаралған күні: 06.04.2025).

200 Серенко И.Н. Система образования в Исламской Республике Пакистан. – М.: Научная книга, 2006. – 160 с.

201 Чекризова О.П. К вопросу о ситуации с религиозными меньшинствами в Пакистане // *Вестник Института востоковедения РАН*. – 2020. – DOI: 10.31696/2227-5568-2020-02-122-136.

202 Werbner P. Pilgrims of Love: The Anthropology of a Global Sufi Cult. – London: Hurst & Company, 1996. – URL: https://www.academia.edu/50724479/Pilgrims_of_Love (қаралған күні: 06.05.2026).

203 Tahir T.B. An Anthropological Study of Religious Economies at the Shrine of Shah Rukn-e-Alam Multan // *Global Economics Review*. – 2021. – Vol. 6(2). – P. 202-211. – DOI: [https://doi.org/10.31703/ger.2021\(VI-II\).16](https://doi.org/10.31703/ger.2021(VI-II).16).

204 Ewing K.P. *Arguing Sainthood: Modernity, Psychoanalysis, and Islam*. – Durham: Duke University Press, 1997. – DOI: <https://doi.org/10.1215/9780822379126>.

205 Aman S. Dispute Resolution Councils in Khyber Pakhtunkhwa: The Personification of Jirgas // *International Journal of Pukhtunkhwa*. – 2022. – Vol. 7, Issue 2.

206 Pakistan – Situation of Afghan Refugees: Country of Origin Information Report. – 2022. – URL: https://www.euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2022-05/2022_05_EUAA_COI_Report_Pakistan_Situation_of_Afghan_refugees.pdf (қаралған күні: 15.09.2024).

207 State Bank of Pakistan. – URL: <https://www.sbp.org.pk/finc/PA.asp> (қаралған күні: 16.12.2024).

208 Заболотский А.В. Трудовые ресурсы Пакистана (демографо-экономические основы формирования): автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Москва, 1988. – URL: <https://orient.sci.am/archive/1581/article-main-y0v5LsXMahUo1TrwK2OjzuJFRQSlexECmGnAPIZb.pdf> (қаралған күні: 16.12.2024).

209 Каменев С.Н. Пакистан: государственные финансы и экономическое развитие. – Москва: Наука, 1982. – 223

ҚОСЫМША А

Фокус-топтық және жеке тереңдетілген жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізуге арналған сауалнама

I бөлім

1. Сіздің ойыңызша, Британдық Үндістандағы отаршылдық және шекараларды сызумен байланысты тарихи оқиғалар этникалық дамуға (пуштундар, пенджабдықтар) әсер етті ме? Олай болса, қайсысы – оң, теріс?
2. Сіздің ойыңызша, (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан) этникалық топтар мен тайпаларға қатысты қолданыстағы нормативтік-құқықтық базалар мен заңдар қаншалықты дәрежеде олардың мүдделерін ескереді?

II бөлім

3. Пуштундардың қазіргі өмірінде дәстүрлі тәжірибелер мен нормалар қандай рөл атқарады (*сұхбат тақырыбына қатысты: мысалы, пуштунвали кодексі , ақсақалдар кеңесі/жирга және т.б.). Оларды сақтау бүгінгі күні қажет пе?*
4. Сіздің ойыңызша, дәстүрлі тәжірибелер мен нормалар (халық мерекелері, фестивальдер, «халықтық ислам») қазіргі өмірде қандай рөл атқарады (*сұхбат тақырыбына қатысты: мысалы, Пәкістанның Пенжабилері және т.б.) . . Оларды сақтау бүгінгі күні қажет пе?*
5. Сіздің ойыңызша, дәстүрлі тәжірибелер мен нормалар (халық мерекелері, мерекелер, сикхизм салттары) қазіргі өмірде қандай рөл атқарады (*сұхбат тақырыбына қатысты: мысалы, Үндістанның Пенжабилері және т.б.). Оларды сақтау бүгінгі күні қажет пе?*

III бөлім

6. Сіздің ойыңызша, пенджабтардың болмысына әсер ете ме?
7. Сіздің ойыңызша, этникалық және діни киім мен керек-жарақ кию өзін-өзі тану мен сәйкестендіруге қандай әсер етеді (*сұхбат тақырыбына қатысты: мысалы, пуштундар, пенджабдықтар және т.б.)?*
8. Басқа тайпалармен/этникалық топтармен қарым-қатынас жасауға қалай қарайсыз? Сіз бұл оң немесе теріс деп ойлайсыз ба? Аралас некеге қалай қарайсыз?
9. Өзге дін өкілдерімен араласуға қалай қарайсыз? Сіз бұл оң немесе теріс деп ойлайсыз ба?
10. Сіздің ойыңызша, этникалық негізде партиялар құру қажет пе?
11. Сіздің ойыңызша, діни негізде партиялар құру қажет пе?
12. пенжабилердің мүдделерін білдіретін адамдар (жазушылар, зиялылар, қоғам қайраткерлері) бар деп ойлайсыз ба?

ҚОСЫМША Б

Фокус-топтық және жеке жартылай тереңдетілген сұхбат жүргізу бойынша сауалнаманың урду тіліндегі аударамасы

فوکسڈ انٹرویو کے سوالات
فوکس گروپ 1. پشتون (پاکستان) ...

2. ایک مشترکہ حصہ. بحث کے سوالات (40-45 منٹ)

مزید عمومی سوالات (شرکاء کی خصوصیات، ان کی رائے کے تنوع کو ظاہر کرتے ہیں) + مزید مخصوص سوالات (زیر بحث مسئلے کے مخصوص پہلوؤں پر توجہ مرکوز کریں)
حصہ I

1. آپ کی رائے میں، کیا برطانوی ہندوستان میں نوآبادیاتی حکمرانی سے جڑے تاریخی واقعات اور سرحدوں کے نقشے نے نسلی ترقی (پشتون، پنجابیوں) کو متاثر کیا ہے؟ اگر ہاں، تو یہ کیا ہے - مثبت، منفی؟
2. آپ کی رائے میں پاکستان میں موجودہ قانونی ڈھانچہ، نسلی گروہوں، قبائل کے حوالے سے قوانین ان کے مفادات کو کس حد تک مدنظر رکھتے ہیں؟

حصہ II

3. آپ کی رائے میں، پشتونوں کی جدید زندگی میں روایتی طریقے اور اصول (پشتونوالی ضابطہ، عمائدین کی مجلس/جرگہ وغیرہ) کیا کردار ادا کرتے ہیں؟ کیا وہ آج لازمی ہیں؟
4. آپ کی رائے میں، پاکستان میں پنجابیوں کی جدید زندگی میں روایتی رسوم و رواج (لوک تعطیلات، تہوار، "لوک اسلام") کیا کردار ادا کرتے ہیں؟ کیا آج ان کی ضرورت ہے؟
5. آپ کی رائے میں، ہندوستان میں پنجابیوں کی جدید زندگی میں روایتی طریقے اور اصول (لوک تعطیلات، تہوار، سکھ مت کی رسومات) کیا کردار ادا کرتے ہیں۔ کیا وہ آج لازمی ہیں؟

حصہ III

6. آپ کے خیال میں کیا اندرونی اور بیرونی نقل مکانی کے مسائل پشتونوں کے تشخص پر اثر انداز ہوتے ہیں؟
7. آپ کی رائے میں، نسلی اور مذہبی لباس پہننے سے پشتونوں کی خودی اور شناخت پر کیا اثر پڑتا ہے؟
8. آپ دوسرے قبائل/نسلی گروہوں کے ساتھ بات چیت کے بارے میں کیسا محسوس کرتے ہیں؟ کیا آپ اسے مثبت سمجھتے ہیں یا منفی؟ مخلوط شادیوں کے بارے میں آپ کو کیسا لگتا ہے؟
9. آپ دوسرے مذاہب کے نمائندوں کے ساتھ بات چیت کے بارے میں کیسا محسوس کرتے ہیں؟ کیا آپ اسے مثبت سمجھتے ہیں یا منفی؟
10. آپ کی رائے میں کیا قومی بنیادوں پر پارٹیاں بنانا ضروری ہے؟
11. آپ کی رائے میں کیا مذہبی بنیادوں پر جماعتیں بنانا ضروری ہے؟
12. آپ کی رائے میں کیا جدید پاکستان میں ایسے لوگ (ادیب، دانشور، عوامی شخصیات) ہیں جو پشتونوں کے مفادات کا اظہار کرتے ہیں؟

ҚОСЫМША В

Сурет 1. Профессор Шабир Ахмад хан әкесінің үйіндегі худжра. Пешавар қаласы, 13.04.2023

Сурет 2. Пенджаби Ходж Гарх зерттеу орталығының директоры Икбал Кайзермен сұхбат

Сурет 3. Лахор аумағындағы Ладхеке ауылының тұрғындары пенджабтықтар, 23.04.2023 ж.

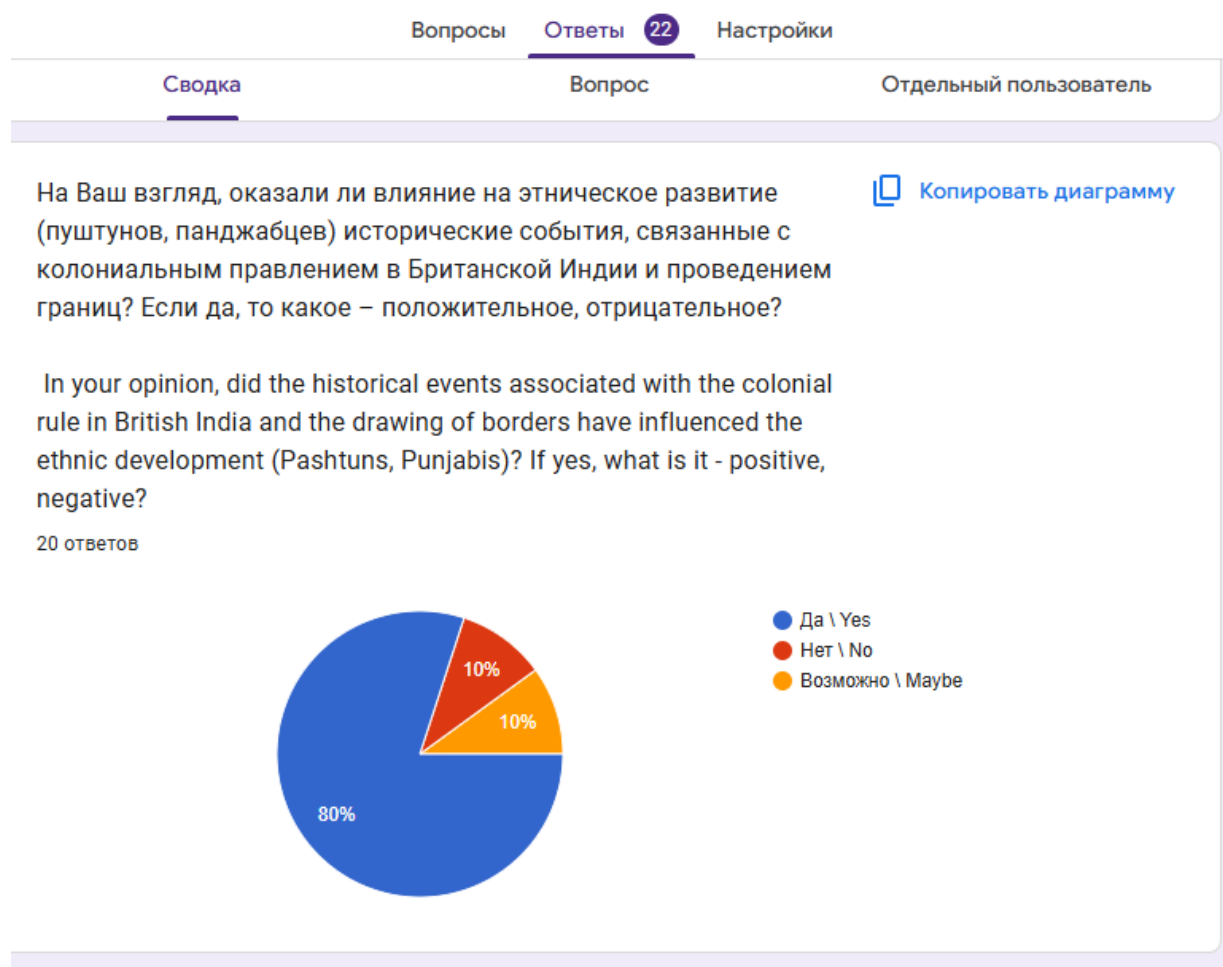
Сурет 4. 2023 жылғы 14 сәуір Пешавар университеті Аймақтық зерттеу орталығының (Ресей, Қытай, Орталық Азия) профессорларымен болған фокус-топтық сұхбат (өткен орны – Пешавар қаласы, Пәкістан) 9 адам.

Сурет 5. 2023 жылғы 16 сәуір Жергілікті ұйымдар мен партиялардың жетекшілерімен фокус-топтық сұхбат өткізілді (орналасқан жері: Пешавар қаласы, Чарсаддин ауданы, Хаштангар, Шакур-кале ауылы).

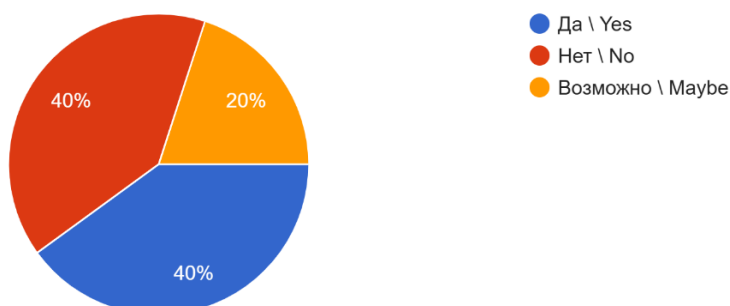
ҚОСЫМША Г

Google Forms платформасын пайдалана отырып, Пәкістан мен Қазақстан студенттері арасында өткен Онлайн-сауалнама нәтижелері

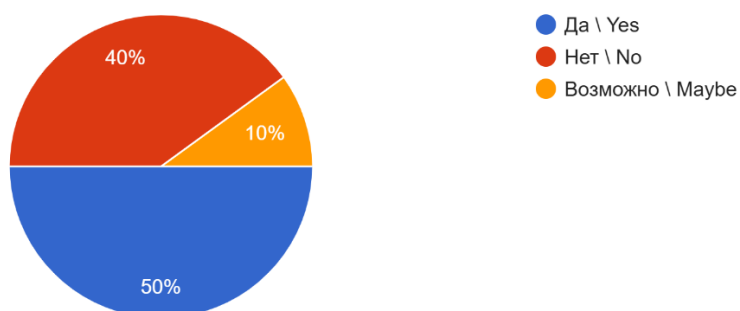

Как Вы считаете, в какой мере существующие в (Афганистане, Индии, Пакистане) нормативно-правовые рамки, законы по отношению... adequately take into account their interests?

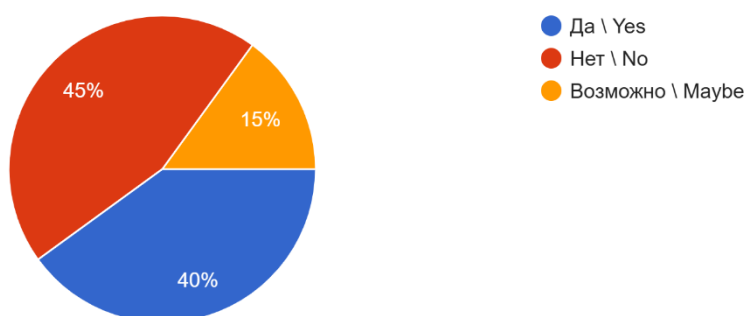
20 ответов

Как Вы считаете, какую роль играют традиционные практики и нормы (кодекс «Пуштунвали», совет старейшин/джирга, др.) в сов...rn life of Pashtuns. Are they mandatory today?
20 ответов

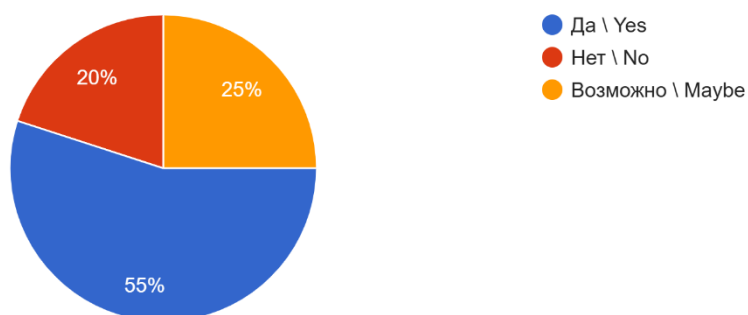

Как Вы считаете, какую роль играют традиционные практики и нормы (народные праздники, фестивали, «народный ислам») в современной жиз...njabis of Pakistan. Are they mandatory today?
20 ответов

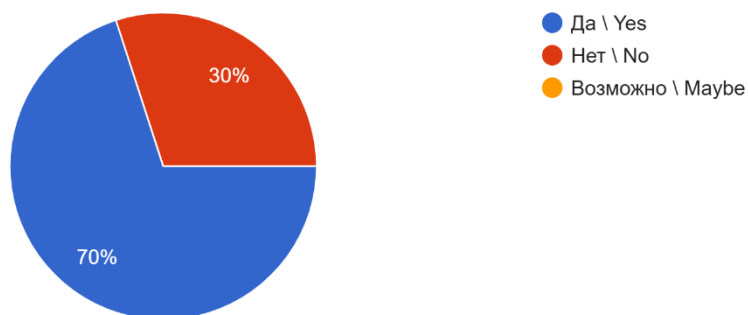
Как Вы считаете, какую роль играют традиционные практики и нормы (народные праздники, фестивали, ритуалы сикхизма) в современной жизни... Punjabis in India. Are they mandatory today?

20 ответов

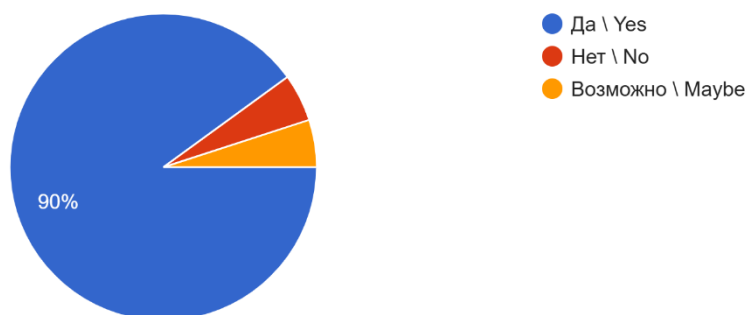
На ваш взгляд, оказывают ли влияние вопросы внутренней и внешней миграции на идентичность пуштунов, панджабцев? In your opinion, do internal and external migration issues influence the identity of Pashtuns, Punjabis?

20 ответов

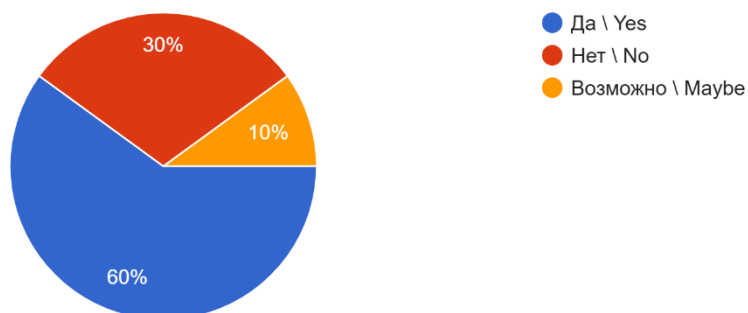

Какое влияние, на Ваш взгляд, оказывает ношение этнической и религиозной одежды, атрибутики на самосознание и идентичность пуштунов, панджабцев? What influence, in your opinion, does wearing ethnic and religious clothing, attributes have on the self-awareness and identity of Pashtuns, Punjabis?

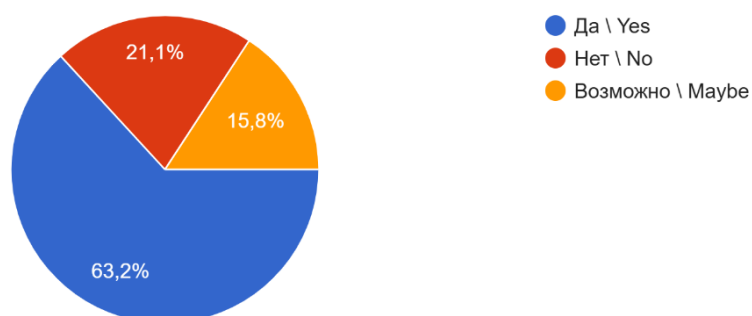
20 ответов

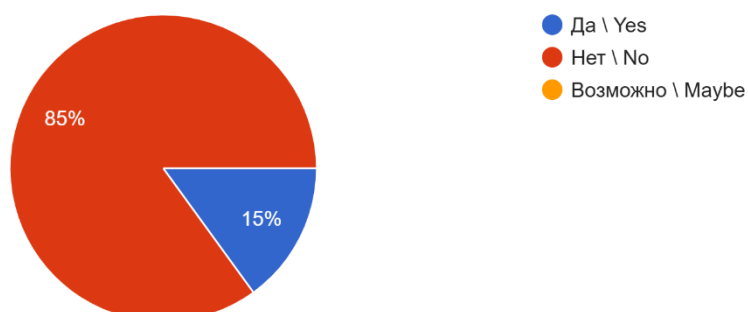
Как Вы относитесь к взаимодействию с другими племенами / этническими группами? Считаете ли Вы это положительным или отрицательным? How do you feel about mixed marriages? 20 ответов

Как Вы относитесь к взаимодействию с представителями других религий? Считаете ли Вы это положительным или отрицательным? How do yo...s? Do you consider this positive or negative? 19 ответов

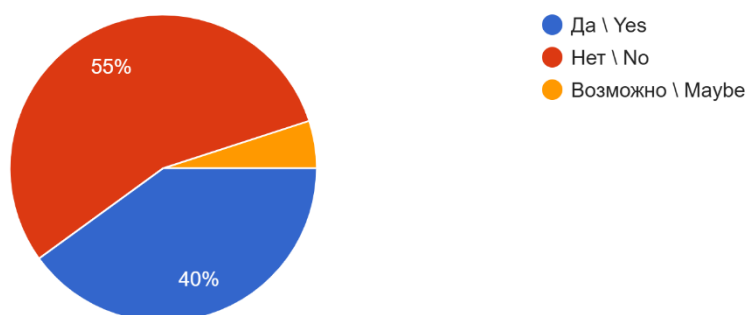

На Ваш взгляд, нужно ли создание партий на религиозной основе? In your opinion, is it necessary to create parties on a religious basis? 20 ответов

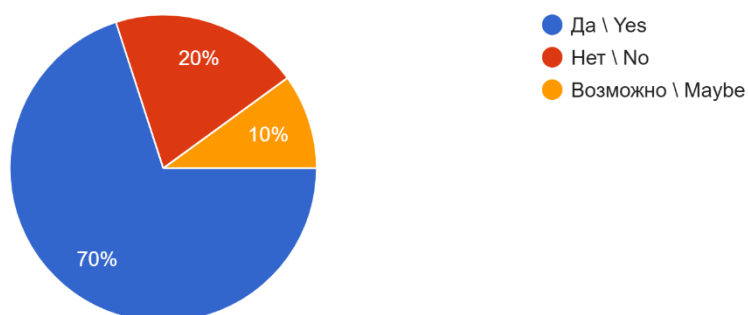
На Ваш взгляд, нужно ли создание партий на этнической основе? In your opinion, is it necessary to create parties on an ethnic basis?

20 ответов

Как Вы считаете, существуют ли в современном (Афганистане, Индии, Пакистане) люди (литераторы, интеллектуалы, общественные деяте...o express the interests of Pashtuns/Punjabis?

20 ответов

ҚОСЫМША Д

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰУ ЖЕРГІЛІКТІ ӘДЕП КОМИТЕТІНІҢ СҰХБАТ ЖҮРГІЗУГЕ РҰҚСАТЫ

«ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ДЕПАРТАМЕНТІ ЖЕРГІЛІКТІ ЭТИКАЛЫҚ КОМИТЕТ	 ЖЭК ЛЭК	НЕКОММЕРЧЕСКОЕ АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО «КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ» ДЕПАРТАМЕНТ ПО НАУКЕ И ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛОКАЛЬНЫЙ ЭТИЧЕСКИЙ КОМИТЕТ
--	--	--

№ <u>1-4</u> Алматы қаласы	№ <u>04.11.2022</u> город Алматы
-------------------------------	-------------------------------------

Одобрение Локального Этического Комитета

Протокол № IRB – А507
(IRB00010790 al-Farabi Kazakh National University IRB #1)

Название исследовательского проекта: **«Этнический, этноконфессиональный дискурс
нациестроительства в Южной Азии (Афганистан, Индия, Пакистан)»**

Дата одобрения: 03.11.2022 г.

Дата истечения одобрения: 02.11.2023 г.

03 ноября 2022 г. на заседании Локального Этического комитета КазНУ имени аль-Фараби был рассмотрен проект **«Этнический, этноконфессиональный дискурс нациестроительства в Южной Азии (Афганистан, Индия, Пакистан)»**, подготовленный сотрудниками Казахского Национального университета имени аль-Фараби. После изучения представленных документов было принято решение одобрить проведение данного исследования.

Исследователи обязаны информировать Локальный Этический Комитет о любых предполагаемых изменениях в протоколе заранее и предоставлять необходимые документы для рассмотрения, за исключением тех случаев, когда подобные изменения необходимы для немедленного предотвращения вреда для участников исследования. О любых серьезных и неожиданных неблагоприятных событиях или других осложнениях, представляющих риск для субъектов исследования, должно быть доложено Локальному Этическому Комитету в кратчайшие сроки.

Заявки на продление одобрения вместе с отчетом о проделанной работе за минувший период действия одобрения должны подаваться за 30 дней до даты истечения срока одобрения данного исследования.

Председатель ЛЭК		Усатаева Г.М.
------------------	---	---------------